

Távolság – közelség

Nicolas Verdier

A méltányosság logikájától
az elvont mértékegységig

Bácskai Vera, Granasztói György,
Kohut Tamás, Nagy Sándor tanulmányai

A KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

előfizetői felhívása a 2008. évre

Kedves Olvasónk!

Szerkesztőségünk 2008-ban a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

33. *Öröklés a paraszti társadalomban*

34. *Háború és társadalom*

Kérjük, segítse előfizetésével lapunkat!

Előfizetés esetén a 40%-os terjesztői jutalék megmarad a lap számára.

Az előfizetési díj 4000 Ft, egy szám ára 1000 Ft.

Az előfizetési díj a

KORALL Társadalomtörténeti Egyesület

1113 Budapest, Valkói u. 9.

HVB Bank: 10918001-00000028-60920003

számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

***

Korábbi számaink korlátozott számban, eredeti áron,
a szerkesztőség címén még megrendelhetők:

- 3–4: *Iskola: intézmény – esély – érvényesülés* (600 Ft)
- 5–6: *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8: *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 10: *Divat – Fogyasztás – Anyagi kultúra* (600 Ft)
- 11–12: *A város és társadalma* (950 Ft)
- 13: *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
- 14: *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16: *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
- 17: *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
- 18: *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20: *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22: *Clio és Psyche* (1400 Ft)
- 23: *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25: *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
- 26: *Utazók és utazások* (1000 Ft)
- 27: *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29: *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
- 30: *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
- 31: *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ősidőktől fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZUCH GÁBOR
GRANASZTÓI PÉTER
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN főszerkesztő
KLEMENT JUDIT
LENGVÁRI ISTVÁN
POZSGAI PÉTER

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Bácskai Vera, Beluszky Pál, **Benda Gyula** Faragó Tamás,
Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor, Kövér György, Tóth Zoltán, Valuch Tibor

A szám felelős szerkesztője Lengvári István.

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap
és az 1956-os Intézet támogatták.

'56

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.

ISSN 1586-2410

TARTALOM

TÁVOLSÁG – KÖZELSÉG

TANULMÁNYOK

Granasztói György	A háznép Nagyszombatban (1579–1711). Család és háznép az átmenet előtti Európa városaiban	5
Nicolas Verdier	A méltányosság logikájától az elvont mértékegységig. A távolság felfogásának és mértékegységének átalakulása Franciaországban a 17. század vége és a 19. század eleje között	31
Kohut Tamás	„Erkölcsei téren ma már a szállókon rend van”. Mindennapi élet a szocialista korszak munkásszállásain	60

FORRÁSOK ÉS OLVASATOK

Bácskai Vera	Vadászat férjre és hozományra. Jelenetek egy házasságból	78
Nagy Sándor	Pizkos perek. Családi konfliktus a jog útvesztőjében (1882–1893)	100

KÖNYVEK

Felkai Gábor: A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig. I–II. kötet.		
---	--	--

Jost Schneider: Sozialgeschichte des Lesens. Zur historischen Entwicklung und sozialen Differenzierung der literarischen Kommunikation in Deutschland	– Mikos Éva	142
Kocsis János Balázs: Területfejlesztés Budapesten 1950 és 1985 között	– Rác Attila	146
Papp Imre: A francia nemesi társadalom a XVIII. században	– Hajós Ágnes	151
Kovács Ákos: A kitalált hagyomány	– Viczián Zsófia	155
Szerzőink		160
Contents		161
Abstracts		163

Granasztói György

A háznép Nagyszombatban (1579–1711)

Család és háznép az átmenet előtti Európa városaiban*

Péter Katalinnak

Antropológiai megközelítésben a középkori, kora újkori városi társadalom sejt-
hez hasonlítható alkotó elemének a háznépet kell tekinteni. Azok a tagjai, akik az
adott házban a polgárjoggal rendelkező családfővel, a háznép első emberével éltek
együtt. A háznép létezésének tömeges nyomai, afféle lenyomataik a különböző
összeírás jellegű, igen változatos forrásokban találhatóak, köztük a városi adó-
jegyzékekben. Minthogy a most következőkben 16–18. századi nagyszombati
adójegyzékekről lesz szó, a bevezető általános megállapítások elsősorban ezen
adójegyzékek valóságához igazodnak.¹ A háznép összetételét illetően azonban
az adójegyzékek azért nem tekinthetők hiteles forrásoknak, mert nem statisztikai,
még kevésbé demográfiai célból készültek, hanem a város polgári községe-
nének gyakorlati igényeit elégítették ki. Az adott iratok esetében a készítettők
igényei, az adószedés koncepciója szinte kizárólag magából a forrásból hámoz-
ható ki. A mi szempontunkból van mégis egy kortól szinte független, általános
tulajdonságuk is, az adójegyzékek mindig tartalmazznak egy kettősséget. Készítői,
a város bejárása során egyrészt abból a helyzetből indultak ki, amelyet az egyes
házak meglátogatásakor találtak, másrészt a háznép tagjai közül, akit lehetett,
megadóztattak. A két körülmény együttese teszi az adójegyzéket.

A történeti családdemográfia 1972. évi nagy fordulata óta friss szemmel nézünk
az adójegyzék jellegű összeírásokra és a plébániai anyakönyvekre. Az ekkor új sza-
kaszba lépett történeti kutatások helyezték el először fogalmi és elméleti keretben
mindazt, ami az adójegyzékek segítségével a háznéppel kapcsolatban felkutatható.
John Hajnalnak az európai házasságok rendszereiről kifejtett elméletét kiegészítve
Peter Laslett akkoriban a következőképpen jellemezte a demográfiai átmenet előtti
nyugat-európai családformát, mint a háznép jellegének meghatározóját:² Sta-
tisztikai értelemben, Nyugat-Európában a magcsalád elsöprő többséget alkot.
Ezekben a családokban a szülők között kicsi a korkülönbség, az anyák későn
kezdenek el szülni és viszonylag sok a cseléd az egyes háztartásokban. Ennek az
európai családmodellnek tehát egyrészt a magcsalád, másrészt a késői házasság

* A tanulmány megjelent a *Történelmi Szemle* 2007. 2. CD-mellékletében (Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára).

¹ A részleteket, így a források leírását, a város történetének leírását és az adójegyzékek szemléleté-
vel kapcsolatos módszertani fejtegetést lásd Granasztói 2004.

² Hajnal 1965: 101–143; Laslett 1977.

rendszere alkotná a pillérét, amiből az is következik, hogy a vele jellemezhető társadalmakban sok a nőtlen és a hajadon. Akinek viszont magadatott, hogy házasságot kössön, az új házba költözött. Laslett egyébként még további jellegzetes családformákat is elkülönített Európában: egy közép-nyugati, egy földközi-tengerit és egy keletit.³ A nagyszombati adójegyzékekkel kapcsolatban ennek alapján a családdemográfiai kérdés tehát az lenne, hogy a bennük összeírtak milyen jellegű természetes egységet jeleníthetnek meg. Itt tekintetbe kell venni, hogy a klasszikus, a mai napig ható elméletekkel kapcsolatban több bíráló, módosítás fogalmazódott meg az elmúlt évtizedekben, ami alaposan átrajzolta, finomította az európai családmodell képét.

Az átmenet előtti Európa döntően paraszti társadalmában és az ezekhez szorosán kapcsolódó városi közegekben meglehetősen nehéz, sőt ellentmondásos a Laslett–Hajnal-féle modell elhelyezése, mert a kontinensen jelentős földrajzi különbségek és keveredések tapasztalhatóak. Saját szempontunkat illetően nincs jelentősége annak, mennyire egyedülálló a világban ez a modell. A vitának van egy másik vonatkozása, amely azonban nem közömbös. Előkészítette-e a kora újkori család a demográfiai átmenetet, pontosabban tekinthető-e az ipari forradalom előfutárának. Ma általában a kérdésre tagadó a válasz, s ennek a kihámozható nagyszombati sajátosságok esetében is van tanulsága. Nem a modernizáció előfutárát kell kutatni városunkban, amikor a háznép viszonyait elemezzük és nincs szó valamilyen centrum-periféria jelenség globális értelmezéséről sem. Ez megkönnyíti, hogy a jelenségeket helyieknek, helyi tanulságok hordozóinak lehessen tekinteni.⁴ Sőt a családformákat illetően, úgy tűnik, hogy a Laslett által bevezetett tipológia helyett célszerűbb visszatérni az egykor még LePlay által bevezetett magcsalád, törzscsalád és nagycsalád meghatározásokhoz.⁵

A klasszikus elképzeléseket illetően a legerőteljesebb bírálókat a háznép és a magját meghatározó családforma kapcsolatáról hangoztak el.⁶ Ezeket mindenképpen mérlegelni kell a nagyszombati adójegyzékekkel kapcsolatban, mert elvi kritikát jelentenek az efféle, pillanatfelvételnél tekinthető források értékelését illetően. A legfontosabb tanulság, hogy a pillanatfelvétel nem egy statikus helyzet leképezésének tekintendő, hanem a lüktető és gyorsan változó valóság kimerevített képének. A hangsúly a mozgáson, a folyamaton van. Az adójegyzékek készítői által reánk hagyott lenyomaton tehát minden egyes ház esetében egy folyamat állomása került rögzítésre. Amit egyébként alátámaszt az is, hogy az adójegyzékek adatait a bürokrácia folyamatosan frissítette. A bekövetkezett változásokat gyakran kellett rögzíteni, az összeírásokat tehát időről időre, olykor évente akár több ízben is valamilyen módon aktualizálni kellett.

A család életében ciklikus folyamatok zajlottak két értelemben is, igaz a kettő összefügg. Egyrészt változott a család anyagi helyzete. Másrészt változott a nagy-

³ Laslett 1977: 1.2. táblázat.

⁴ Goody 2001: 145–171.

⁵ Leplay 1884: 29–37; Todd 1983.

⁶ Lynch 2003: 62–66.

sága a demográfiai események függvényében (születés, halál, házasság). A háznép mérete, tagozódása mindkét változással párhuzamosan módosulhatott.

Nem arról van szó, hogy ez a felvetés kétségbe vonná a statisztikai megfigyelések hitelét. A pillanatfelvétellel kapcsolatos fenntartásnak nem ez a jelentősége. Az adott közösség tagjai nem egyszerre születtek, házasodtak és haltak meg. Az összeírások, adójegyzékek tömegesen rögzítettek különböző összetételű háznépeket, amelyek a család változásainak különféle állomásainál, eltérő szakaszainál jöttek létre. Ebben az értelemben kell hangsúlyozni a családforma ciklikus változásait még akkor is, ha véletlenek sorozata szabdalta őket. Azaz a család folyamat, amely különféle formákat ölthet és alakítja a háznépet. A három említett családtípus megkülönböztetése azért fontos, mert így eltérő formák és eltérő folyamatok létezését tételezzük fel egyszerre.⁷

A nyugat-európai családformákat nagy általánosságban mindenképpen jellemzi, hogy a termékeny korukba lépő nők viszonylag később kötöttek házasságot, továbbá az is, hogy a fiatalok számottevő részét szolgásgba, cselédségbe adták. A Laslett-féle modell alkalmazható ma is. Három megjegyzés azonban mégis indokolt a nagyszombati helyzet mérlegelése előtt. A rokoni kapcsolatok rendszere általában nem állt meg a ház falainál.⁸ Egyrészt a szolgásgot vállaló személyek tekintélyes hányada rokonokhoz ment.⁹ Másrészt az átmenet előtti Európában több helyen is kimutatható, hogy a földek adásvétele gyakran rokonok között zajlott. Továbbá a házasságkötések gyakran súrolták az endogámia egyházilag meghatározott határát, mert az átmenet előtt rendszeres volt az előkelőbbek körében is, hogy a negyedíziglen tilalom határán lévő rokonsági fokú személyt választottak.¹⁰ A rokoni kapcsolatok jelentőségén túl arra is rá kell mutatni, hogy a korábbi feltevésekkel ellentétben az átmenet előtti európai családforma létrejötté és fennmaradása nincsen feltétlen oksági kapcsolatban a háztartás jövedelmének, a népesedés erőforrásainak vagy az anyagi erőforrásoknak a növekedésével.¹¹ Végül figyelembe kell venni azt is, hogy számos kapcsolat a vérségi összetartozás mintájára szerveződött, alakult a gyakorlatban (szomszédság, közös származási hely, nyelv stb.).

A különböző európai régiókban a családok eltérő szerkezetű háznépeket szerveztek tehát maguk köré, más szóval a háznép igen változatos összetételű és szerkezetű volt az átmenet előtti Európában.¹² Az előbbi kritikai megjegyzések jelentőségét nem cáfolja az a tény, hogy a háznép központjában leggyakrabban a magcsalád volt és ritkán élt benne három nemzedék. Hajnal érdeklődése későbbi kutatásai során a jellegzetes európai háznép képződése felé fordult. Azt állapította meg, hogy Európa északi és dél fele között nagy különbség van.

⁷ Laslett 1977: 1.2. táblázat.

⁸ Goody 2001: 99.

⁹ Erre példák: Chaytor 1980: 25–60.

¹⁰ Példák: Wickham 1994: 267; Delille 2000: 219–253.

¹¹ Mitterauer–Sieder 1992; Schlumbohm 1992: 322–346.

¹² Razi 1980.

Északon a háznép egyszerű volt, délen, az általa elsősorban tanulmányozott Toscanában bonyolultabb, melyet ő *joint system*nek nevezett. Az egyszerű rendszert a késői házasság jellemzi, valamint hogy szolgák, cselédek vannak benne. A *joint system* ellenben a korán kötött házasságon és legalább két házaspár jelenlétén alapszik, ami egyszersmind több gyermek, de kevesebb szolga együttélését eredményezi.¹³

Itt rá kell mutatni, hogy Hajnal a bonyolultabb összetételű háznép jelenlétére következtetett a József kori népszámlálás (1784–87) adataiból, melyek a szabad királyi városokra vonatkoztak. A népszámlálás szerint a városokban egy házban 1,6 „család” fordult elő átlagosan, házanként.¹⁴ Ugyancsak az átmenet előtti időszakból egy németországi falu viszonyai (Neckarhausen, Württemberg) részletesebben ismertek, ahol hasonlóak az arányok (1,4). A példa megvilágítja, mit lehet érteni „bonyolultabb összetételű” háznép alatt. Az efféle német falusi, kisvárosi háznép tagjai közeli rokonokból álltak, gyakran közös konyhát használtak, de nem mindig étkeztek közösen. A házasság után a fiú a szülői házban önálló háztartást tarthatott, „saját erszénye volt”, de az apa tulajdonában lévő szerszámokat, berendezést használta. Másfelől az apa a háztartások elválásztása után is igényt tarthatott fia munkaerejére. Mindez nem fedi a magcsaládról mint elkülönülő természetes egységről alkotott korábbi képet. A házasság fordulat volt ugyan az új család életében, mert a megélhetés erőforrásait újraosztották, de – állapítja meg a tanulmány szerzője, Sabeau – az átmeneti időszak sokáig tartott. A házasságkötés a függetlenedés felé tett első lépés volt, de az nem párosult a nemzedékek cseréjével, a fiatal pár hosszabb idő elteltével jutott a teljes örökség birtokába, más szóval a házasság korántsem járt együtt az új házba való költözéssel.¹⁵

Mindez átvezet a nagyszombati adójegyzékekből kielemezhető tanulságokhoz. Az eddigiek alapján a kérdés az, mit lehet megtudni a háznép összetételéről, milyen ismeretekhez lehet jutni a családmagok jellegéről, a családciklus folyamatainak jellemzőiről, a 16–18. századi változásokról. Adójegyzékeink, mint utaltunk rá, nem alkalmasak arra, hogy a lélekösszeírások, a plébániai anyakönyvek statisztikailag is elemezhető gazdag információval versenyezzenek.

Hajnal megfigyelése a 18. század végi magyar szabad királyi városokra jellemző nagyobb, nem nyugat-európai típusú családokról a nagyszombati házankénti átlagos családszám megállapítására biztat. Család, háztartás, háznép összefüggéseinek tisztázását az adójegyzékek esetében azzal kell kezdeni, hogy kik voltak a bennük szereplő *ibidem*ek, akiket a szakirodalom közönségesen lakóknak nevez.¹⁶

¹³ Hajnal 1982: 449–494, 464, 476.

¹⁴ Hajnal 1982: 469, 482.

¹⁵ Sabeau 1990: 266.

¹⁶ Itt és a továbbiakban, az egyszerűség kedvéért az *ibidem* kifejezést használjuk. A szó forrásainkban betöltött szerepét azok a szövegrészek illusztrálják, amelyeket az adójegyzékekből vett idézet formájában közöl Granasztói 2004: 6. jegyzet a 119. lapon. Rá kell itt is mutatni, hogy nem jogi kategóriát jelöl az *ibidem* vagy annak *ib.* rövidítése, hanem olyan gyűjtő kifejezésről van szó, amely a háznéphez tartozó különféle személyeket illeltek. A kifejezés értelmezése és az adójegyzékek elkészítésének módja részletesebb bemutatásra került Granasztói 2004: 10–17. Vö. különösen

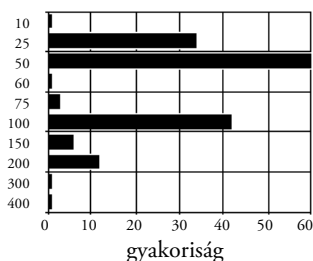
AZ *IBIDEMEK* A NAGYSZOMBATI ADÓJEGYZÉKEKBEN

A háztulajdonnal, házbirtokkal nem rendelkező városlakókat a jegyzékek *ibidem* (tulajdonképpen ugyanott lakó) bejegyzéssel jelölték meg és mindig a háztulajdonos (-birtokos) után tüntették fel. Az adóbehajtás szempontjából közös tulajdonságuk volt, hogy fizetniük kellett, az adóztatás alapja azonban bonyolultabb. Két nagy csoportot lehet köztük megkülönböztetni.

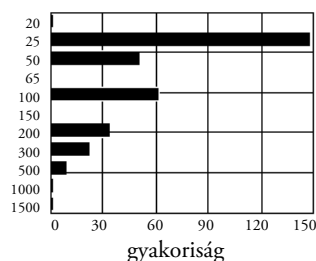
1. ábra

A személy után fizetendő adó gyakorisága (1579, 1612, 1634, 1656)

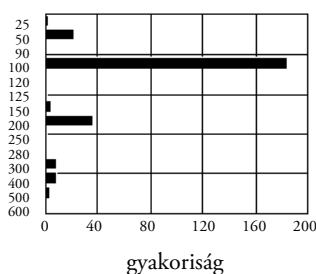
A személy után fizetendő adó, 1579

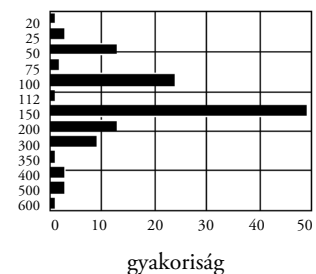
A személy után fizetendő adó, 1612

A személy után fizetendő adó, 1634

A személy után fizetendő adó, 1656

Az egyik a személyük után adózó *ibidemeké*. Átalány összegre kötelezték őket, az adózókat osztályokba sorolták. Az első két évben kevesebb osztály volt, a 17. század második felében több, igaz 1612-ben két példátlanul magas kategóriát is fel kellett állítani. A rendszer lényege 1634-ig hasonló lehetett, azaz a többség alacsony összeget fizetett, 10 és 100 dénár között. 1656-ban megváltozott a helyzet, a többségnek 100 vagy 150 dénárt kellett fizetnie. A fenti ábra, a kirótt összeg

a nagyszombati Corpus Statutorum egy idézetét a 7. jegyzetben (121.). A példából kiderül, hogy az *ibidem* lehetett inquilinus, servus stb. Kassán a XVI. században az *ibidem* megfelelője a hausgesind, seller, vagy zsellér volt többek között. (Granasztói 1975: 1/65–68, 2/24–25: 61–63. jegyzet.) Mindent összevetve az *ibidem* olyan jelölő, amelynek pontos tartalmát modern, más társadalmi közegben kialakult szóval, különösen fogalomként nehezen lehet visszaadni. Ha a háznép fejét, a háztulajdonos polgárt, akit az adójegyzékek a saját szóhasználatuk szerint item-nek tekintenek, „főlakó”-nak nevezzük, akkor az *ibidem*-re még leginkább a „lakó” kifejezés illik.

nagysága szerint összesítve mutatja a személyük után fizetők megoszlását 1579 és 1656 között (1711 adatai más természetűek, egybevetésük itt nem indokolt!).

A személyes adót fizetők mellett külön csoportot képeztek azok, akik *ibidem*-ként termény, mesterség vagy más kereső tevékenység után fizettek, személyük után viszont nem. Változatos társadalmi helyzetű személyekről van szó, akiknek az a közös tulajdonsága, hogy nem a saját személyük után adóztak, szemben az előbbi csoport tagjaival. Feltételezhető, hogy az adójegyzékek mindenkit közéjük soroltak, akik polgári életforma szerint éltek, de nem rendelkeztek házingatlanul a város fallal védett területén belül. Csoportjuk megkülönböztetett helyzetét jelzi, hogy az egyes házaknál a házadót fizető személy neve után az *ibidemek* felsorolása velük kezdődik. Minden évben akadt továbbá olyan adófizető is, aki termény és tevékenység után is, valamint saját személye után is fizetett, azaz mindkét rendet alkalmazták rájuk:

1. táblázat

Ibidem adófizetők száma az öt vizsgált évben					
<i>Ibidem</i>	1579	1612	1634	1656	1711
Személye után fizet	161	336	281	123	187
Kereset, termény után fizet	108	109	141	128	25
<i>Összesen</i>	<i>269</i>	<i>445</i>	<i>422</i>	<i>251</i>	<i>212</i>
Személye és egyéb után is fizet	54	19	23	29	33

A számok általános változást jeleznek 1579 és 1634 között. 1612-ben és 1634-ben különösen magas lett az *ibidemek* száma, ami a házzal nem rendelkezők körében sajátos népesedési túlfűtöttséget is mutathat. Tény, hogy az adófizetők száma is ekkor volt a legnagyobb Nagyszombatban. A fordulat 1634 és 1656 között ezúttal is jelentősnek látszik, amit elsősorban az tükröz, hogy a személyes adót fizetők száma a felénél is kevesebbre csökkent, sőt olyan mélypontra esett vissza, amelynél még az 1711-es év adata is jobb. Igaz, a csökkenés már 1634-ben megfigyelhető. Korántsem követi azonban a személyes adót fizetők körében végbement átalakulást az *ibidemek* másik csoportja, hiszen számuk még 1634-ben is nőtt és csak mérsékelten csökkent 1656-ig. Ők azok, akik termény és kereső tevékenységük után is fizettek.

A táblázat első két sorában elkülönített csoportok létszáma külön-külön is jelentős. A város 17. század eleji lélekszám növekedése idején a második csoport létszáma nem változott, az 1656-os csökkenés idején ellenben számuk meghaladta az első csoport létszámát. Térbeli elhelyezkedésükre általában az jellemző, hogy inkább a Piactér körül csoportosultak, valamint a Nagy utcában, az utolsó két adójegyzék évében pedig az egyetem környékén is viszonylag többen találhatók.

Kérdés, hogy az efféle hullámzásokban milyen szerepet játszott az adóztatás rendjének változása vagy bizonytalansága. A visszaesés az összeírt bor- és gabonakészletek 1634 óta tapasztalható nagymértvű csökkenésével párhuzamos. A pestises 1634, valamint 1656 a korábbiakhoz képest különösen nehéz év lehetett, mert az adóztatás keményebb lett. Például a talált bor és gabona mennyiségét 5 dénárral szorozták, míg 1612-ben csak 4-gyel.

A továbbiakban azokról lesz szó, akik *ibidem*ként csak a személyük után fizettek adót.

2. táblázat

	<i>Saját személyük után fizető ibidemek</i>				
	1579	1612	1634	1656	1711
Adózók száma	161	336	281	123	187
Adóösszeg (dénár)	12 345	36 405	37 865	20 207	6003
Adó átlag (dénár)	76,677	108,348	134,751	164,285	32,1016

Miközben a személyük után adózó *ibidemek* száma 1612-ig megkétszereződött, a kirótt adó közel háromszorosára növekedett. 1634-ben a létszám már csökkent, de az adó nagysága tovább emelkedett. A csökkenés 1657-ban lett egyértelmű, ám az egy főre kivetett adó átlaga még ekkor is emelkedett a korábbiakhoz képest, rekord magasságot ért el. Feltűnő, hogy ekkora változás (növekedés, majd visszaesés) a 17. század folyamán egyetlen adónemnél sem tapasztalható. Az is rendkívüli, hogy 1711-ben, az általános irányzattal ellentétben, a személyük után fizetők száma növekedett 1656-hoz képest.

A személyes adót fizetők 85–90 százaléka, mint már szó volt róla, 150–200 dénárt fizetett a 16–17. században; 1711-ben, a rendkívüli körülmények között ez 50 dénárra csökkent. Ez az adónem tehát, mint már jeleztük, elsősorban afféle fejadónak tekinthető, amelynél feltehetően lefelé lehetett alkudni. Másrészt néhány különleges esetben a személyes adó kivetése különleges helyzet kezelését szolgálhatta. 1612-ben például 14 olyan *ibidem* volt, akinek a személye után fizetendő összeg 500 dénár felett volt, ketten 1000–1000, ketten pedig egyenesen 1500–1500 dénárt fizettek. Ez utóbbi négy a Nagy utcában lakott. Feltehetően többségük a kalmárkodás után adózott, mert egyiküknek, aki szintén a Nagy utcában található, Kalmár volt a neve. Egyéb tevékenység, kereset után nem róttak ki rájuk összeget. Az ilyen elszórt eseteket a Fiskus valamilyen okból nehezen tudta besorolni.

IBIDEM ÉS HÁZNÉP

Az alábbi táblázatban viszontlátjuk az 1. táblázat adatait abból a célból, hogy kiszámítható legyen a Hajnal-féle mutató, a „családok” átlagszáma házanként:

3. táblázat

Adófizetők házankénti átlagszáma Nagyszombatban

<i>Ibidemek és ház után adózók</i>	1579	1612	1634	1656	1711
1. kereset után	108	109	141	128	25
2. személy után	161	336	281	123	187
3. összes <i>ibidem</i>	269	445	422	251	212
4. házak száma	534	637	661	646	550
5. (4.+ 1.)/4.	1,2	1,2	1,2	1,2	1,0
6. (4.+ 3.)/4.	1,5	1,7	1,6	1,4	1,4

A 6. sorban lévő arányszámok gyakorlatilag a Hajnal, valamint a Sabean által megfigyelt szám körül ingadoznak. A hasonlóság azt jelzi, hogy a jelenség általános. Magyarországi városokban egyébként már a 15–16. századból ismeretes jó néhány olyan adat, amely *főlakók* (háztulajdonosok) és lakók együtt számolt házankénti átlagát tekintve alig különbözik, 1,2 és 1,8 között ingadozik.¹⁷ De ilyen átlagok jellemzőek a 15. századi Boroszló, Prága Óváros, a 16. századi Brünn és a 16. századi Rostock esetében is.¹⁸

Ha tehát a mutatószám az adott város lakosságára jellemző háznép bonyolultabb összetételét jelezheti, akkor olyan jelenség kerül új megvilágításba, amely már régóta ismert a várostörténetben. Mols nagy, 14–18. századi városi lélekszámokkal foglalkozó művében hosszabb részt szentel a jelenségnek, és nagyszámú további példát hoz fel arra, hogy egy adott városban a házanként számolt háztartások átlaga a különféle adójegyzékek, összeírások alapján jóval meghaladta az 1-et, miközben kisebb városokban, falvakban, elővárosi környezetben a házak és a háztartások száma gyakorlatilag egybeesett.¹⁹ A hagyományos értelmezés azonban minden feltüntetett adófizetőt önálló háztartásfőnek tekint. Vagyis természetes egység megjelenítőjének, háztartásfőnek, aki a városi társadalom önálló sejtjét képviseli, annak fejeként jelenik meg. A továbbiakban kísérletet teszünk arra, hogy a népesedéstörténeti szempontból mégoly szegényes adatokat tartalmazó nagyszombati adójegyzékek segítségével néhány következtetést vonjunk le a háznép összetételével és fejlődési ciklusával kapcsolatban.

Az *ibidemek*, láttuk, két módon fizethettek adót a kora újkori Nagyszombatban. Egyrészt keresőnek minősülő tevékenységük alapján, másrészt úgy, hogy

¹⁷ Sopronban az arányok, az adójegyzékek alapján számítva a következők: 1458: 1,6, 1552: 1,3, 1633: 1,7, 1686: 1,5. (Granasztói 1970: 302–305.)

¹⁸ Az összehasonlító táblázatokat lásd Granasztói 1975: 2/47–48: 18. jegyzet.

¹⁹ Mols 1954: 1/131–134.

személyük után adóztak. A kettősség zavart sejtet azzal kapcsolatban, hogyan ítélték meg az adószedők a helyszínen a bejáráskor tapasztaltakat. A kassai levéltárban található, az 1550-es évekből származó lélekösszeírás, valamint az adójegyzékek egybevetése segít feloldani és megérteni az ellentmondást. Az ellentmondás abból adódik, hogy a lélekszám, a népesedés bizonyos tényei (fegyverképesek száma, élelmiszertartalékok stb.) iránt érdeklődő források készítőit más szempontok vezették, mint az adójegyzékek készítőit. Utóbbiak feladata a lakosság minél szélesebb körben megvalósítható adóztatása volt. Az alábbi táblázat jól érzékelteti a különbséget a két szemlélet között:²⁰

4. táblázat

<i>A háznépre vonatkozó adatok Kassán (1554–1557)</i>		
1–4. negyed	1554 összeírás	1556–57 adójegyzék
1. főlakó	372	396
2. <i>ibidem</i>	85	156
3. összesen	457	552
4. arány	1,2	1,4

A két forrás között nyilvánvalóan az a különbség, hogy az összeírást nem az adófizetőnként kirótt adó rögzítésére, hanem a házankénti lélekszám megállapítása céljából készítették.

Kassára sokan vándoroltak be, miután visszakerült I. Ferdinánd uralma alá, s a folyamat már két-három év alatt is érezte a hatását. A házak (főlakók) számának mintegy 6 százalékos emelkedése ezzel függ össze. Az *ibidemek* száma azonban majdnem a duplájára nőtt 1554 és 1556/56 között, amit nem lehet a bevándorlással magyarázni. Nincs olyan történeti körülmény, amely ekkora lélekszám-növekedést indokolna. 1556-ban volt a város történetének legnagyobb tűzvésze, 1554 és 1558 között mindössze 18 új polgárt vettek fel, s még a házak számának 34-el való emelkedése is más megvilágításba kerül, ha megállapítjuk, hogy az adójegyzékek önálló háznak tekintettek olyan házakat, amelyeket 1554-ben részházként írtak össze. Összesen csak tíz újabb ház felbukkanása igazolható. Ennek is az a magyarázata, hogy egyes főtéri polgárok a telkük hátsó részét, amelynek kijárása volt a főtérrel párhuzamos utcára, önálló ún. „*hinderhaus*”-ként eladták. Mindezek alapján 1554 és 1557 között mintegy 5 százalékos lélekszám-növekedést lehet feltételezni.²¹

A kassai 1556–57. évi adójegyzékek lakói (*ibidemjei*) két csoportba oszthatók. Egyrészt azokra, akik a ház uráival egy fedél alatt lévő, önálló háztartás élén álltak. Ezeket 1554-ben is összeírták, összesen 85 főt, átlagos létszámuk 3–4 fő között ingadozott (3,6). Jónéhány magányosan élő, önálló személyt is közéjük

²⁰ Granasztói 1975: 1/149–159; 1982: 605–612, 649–651.

²¹ Granasztói 1975: 2/ Függelék 42.

soroltak ezen kívül, így az átlag létszám háztartásonként ebben a csoportban csupán 2–3 főre tehető (2,6).²² Másrészt azonban az adójegyzékek az *ibidemek* között szerepeltettek olyanokat is, akikre a város adót kívánt kivetni, jóllehet valamelyik háza után adózó személy háztartásához tartoztak. Az 1554. évi összeírás alapján számolt házankénti háztartás arány (lásd 4. táblázat) ennek következtében marad el jelentősen az 1556–57. évitől. Az utóbbiban ugyanis értelemszerűen ez a csoport is szerepel.

A nagyszombati adójegyzékek különlegesek, mert valamennyi esetében alkalmazták ezt a Kassán kimutatható megkülönböztetést. Így keletkezett az *ibidemek* két csoportja. A kereső tevékenységük, terménykészletük után adózó *ibidemek* azért jelentettek külön csoportosulást, mert saját maguk „kezelték erszényüket”. A megkülönböztetés alapja esetükben természetesen az a megfontolás lehetett, hogy tevékenységük (kereskedés, ipar, termény- és borkészletek) alapján több adó hajtható be rajtuk. Fentebb már sikerült kimutatni, hogy többségük a Nagy utcában és a Piac tér környékén élt, azaz a kereskedelem központi részein, a két utolsó jegyzék tanúsága szerint pedig az Egyetem körül is előfordultak már. Külön feltűnt, hogy az *ibidemek* e csoportjának létszáma akkor csökkent le számottevően, amikor, nyilvánvaló összefüggésben a gazdasági körülmények romlásával, a városban tárolt bor és a gabona mennyisége visszaesett.

A másik fajta *ibidem* adófizetőkre saját személyük után róttak ki fix, kerek összeget. Megengedhető a feltevés esetükben, hogy a háztulajdonos (főlakó) család háztartásához tartoztak, nem volt önálló, külön háztartásuk.

Más logikusnak látszó magyarázat nem kínálkozik az *ibidemek* között tett megkülönböztetés indokául. A most kifejtett feltevést alátámasztja, hogy a háznép méretére vonatkozó öt nagyszombati adójegyzékből kiszámítható arányok szinte pontosan egybeesnek a kassai kétféle jegyzék arányaival. Aminek nem látszik ellentmondani az sem, hogy különösen 1579-ben jó néhány személyes adót fizető még külön is adózott. Ezek olyan személyek lehettek, akik a ház urának család háztartásához tartozhattak ugyan, de már saját kereső tevékenységet is folytattak. Összegzésképpen azt kell megállapítani, hogy az *ibidemek* háznép tagjai voltak, akikre személyük után, kereső tevékenységük miatt adót vetettek ki. 1656 kivételével többségük (mindazok, akik személyük után fizettek) a háziúr háztartásában kerültek összeírásra. Mit lehet még róluk tudni?

²² Granasztói 1975: 46. A főlakók háztartásainak létszáma 1554-ben jóval meghaladta az 5 főt (5,3). (Granasztói 1975: 43.)

A HÁZNÉPEK A VÁROS TERÜLETÉN

Forrásaink lehetővé teszik, hogy megvizsgáljuk, hol élt viszonylag több vagy kevesebb *ibidem*.²³ A térképek az eloszlás különbségeit háztömbönkénti bontásban ábrázolják. Szemléltetőbb, ha olyan térképeket készítünk, amely egyidejűleg a házadó összegének tömbönkénti nagyságát is kifejezi. Az egyes térképek mindenekelőtt arra a kérdésre kínálnak tehát választ, nagyobb volt-e a háznép ott, ahol sok házadót fizettek. Erre az *ibidemek* számából lehet következtetni (lásd 1–5. ábra!).

Általános irányzatként valóban elmondható, hogy az *ibidemek* többsége mind az öt évben olyan helyen lakott, ahol nagyobb házadót fizettek. Megfordítva még egyértelműbb a helyzet, kevés olyan esettel lehet találkozni, amikor a háztömbben viszonylag sokan vannak és a házadó összege alacsony. Távolról sem állítható azonban, hogy a szabályszerűség valamennyi évben egyformán erőteljes lett volna.

Nagyszombat gyarapodásának idején, 1579 mutatja a legtöbb kivételt, főként azért, mert sok olyan háztömb volt ekkor, amelyekben magasabb házadó mellett kevés volt az *ibidem*.²⁴ Az ellenkezője ellenben alig tapasztalható. Az 1612. év a város népesedésében tetőpont volt az adófizetők számát tekintve. Az *ibidemek* száma is jóval több, mint korábban. Ezúttal az figyelhető meg, hogy gyakran fordultak elő kisebb házadót fizető tömbökben is, miközben csökkent azoknak a házaknak a száma, amelyekben a nagy házadó ellenére kevés *ibidem* lakott. Röviden, a népesebb háznépek ebben az időben a csekélyebb értékű házakban is gyakrabban fordultak elő.

1632-ben és 1633-ban pestis volt a városban.²⁵ A válság időszakában, 1634-ben, valamivel kevesebb *ibidem* látható. Az igazi különbséget azonban térbeli előfordulásuk jelzi a két év között. Ekkor az figyelhető meg, hogy több *ibidem* alacsony házadó kíséretében csak kivételes esetben fordult elő, továbbá jó néhány olyan házsor volt, ahol a magas házadó ellenére kevesen voltak, azaz a népesebb háznépek koncentrációja következett be ekkor. 1656-ban még alacsonyabb volt a számuk, még több olyan tömb fordult elő, ahol a magasabb házadó mellett csak kevés *ibidem* lakott. Hasonló, mondhatni kuszaság jellemezte 1711-et is. Az említett irányzat érvényesült ugyan mindkét évben, de jóval több kivétel fordult ekkor elő, mint 1634-ben.

²³ Terjedelmi okból itt csak olyan elemzést mutatunk be, amely valamennyi *ibidemet* tartalmazza. A kép finomítható, újabb térképsorozatok készíthetőek, ha a fentebb látott módon külön választjuk a személyük után adózókat, valamint azokat, akik kereső tevékenységük után fizettek, hasonlóan a háztulajdonos polgárokhoz.

²⁴ A város általunk tárgyalt időszakában 1579. és 1612. a „gyarapodás ideje” 1634. és 1656. „a változó városé” 1711. pedig „az új Nagyszombat”. Ezt a korszakbeosztás korábbi tanulmányunkban alakítottuk ki és jellemeztük. (Granasztói 2004: 24–43.)

²⁵ „A város évkönyvei, különösen az 1509., 1586., 1632., 1633., 1645., 1679., 1708., 1739. s 1740. évnél siratják el a nagyszámú halottakat. Legnagyobb volt 1679-ben. 1708-ban is sokan elhaltak s a hagyomány szerint a plébánia-templom egyik Mária-képét könnyezni látták a nagyszombatiak szomorú sorsán.” (Marton 1904: 179.)

Az eddig látottak nyomán megállapítható, hogy a háznépek eltérő mérete társadalmi különbséget fejezett ki. Nagyszombatban a különbségek a város területén jól megfigyelhetők, sőt a társadalmi tér alakító tényezőinek látszanak. A házadó és a háznép nagyságának kapcsolata mindemellett nem volt magától értetődő, és az egyes éveket összevetve azt látjuk, hogy a népesebb háznépek eloszlása hullámzóan alakult. Ami azt a két további kérdést veti fel, hogy mi a háznépek nagyságából adódó társadalmi különbségek lényege és hogyan alakították ezek Nagyszombat területét.

Az utóbbi két évtizedben, a családtörténeti kutatásokban újabb, antropológiai természetű kérdések kerültek előtérbe, amelyek azt feszegetik, hogyan alakultak a kapcsolatrendszerek a család körül, akár a háznépen is túl. A legsűrűbb kapcsolati hálót általában a családtagok alkották, különösen azok, akik egy fedél alatt, vagy egymás közelében éltek, s ez a háló kiterjed a háztartás, valamint a háznép tagjaira is. A háztartás, a háznép életében nagy jelentősége volt továbbá a házon túl húzódó rokoni és szomszédsági, valamint minden egyéb olyan kapcsolatnak, amely a szolidaritáson alapult és védelmet jelentett.²⁶ Mindebben a fizikai közelségnek és a szomszédságnak meghatározó jelentősége volt.²⁷

A nagy és a kis létszámú háznépek helyzete azonban alapvetően különbözött. Erre már a régebbi kutatások is felfigyeltek. A városi viszonyok között az egyszerű és a középrétegek tagjai kis létszámú, döntően a családi magból álló háztartásokban éltek, ebből adódóan a háznépük is kicsi volt.²⁸ A szomszédsági és a házon kívüli rokoni kapcsolatok hálója esetükben nagy szerepet játszott. Ellenben a patríciusnak nevezhető másik változatban, amely az elit háznépeit jellemezte, más volt a helyzet. Nem csak a nagyobb létszám, a család bonyolultabb összetétele miatt, hanem azért is, mert a családi és a szomszédsági kapcsolatoknak más volt a jellege. Különösen kiterjedt, nemzetségi szálakkal kötődtek egymáshoz az efféle nagy háznépek Itália városaiban, ahonnan a genovai és a firenzei példák ismertek a legjobban.²⁹ De az Alpoktól északra eső Európában is ismert és elterjedt a nagy patrícius háznépek típusa, amelyeket szoros rokoni szálak és a szomszédsághoz fűződő különleges kapcsolatok jellemeztek. Még a 18. században is tapasztalható volt, hogy a városi alsóbb rétegek tagjait családi és szomszédsági kapcsolatok kötötték össze, miközben a felső rétegek háznépei kifejezetten elhúzódtak a szomszédságtól.³⁰

A nagyszombati polgárság körében a plebejus–patrícius háznépek közti jellegzetes, itáliai jellegű nagy ellentétről a jelekből ítélve nem lehetett szó. A szomszédsági kapcsolatok eltérő jelentőségét illetően a végrendeletek tartalmaznak olykor utalást. Vannak végrendelkezők, akik házuk helyét gondosan a szom-

²⁶ Verdon 1998: 34–37; Lynch 2003: 61.

²⁷ A késő középkori Franciaországban mintegy harminc kilométer az a legnagyobb távolság, amelyen belül a bűntény áldozata még rokoni támogatásra számíthatott. (Gauvard 1993: 1115.)

²⁸ Hughes 1975: 125–128; Boulton 1987: 210–257.

²⁹ Goldthwaite 1972: 977–1012; Kent–Kent 1982: 51–53; Herlihy 1978: 506–522.

³⁰ Koerner 1958: 178–315; Nicholas 1985: 176–182; Nicholas 2003.

szédok említésével jelölték ki, míg mások, s ezek általában tehetősebbek, nem folyamodtak ehhez az eszközhöz. Ami így minden bizonnyal fontos társadalmi különbség kifejezője lehet. Adójegyzékeink azonban hasonlóan értékelhető utalásokat nem tartalmaznak.

A város néhány körzete azonban a háznép méretével jól jellemezhető. Például a Piactér délnyugati szegleténél, a Gabonapiac alatt elhelyezkedő házak a Nagy utcán és az Alsó Barát utcán is mindig nagyobb háznépeikkel tűnnek ki a vizsgált években. Hasonló állandóság, ellenkező előjellel mutatkozik az északi részen található Pék utca mindkét oldalán, mert itt mindig alacsony volt az *ibidemek* száma. Itt tehát kis méretű háznépek voltak a jellemzőek.

NAGY HÁZNÉPEK

A kassai összeírások elemzése még egy fontos körülményre hívta fel a figyelmet a háznép nagyságát illetően. Itt 1549-ben a 8-fős vagy annál népesebb háznépek előfordulása 20 volt a 365 összeírt között (5,5%), 1554-ben 67 volt a számuk 457 összeírt között (14%). Ez utóbbi évben az összeírás szerint öt olyan polgára volt Kassa városának, aki 18–22 fős háznép élén állott, köztük két nemesi származású. Ebből két háznépnek 8 felnőtt férfi tagja volt, egy háznépnek pedig 10. A legnépesebb háznép az alföldi származású Vas Antal marhakereskedője volt, aki 1554-ben, feltételezhetően fivérével, a kalmárkodó Istvánnal, valamint további hat felnőtt férfival és 16 fegyverképtelen személlyel lakott együtt.³¹

A nagyszombati adójegyzékek ugyan nem tartalmaznak hasonló adatokat, de fel kell figyelni azokra a főlakókra, akiknek házában több *ibidem* is fizetett személyes adót. Jelenlétük kiterjedt háznépre, sőt akár több családmagból álló összetettebb családformára is utalhat.

Tekintsünk át tehát néhány kifejezetten nagy háznépet sejtető esetet. Az egy háziúrnál összeírt *ibidemekre* vonatkozó információkból kell kiindulni, hiszen az adójegyzéken kívül az adott, gyorsan változó helyzet jellemzéséhez egyéb okleveles adat nem áll rendelkezésre. Ilyen körülmények között azonban a gyér adatok miatt lehetetlen vállalkozás lenne statisztikát készíteni. Csupán jellegzetesnek tűnő esetekről lesz szó, amelyek a helyzet változatosságát és alakulását hivatottak érzékeltetni.

1579-ben 3 *ibidem* volt a legtöbb, akit egy házban összeírtak. Hotza Augustin az Alsó Nagy utcában, az 5. tömbben lakott, adója alapján feltehetően jó házban. A háznépre jellemző, hogy itt a háziúrral együtt valamennyi *ibidemnek* szláv hangzású neve volt (Holy, Stramon és Hlubowa). Utóbbi asszony több személyes adót fizetett, mint a másik kettő, ám a két férfinak bora is volt. A másik három *ibidemet* számláló háznép Nagysellyei Istváné, akinek a háza közvetlenül a piactéren volt található. Ez egyébként Nagysellyei saját, ugyanakkora másik

³¹ Granasztói 1982: 661–662.

házával volt szomszédos észak felől (7. tömb). A háziúr borát és gabonáját az utóbbiban tartotta, *ibidem*eket azonban itt nem írtak össze. Lakói közül az egyiket Katonának, a másikat Takácsnak, a harmadikat Kapásnak nevezi a jegyzék. Utóbbi minden valószínűség szerint valóban kapás volt, negyedannyi személyes adót fizetett, mint a két másik. A harmadik eset, özvegy Petranckiné, innen nem nagy távolságra, a Felső Barát utcában lakott. Neki a nevekből ítélve két lakója talán lengyel lehetett, mert egyiküket Spacinskinak, a másikat Polyáknak hívták (15. tömb). Egy további *ibidem*et csak keresztnevével említi forrásunk. Spacinski komolyabb adót fizetett, bora is volt. A negyedik nagyobb háznép a város keleti oldalán a Szent János utcában található (38. tömb). Ennek özvegyasszony, Goda Tamásné volt a feje, közepesnél nagyobb házban, közepes borkészlettel. A három lakó közül az egyik, Könnyes Jakab kőműves csak személye után adózott, alacsony összeggel, a másik, Kozár György, ugyancsak, a harmadik, Piski József ellenben a legnagyobb személyes adóként kivetett összeget fizette és bora után is kivettek rá adót.

E négy esetből kettőben a háznép tagjait családnevük alapján legalább a közös származás, a többségétől különböző szláv nyelv használata kapcsolhatta egybe. Miközben a rokoni szál nem bizonyítható, a származás hasonlósága (földrajzi, nyelvi rokonság) feltételezhető. Velük együtt az előbb bemutatott harmadik esetünk is a Gabonapiac közelében bukkan fel, azaz négyből három a város kereskedelmi központjában található. A negyedik azért érdemel figyelmet, mert az özvegyasszony háznépe viszont az egyházi központ közelében bukkant fel, s ebben tehetősebb *ibidem*et is találtunk.

1612-ben nemcsak több nagyobb háznépet írtak össze, hanem a létszámuk is jóval magasabb lett 1579-hez képest. Típusaik hasonlítottak az imént látottakhoz. Klimko Jakab háza a Felső Barát utca északi végén a kapu közelében volt (13. tömb). A háziúr maga szláv nevű, csakúgy mint *ibidem*jei többsége, akik között két Moravcsik található, a harmadik neve Selpicki, a negyediket Rácnak hívják. E háznép furcsasága, hogy a háziúr csak a háza után adózott, *ibidem*jeire pedig a legkisebb személyes adót vetették ki. A nevek többsége ezúttal is a sajátos szláv nyelv használatán alapuló közösséget, összetartozást jelez, a két Moravcsik nevű együttélése ráadásul nagyobb, több családmagból álló családra utal. Hasonlóan összetett családot sejtet a háznép magjaként a sommássan Proxonak írt háziúré is, Klimko házával szemben. Ez a háziúr Proxo Simon nevű *ibidem*jével és még további hárommal lakott egy fedél alatt (15. tömb). A ház kis méretű lehetett a fizetett adója alapján, ezen kívül csak bort írtak itt össze. Az, hogy ilyen különleges névvel ketten találhatóak együtt, csak egyet jelenthet: családi, rokoni kötelék fűzte őket össze. A Proxo név különben sehol sem fordul elő adójegyzékeinkben. Proxo Simon nem fizetett személyes adót, ellenben több bora volt, mint a háziúrnak. Lehetséges, hogy ezúttal olyan családi magra bukkantunk, amelyben a fiú családjának „saját erszénye” volt, miközben a teljes család tevékenysége (munkája és annak eszközei) a szülőével közös, talán éppen a borkereskedésben. Erre utalhat, hogy az egyik *ibidem*et Korcsolyás-nak nevezi az adójegyzék, akinek a tudománya

a hordók szállításához kapcsolódott. A névadás itt valószínűleg a tényleges foglalkozáshoz igazodott. Hasonlóan nagy létszámú háznép található még két Horvát nevű háziúr mellett is (2. és 45. tömb), azonban náluk nem találni szláv hangzású nevet viselő *ibidem*eket. Felűnik ellenben, hogy a nagy létszámú háznépek tagjai között gyakran fordult elő ismert foglalkozású *ibidem*, akik zömmel nem céhesek. Van köztük kapás, kocsis, lóhajtó, borbély, továbbá kádár és pintér is.

1612-ben tehát ismét találni példákat arra, hogy a szláv nevű háziúr háznépének adózó tagjai is szláv hangzású nevet viseltek. A háznépet a rokoni szálak és a közös származás, nyelv fűzhette össze, miközben a kereskedés is szerepet játszott az életükben. A szerény anyagi körülmények között élő kapások, lóhajtók és más lakók gyakoribb jelenléte arra utal, hogy a háznép család nélküli egyedül élő, alkalmi munkavállalókkal bővíthetett, akiket lazább kötelék fűzött a családhoz.

1634-re csökkent a nagy létszámú háznépek száma és a létszámuk is kisebb lett. Bonyolultabb összetételű háznépet lehet feltételezni például Anghely Mihálynál, aki a város egyik kifejezetten nagy házában lakott a Piactér közelében a Felső Nagy utca keleti oldalán (22. tömb). Magas összeget fizetett ipara után, de nem tudni mi volt a mestersége, bort, gabonát is találtak nála. Négy lakója között egy-egy darabontot, kőművest és csizmadiát találunk. Minthogy a háztól néhány méterre állott a város tornya, nyilvánvaló, hogy a darabont ott teljesített szolgálatot. Ez az eset azt jelzi, korántsem tételezhető fel mindenkiről, aki személye után adózott, hogy egyben családtag vagy a családi maghoz szorosan kötődő személy lehetett. Hasonló valószínűsíthető a másik *ibidem*, Csizmadia Benedek esetében is. Személyes adót nem fizetett, a Piac közelsége sodorhatta ide, amit jelez, hogy ipara után magas adót vetettek ki rá, és önálló háztartás élén állott. Anghely háznépének egyik, magasabb személyes adót fizető tagja még bizonyos Hegedüsné nevű asszony, akinek bora is volt. A személyes adó az ő esetében felveti annak lehetőségét, hogy Anghely háztartásához tartozott, ami bonyolultabb összetételű családot sejtetne.

Szelepcsényi László háznépe is négy *ibidem*et számlált 1634-ben a Felső piac utcában (47. tömb). A háziúr háza után közepes összeget fizetett, más adó nem terhelt, ami arra enged következtetni, hogy nem gazdálkodott és más foglalkozást sem űzött. Egy-egy kocsis, kapás és szakács foglalkozású személyt írtak nála össze, valamint egy Polyák nevű férfit. Valamennyiükre viszonylag magasabb összeget róttak ki személyük után. Foglalkozásuk nem a kereskedéshez, hanem inkább a közeli érseki rezidenciához kapcsolhatta őket. A házzal szemközt állott ugyanis az érseki palota, tőlük két háznép pedig egy másik épület, amely szintén az esztergomi érsek tulajdonában volt, legalább 1579 óta. A közvetlen szomszédságban egyébként több más egyházi személyiség háza található. Itt egy kisnemes háznépéről van szó, a Polyák nevű személy pedig afféle házi szolga lehetett az idős Szelepcsényi mellett. Szelepcsényi már 1612-ben is tulajdonosa volt a háznak Pokronci László néven. Ehhez adalék, hogy bizonyos Pohronczy Ferenc 1598. március 12-én Prágában kapott nemesi levelet és címet, s általa ugyanezt

megkapta testvére László, Miklós, Ilona, Katalin és Bokros György.³² A ház helye, két házzal az érseki tulajdonban lévő háztól 1612-ben és 1634-ben kétségtelenné teszi, hogy ugyanazon személyről van szó. Tudni lehet azt is, hogy a Bars megyei Szelepcsény nevét a család csak a nemesi cím megszerzése után kezdte használni, de a Pohronczi előnevet végig megtartotta. 1656-ban egyébként a ház már Szelepcsényi György reverendus tulajdona volt az adójegyzék szerint, aki egyébként csak 1666-ban lett esztergomi érsek. Szelepcsényi György 1634-ben még a közeli Szempe plébánosa volt. Róla azt lehet tudni, hogy alsóbb iskoláit Nagyszombatban járta ki, márpedig 1612-ben 17–18 éves lehetett, ami valószínűsíti, hogy ugyanebben, az akkor még Pokronci László nevén említett házban lakhatott. A ház egyébként alig száz méterre feküdt a szeminárium épületétől. Erről a nagyszombati „ősi házról” rendelkezett feltételezhetően Szelepcsényi primás, amikor azt 1684. évi végrendeletében egyik rokonára hagyta.³³ Végül még egy feltevés: A család morvaországi száalai indokolhatják, hogy az 1634-ben már nyilvánvalóan idős Szelepcsényi Lászlónak Polyák nevű szolgálója lehetett.

A sok kínálkozó példa közül két jellegzetes, a Piacér közelében, a Kereszt utca déli oldalán található háznépet érdemes említeni (62. tömb). Egymástól négy ház választotta el őket. Mindkettő azért érdemel figyelmet, mert e háznépeket a piac, a kereskedés közelsége hozta össze. Séthy István a város egyik legnagyobb összeggel adózó kereskedője volt, igaz ehhez képest háza bár értékesebb volt, mint a Szelepcsényi-féle, a maga 600 dénárjával, majdnem háromszor kevesebbet ért, mint a vele szomszédos polgáré. Séthy háznépének különlegessége az, hogy két olyan *ibidem* is tartozott hozzá, akiknek önálló háztartásuk volt, személyük után nem adóztak, egyikük ipara után fizetett a másik, egy özvegyasszony, pedig kereskedése után. A két további *ibidem* közül az egyik szintén asszony, akit Zsibárus Magdának nevez a jegyzék, és csak csekély összeget róttak ki rá, a másik magasabb összeget fizetett, foglalkozásáról nem lehet semmit sem tudni. A másik jellegzetes, piacközeli háznép Kalmár Mihály özvegye mellett található. Séthyénél nagyobb értékű háza és bora után fizetett adót, a lakói pedig a vásározáshoz kötődő személyek: a két Kufár, Dorka és Margit személye után adózott, még hozzá nem is a legalacsonyabb összeggel, a Képíróra, akinek a keresztnevét sem említik, az adójegyzék kétszer annyit rótt ki, csakúgy, mint Kapás Mátyásra. Valamennyi *ibidem*ről feltételezhető, hogy tevékenységük miatt kötődtek a Piacérre néző házhoz.

Az 1634-ben felbukkanó jellegzetes nagyobb háznépek fenti példái bizonyos változást sejtetnek 1579-hez és 1612-höz képest. Egyrészt most nem találtunk annyi szláv nevű összekapcsoló háznépet, mint korábban, másrészt növekedett a kereskedelemhez és annak központjához kötődő nagyobb háznép. A Szelepcsényi háznép, az egyházi központ közelében, a nemesi háznép példája lehet.

³² A család később változtatta nevét a magyar hangzású Szelepcsényire. (Nyulásziné Straub – Kollega Tarsoly 2000.)

³³ Pallas 1897: 536; MÉL 1969: 740; Nagy 1859: 582. A plébánia mellett működő iskolával és szemináriummal kapcsolatban lásd Granasztói 2004: 56.

1656-ot már több ízben jellemeztük válságos évként. Összesen csak három nagyobb háznép mutatható ki ekkor az adójegyzékből. Mintha a recesszió a háznép méretére is kihatással lett volna. A három népesebb háznép közül kettő a Jeruzsálem utcában volt, s mindkettőben a szláv hangzású nevek jellemzőek ismét. Ez az utca szegény lakosságával és nagy zsúfoltságával tűnik ki a 17. században, de most fordult elő először, hogy nagyobb háznépeket is találni benne.³⁴ A harmadik népes háznép ugyanabban a Piacra néző, egykor Kalmárné tulajdonában volt házban található, melyet most Jászai György birtokolt. Ismét a vásározó háznép példája látható: ezúttal hat (!) *ibidemet* írtak össze a nem különösebben értékes házban. Közülük hárman önállóan adóztak iparuk után. Egyikükről, Képiró Mátyásról nem tudható, hogy azonos-e azzal, akit ugyanitt találtunk több mint húsz évvel korábban, adója alapján ipara ezúttal jobban mehetett, mert a másik két *ibidem*, Rupert Márton szabó és Biner András festő is kevesebbet fizetett nála. A háznéphez még egy kapás és egy cséplő is tartozott, így az összetétel, mint jeleztük, ismét a piachoz kötődő személyek alkalmi együttesét jelzi, hiszen a kapás és a cséplő nyilván a piacról szerzett magának munkát. Hogy a családforma mégis bonyolultabb lehetett, azt özvegy Verelehi Jánosné jelenléte mutatja. Jászai, a ház ura csak háza után fizetett, a kifejezetten magas személyes adót fizető özvegy ellenben nagyobb mennyiségű bort is tartott. Ebben az esetben nem lehet kizárni köztük a rokoni kapcsolatot, vagy legalábbis azt, hogy közös háztartásban éltek.

Az 1656-ban látottakat összegezve a kevés nagyméretű háznép mellett a szláv nevéekkel jellemezhetőek jelenléte említendő, továbbá a Piac térnél mutatkozó változás. A vásári árusok határozottabban tömörültek itt ekkor, ami nagy létszámú háznépet eredményezett.

1711-ben ismét több nagyobb méretű háznép fordult elő Nagyszombatban, de az *ibidemek* száma egyik esetben sem haladta meg a hármat. Túlnyomó részük a Piac tér közelében és a Nagy utca házaiban található, kettő a Keresztutcán. A keleti városrészben egy-egy népesebb háznép volt a Szent János utcában, a szemináriumokkal szemközti házsoron (35. tömb) és a plébánia szomszédságában (39. tömb). Az előbbi egy Forgács nevű háziúr kifejezetten nagy házában, két árus és egy szíjártó *ibidemet* foglalt magában. Új jelenség ez, az árusok és a mesterember a szemináriumok vásárlóit elégíthette ki. A plébánia mellett három szláv nevű *ibidem* közül kettő kapás, egy molnár, számukra az érseki, káptalani allodiumok adhattak munkát.

A másik, a kereskedő-polgári oldalon újdonság a két gróf, Eszterházi Péter (7. tömb) és Zichy Péter (18. tömb) nagyobb háznépének felbukkanása. Mindkettőben találni egy-egy személye után kis összeggel adózó özvegyasszonyt is, akikről feltételezhető, hogy afféle kulcsár, mai fogalmaink szerint házvezetőnő

³⁴ Az utca zsúfoltságáról lásd Granasztói 2004: 27–28.

szerepet tölthettek be.³⁵ A fennmaradó háznépek összetételére számos esetben jellemző varga, szíjártó és más mesterek, árusok jelenléte.

Mindent egybevetve az iménti példák a háznépet összekapcsoló kötelékek különböző fajtáit érzékeltették. Valamennyiről feltehető, hogy a kevésbé népe-sebb háznépek alakításában is szerepet játszottak. Az öt év iménti áttekintésének fontos tanulsága, hogy a kötelékek természetét illetően bizonyos változások is bekövetkeztek a 16. és a 18. század között.

A családi magot összetartó vérségi kapcsolatokról azt a következtetést lehetett levonni, hogy a polgárság körében a bonyolultabb összetételű családok súlya nem elhanyagolható, jóllehet arányaikra adataink alapján nem lehet következtetni. Az a fentiek nyomán is valószínű, ismét rá kell mutatni, hogy az *ibidemek* nélküli háznépek zömmel egyszerű családi magból álltak. Ezek alkották mindenkor a polgári lakosság háznépeinek többségét. Társadalomtörténeti megközelítésben azonban egyoldalú következtetéshez vezet, ha a családmag és a körülötte szerveződő háznép kapcsolataiban döntően a vérségieknek tulajdonítunk jelentőséget. Az imént látottak ennek éppen az ellenkezőjét jelzik. A szláv nevű *ibidemekkel* jellemezhető háznépek folyamatosnak mondható jelenléte például azt mutatja, a rokoni szálak mellett vagy azok helyett jelentős a közös nyelv, származási hely és társadalmi helyzet kapcsolatokat, szolidaritásokat formáló szerepe is. Az nem világos, hogy a nem szláv nevűeket egyesítő háznépek esetében a jelenség mennyire szokványos vagy különleges, valószínűbb, hogy az efféle esetek előfordultak más összefüggésben is. A háznépet így akár sajátos szomszédsági kapcsolatrendszer csomópontjaként is fel lehet fogni, amelyben a családi maghoz a rokoni szálakon kívül egyéb módon is kötődtek a család tagjaival egy fedél alatt lakók, s a szálak természetesen túl vezettek a házon, sőt a város falain is. A nemesi, főúri háznépek esetében nem tekinthető véletlennek a szakács, a kulcsár szerepet betöltő személyek gyakoribb jelenléte, ám további fogódzók hiányában nehéz messzebb vezető következtetésekre jutni e sajátos háznépekről.

A háznépen belül a tulajdonos családmaggal közös háztartásban élő, személyes adót fizetők nagy része a jelekből ítélve munkája által kötődhetett a háznephez. Ám éppen az ő esetükben indokolt azt is feltételezni, hogy az efféle kötelékek természetét nehéz világosan meghatározni. Például azért mert egyszerre többféle szálon is kapcsolódhattak. Tény, hogy az *ibidemek* többsége a város kereskedő részében, a jobb módú, nagyobb házakban fordult elő. De nem zárható ki, hogy családtagként kezelt távolabbi rokonok, cselédek, a háziúr földijeként érkező személyek is mellékesen kereső tevékenységet folytattak, ami után adóra kötelezték őket. Ugyanez állhat viszont azokra a bérlőként a ház valamelyik kamrájában meghúzódó munkavállalókra is, akik kapásként, más alkalmi munkásként, iparosként, árusként valamilyen módon a háztartáshoz kötődtek. Ilyen személyekkel gyakran lehet kisebb házakban is találkozni, ahol az önálló, elkülönült élet

³⁵ Eszterházi János háznépében Kuhár (szakács), a Szelepcsényi Lászlóéban (1634-ben) ugyancsak szakács nevű egyén volt.

aligha volt lehetséges. Önálló, elkülönült részt a házon belül azok az *ibidemek* foglalhattak el, akik nem személyük, hanem gazdálkodó és más kereső tevékenységük után adóztak a háznép tagjaként és valószínűsíthetően, legalább az esetek egy részében önálló háztartásuk volt.

Az *ibidemek* számának jelentős ingadozása, közöttük a személyes adót fizetők, valamint a kereset, termény után fizetők belső arányainak számottevő eltérése, továbbá a nagyobb háznépek jellegzetes eseteinél megfigyelhető változások két következtetést is megengednek. Tekintetbe véve azt, hogy a 17. század első harmadában válságos időszak vette kezdetét Nagyszombat életében, az ekkor bekövetkezett létszám és arányváltozások a háznépek sebezhetőségét, törékenységét jelzik. A háznépet összefogó szálak korántsem bizonyultak erőseknek, a konjunktúra alakulása a pestistől a megélhetési viszonyokig komoly változásokat eredményezett. Ékesszólóak ebből a szempontból az 1656-ban jellemző mélypont bizonyítékai, főként, ha az 1612-es év adataival vetjük őket össze. Ekkor például, mint láttuk, jóval kevesebb nagyobb háznép akadt, a személyük után fizető *ibidemek* száma, pedig kisebb, mint a kereset, termény után adózóké. A nagyobb háznépek gyakorisága a konjunktúrával függött össze.

A népesebb háznépek térbeli eloszlásával kapcsolatos megfigyelések két sajátos folyamatot jeleznek 1579 és 1711 között. A 16. században az egyházi rész két központja, a Szent Miklós és a Szent János templom nem vonzott még annyira, mint a 17. században. Ám e vonzerő 1656-ban csökkent, s a csökkenés 1711-ben folytatódott. Változott a konjunktúra. Hasonlót igazol a másik folyamat is, ám egyúttal e változás már a kereskedelem jellegének változását is mutatja. Csak 1634-ben és azt követően mutatják a térképek, hogy maga a Piac tér jobban vonzotta a nagyobb háznépeket. Nagyszombatban a válsággal párhuzamosan a fogyasztási szokások is változtak, egyre több a piachoz kötődő kisebb mesterség, árus, kofa bukkant fel, párhuzamosan a nagy létszámú háznépek megjelenésével. A folyamat egyébként különösen jól követhető a városi számadáskönyvekben, mert egyre több piaci árustól szedtek be helypénzt.³⁶ 1711-ben a nagyobb háznépek eloszlása, tömörülése a nyugati polgári részen a Piac térenél és a Nagy utca mentén jelzi, a háznép összetételét formáló körülmények változtak, a kereskedő tevékenység nagyobb szerepet játszott benne, mint korábban.

Miközben a 18. század elején változó körülményeket jeleznek a háznépeket összefűző kapcsolatok, s változik eloszlásuk a város területén is, az eddigiek igazolnak egy fontos társadalomtörténeti igazságot is. Mindent egybevetve a jelenségek nem egymás után következnek, hanem egymáshoz kötődnek. Gyengülnek és erősödnek a másik rovására, a változások így jellemezhetőek a legjobban.³⁷

³⁶ Granasztói 2004: 101. és 181. jegyzet.

³⁷ A fentieket kiegészíti, alátámasztja és tovább is viszik a Nagyszombatban 1711-ben talált ún. „vősegekre” vonatkozó elemzések, valamint az özvegyek és az árvák szerepét, súlyát vizsgálók. Ezek terjedelmi okokból sajnos nem illeszthetők már a jelen tanulmányhoz.

FORRÁSOK

Nagyszombati Állami Körzeti Levéltár (Štátny Okresny Archív v Trnave), Nagyszombat Város Levéltára (Archív Mesta Trnavy)

Adójegyzékek 1579–1711 (Daňové registry)

Lad. I. 1579. évi adójegyzék (MOL Filmtár C 852)

Lad. II. 1612. évi adójegyzék (MOL Filmtár C852)

1634. évi adójegyzék (MOL Filmtár C 852)

Lad. III. 1656. évi adójegyzék (MOL Filmtár 853)

Lad. IV. 1711. évi adójegyzék (MOL Filmtár 854)

MÉL 1969 = Kenyeres Ágnes (szerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon*. Budapest, 1969.

Nagy Iván 1859: *Magyarország nemesi családai*. 10. kötet, Budapest.

Pallas 1897: *Pallas Nagy Lexikona*. 15. kötet, Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Boulton, Jeremy 1987: *Neighborhood and Society*. New York, Cambridge.

Chaytor, M. 1980: Household and kinship: Ryton in the late 16th and early 17th centuries. *History Workshop Journal* 10. 25–60.

Delille, Gérard 2000: Echanges matrimoniaux entre lignées alternées et système européen de l’alliance: une première approche. In: Emmanuel Terray – Jean-Luc Jamard – Margarita Xanthakou (szerk.): *En substances: textes pour Françoise Héritier*. Paris, 219–253.

Gauvard, Colette 1993: Violence citadine et réseaux de solidarité. *Annales E.S.C.* 48: 5. 1113–1127.

Goldthwaite, Richard A. 1972: The Florentine Palace as Domestic Architecture. *American Historical Review*. (77.) 5. 977–1012.

Goody, Jack 2001: *The European Family. An Historico-Anthropological Essay*. London, 145–171.

Granasztói György 1970: Becslés Sopron XVI. századi lélekszámára. *Történelmi Szemle* 13. 302–305.

Granasztói György 1975: *A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon*. MTA kandidátusi értekezés kézirat. Budapest.

Granasztói György 1982: A polgári család a középkor végi Magyarországon. *Történelmi Szemle* 4. 605–612, 649–651.

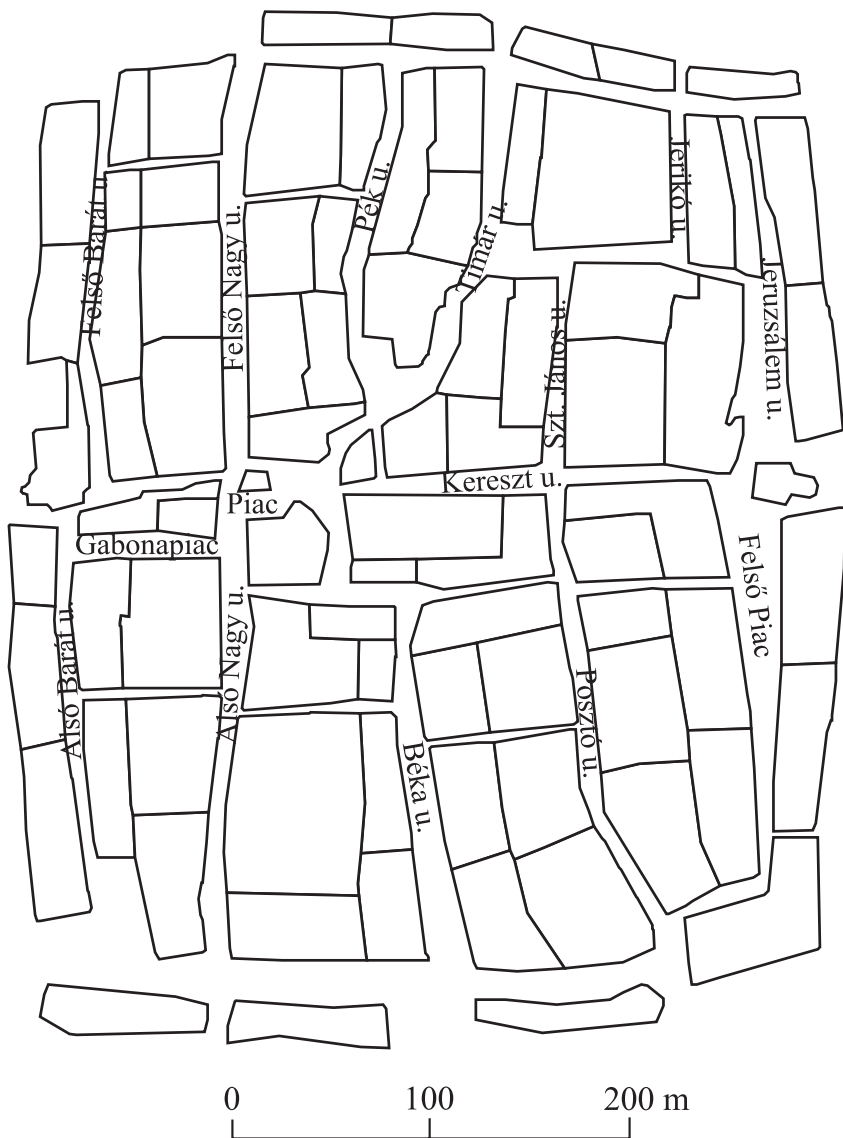
Granasztói György 2004: *A barokk győzelme Nagyszombatban*. Budapest.

Hajnal, John 1965: European marriage patterns in perspective, In: Glass, D. V. – Eversley, D. E. C. (szerk.): *Population in history: essays in historical demography*. London.

Hajnal, John 1982: Two kinds of preindustrial household formation systems. *Population and Development Review* 8. 449–494. (In: Wall, Richard (szerk.): *Family forms in historic Europe*. Cambridge, New York, 65–105.)

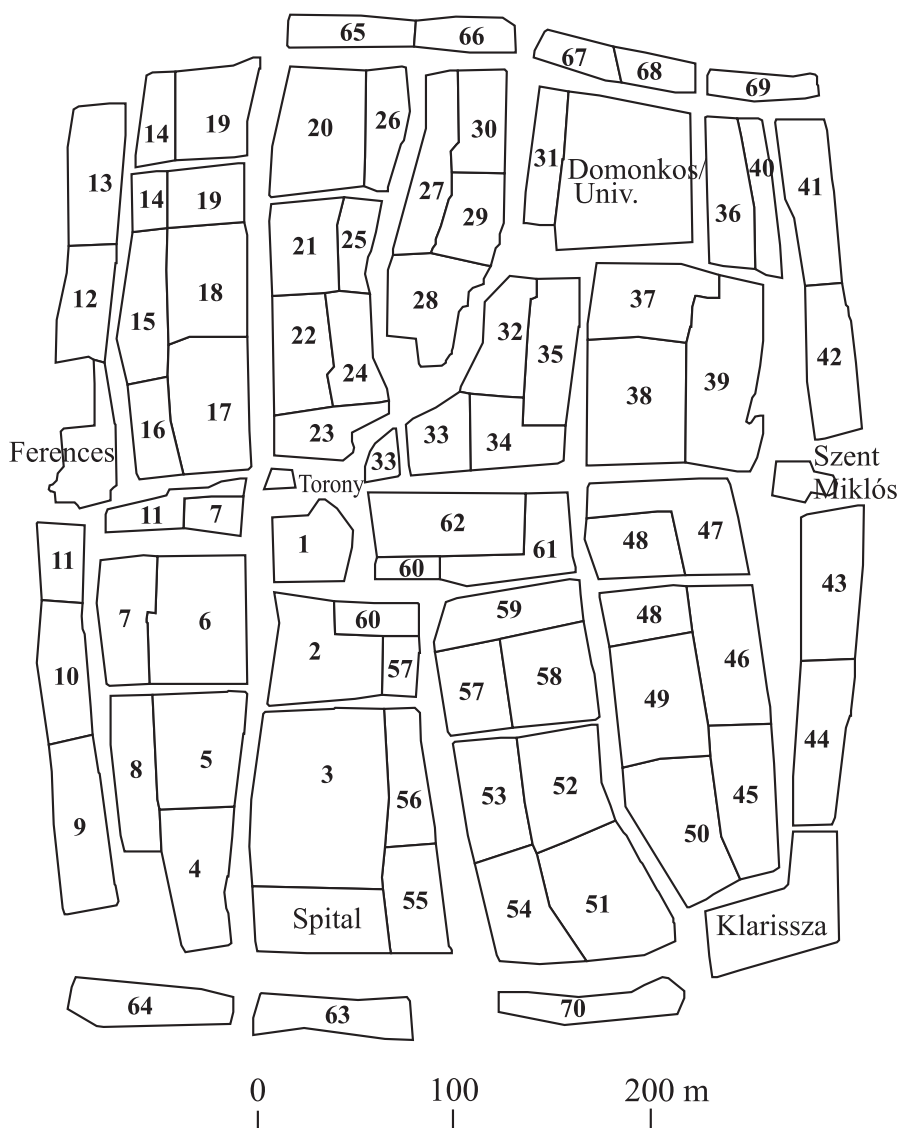
Herlihy, David – Klapisch-Zuber, Christiane 1978: *Les toscans et leurs familles*. Paris.

- Hughes, Diane Owen 1975: Domestic Ideals and Social Behavior. In: Rosenberg, Charles E. (szerk.) *The Family in History*. Philadelphia, 116–132.
- Kent, D. V. – Kent, F. W. 1982: *Neighbors and Neighborhood in Renaissance Florence*. Locust Valley NY.
- Koerner, F. 1958: Die Bevölkerungsverteilung in Thüringen am Ausgang des 16. Jahrhunderts. *Wissenschaftliche Veröffentlichungen. Dt. Inst. f. Länderkunde* NF 15–16. 178–315.
- Laslett, Peter 1977: *Family Life and Illicite Love in Earlier Generations*. Cambridge.
- Leplay, Frédérique 1884: *l'Organisation de la famille selon le vrai modèle signalé par l'histoire de toutes les races et de tous les temps*. Paris, 29–37.
- Lynch, Katherine A. 2003: *Individuals, Families, and Communities in Europe, 1200–1800*. Cambridge.
- Marton József 1904: Nagyszombat. In: Borovszky Sámuel (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai*. Budapest, 173–200.
- Mitterauer, M. – Sieder, R. 1992: *The European Family: Patriarchy to Partnership from the Middle Ages to the Present*. Oxford.
- Mols, Roger SJ 1954: *Introduction la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe si cle*. Louvain.
- Nicholas, David 1985: *The Domestic Life of a Medieval City*. Lincoln, Nebraska.
- Nicholas, David 2003: *Urban Europe 1000–1700*. New York.
- Nyulásziné Straub Éva – Kollega Tarsoly István 2000: *A Magyar Országos Levéltár címereslevelei*. Budapest.
- Razi, Zvi 1980: *Life, Marriage and Death in a Medieval Parish*. Cambridge.
- Sabeau, David W. 1990: *Property, Production and Family in Neckarhausen, 1700–1870*. Cambridge.
- Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Eckart, V. (szerk.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt/Main, 322–346.
- Todd, Emmanuel 1983: *La troisième planète. Structures familiales et systèmes idéologiques*. Paris.
- Verdon, Michael 1998: *Rethinking Households*. London, New York.
- Wickham, Chris 1994: *Land and Power*. London.

Nagyszombat utcahálózata

2. ábra

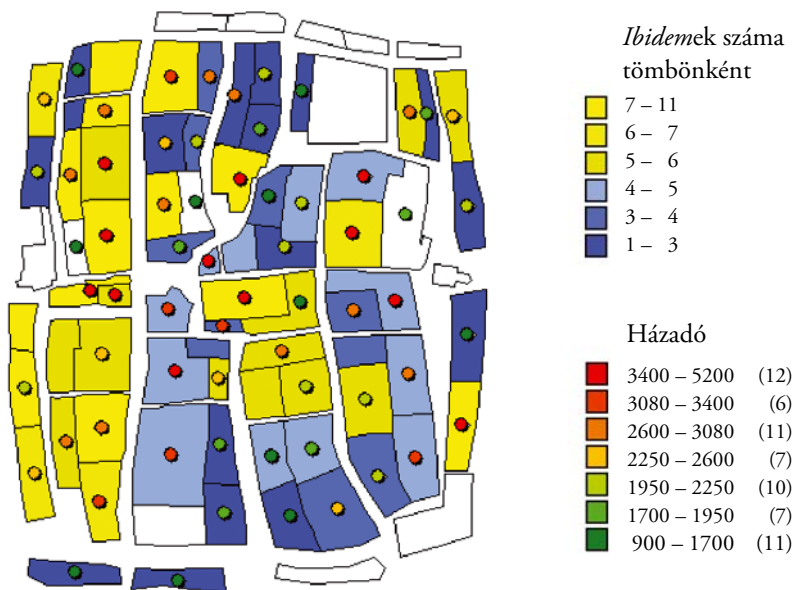
Nagyszombat lakótömbjei

A háznépek száma tömbönként és a házadó nagysága

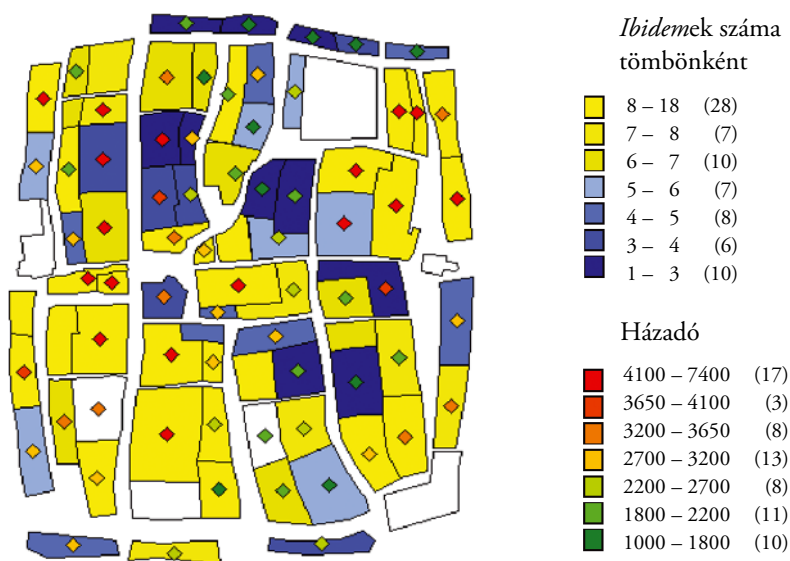
3. ábra

1579

4. ábra

1612

1634

5. ábra

Ibidemek száma tömbönként

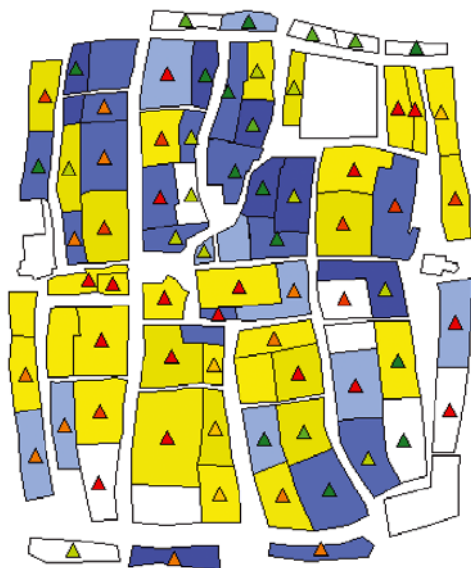
Yellow	8 – 27	(26)
Light Yellow	7 – 8	(7)
Yellow-Green	6 – 7	(10)
Light Blue	5 – 6	(3)
Blue	4 – 5	(10)
Dark Blue	2 – 4	(15)
Dark Blue	1 – 2	(7)

Házadó

Red	4200 – 9200	(15)
Red-Orange	3600 – 4200	(10)
Orange	3100 – 3600	(6)
Light Orange	2600 – 3100	(12)
Yellow-Green	2200 – 2600	(8)
Green	1800 – 2200	(7)
Dark Green	1000 – 1800	(12)

1656

6. ábra

Ibidemek száma tömbönként

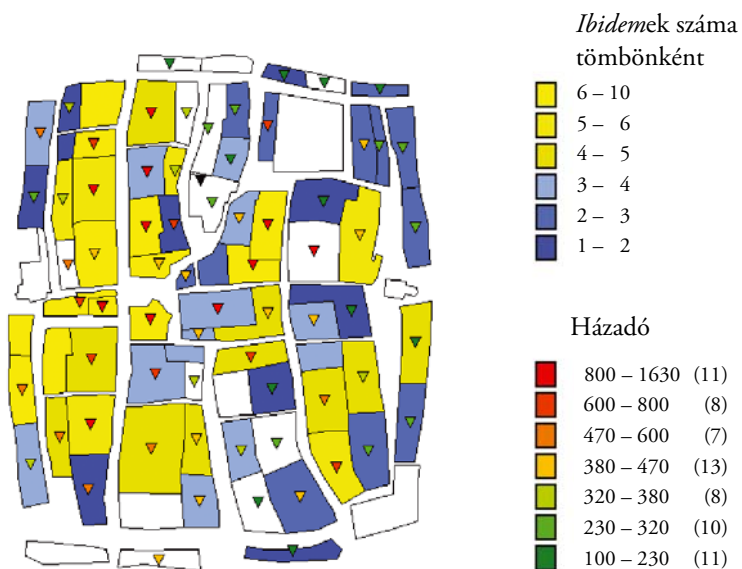
Yellow	6 – 13	(22)
Light Yellow	5 – 6	(4)
Yellow-Green	4 – 5	(9)
Light Blue	3 – 4	(10)
Blue	2 – 3	(12)
Dark Blue	1 – 2	(8)

Házadó

Red	2250 – 4420	(18)
Red-Orange	1850 – 2250	(8)
Orange	1500 – 1850	(11)
Light Orange	1400 – 1500	(4)
Yellow-Green	1150 – 1400	(11)
Green	1050 – 1150	(5)
Dark Green	800 – 1050	(13)

1711

7. ábra

Nicolas Verdier

A méltányosság logikájától az elvont mértékegységig

A távolság felfogásának és mértékegységének átalakulása Franciaországban a 17. század vége és a 19. század eleje között

1838-ban megjelent egy kis kötet, a következő címmel: *A metrikus rendszerről ahogy használják a postaállomásoknál és a törvény által rögzített tarifáknál*. Szerzője, Pierre Jouhaud, miután 1809-ben először kiadott egy Párizs útikalauzt, tollát a postamesterek szolgálatába állította, és 1833 és 1846 között számos értekezést jelentetett meg.¹ A júliusi monarchia idején, egy gyorsan változó világban, ő az egyik legnagyobb védelmezője a lovas postának. A posta működésének újabb szabályozásai, a metrikus rendszer bevezetése, a vasút megjelenése, a kommunikációs csatornák átrendeződése súlyos csapásként érinti a királyság postamestereit. Az említett szerző is ezekre a változásokra reagál.

Jouhaud-nak a metrikus rendszerről és a postaállomásokról szóló szövege a jelen tanulmányban tárgyalt korszak záró pontját jelöli ki. Ismert, hogy a kiváltságok eltörlése, a megyék kialakítása és a forradalmi naptár bevezetése mellett a metrikus rendszer is a forradalom egyik olyan terméke, amely a heterogenitás megszüntetésével a társadalmi viszonyok racionalizálását célozta. Gyakorlatba ültetése azonban, amelyet 1790-ben határoztak el, majd 1791-ben és 1795-ben is megerősítettek, komoly akadályokba ütközött. Ennek jele az erre vonatkozóan újból és újból kiadott rendeletek és törvények sora (1798, 1801, 1812). Tulajdonképpen egészen az 1837. július 4-én hozott törvényig kellett várni, hogy az állam 1840. január elsejei határidőt megszabva, végképp elhatározza a metrikus rendszer általánossá tételét. Jouhaud álláspontja, amit e törvénnyel szemben védelmezett, egyszerű: a mérték egységes jellege elméletileg csábító, a helyi sajátosságokat azonban nem képes figyelembe venni. Ez a kritika emlékeztet azokra, amelyek az úgynevezett Cassini térképekkel, vagyis az első Franciaországról készített modern tudományos térképlapokkal szemben merültek fel, amelyek szerint itt a térképkészítők a geometria oltárán feláldozták volna a topográfiát.² E térképeket az új közigazgatási rendszer, a megyék kialakításához használták

¹ Jouhaud 1809.

² Broc 1975: 417–419; Revel é. n: 850–883. A Cassini térképet, amit Akadémiai Térképnek is neveznek, a francia kartográfia Franciaország első igazán modern, tudományos igényű térképének tekintik. A korábbi térképekkel szemben két fontos pontban is újdonságot hozott: egyfelől a helymeghatározás igen aprólékos háromszögelési módszerrel készült, másfelől pedig egy nagyszabású toponímiai felmérésre támaszkodott. A vállalkozást valamivel több mint egy évszázadon

1789 végén. A velük szembeni fenntartások jellegéről világosan tudósítanak a korabeli bírálatok. Pont de l'Arche, normandiai város képviselői például így nyilatkoznak: „Cassini térképei, amelyek e munka [az új közigazgatási határok megvonása] alapjául szolgáltak, önmagukban ugyan nagyon jók a távolság mérésére légvonalban, de ebben a műveletben nem lehet alkalmazni őket; gyalog kell végigjárni és ellenőrizni a terepet, felmérni a helyzetét és kiterjedését, figyelembe kell venni az akadályokat, a folyóátkelőket annak érdekében, hogy meg lehessen felelni a Nemzetgyűlés elvárásainak”.³ És mit mond Jouhaud a metrikus rendszerről? „A távolságokat, amelyek az egyes postaállomásokat elválasztják, az idők során felhalmozódott tapasztalatok alapján olyan módon rögzítették, hogy figyelembe vették az egyes útvonalak hosszát, az egyes, nehezebben, ezért csak nagyobb költséggel megközelíthető települések helyzetét és még inkább a megteendő út nehézségeit. Ezek a méltányos egyenlőtlenségek el fognak tűnni.”⁴

Ezen a helyen felismerhető az a probléma, amire Arisztotelész is utal, aki a *Nikomakhoszi etikában* maga is felveti a mértékhez való viszony kérdését.⁵ Arisztotelész szerint „a méltányosság lényege: a törvényt helyesbíti ott, ahol abban az általánosítás miatt hézag mutatkozik.”⁶ Amikor a Cassini-féle térképek használatával szemben a terepbejárás fontosságát, az akadályok, a nehéz átjárók figyelembe vételének szükségességét hangsúlyozzák, vagy amikor a metrikus rendszer bevezetésével szemben a nehezebben megközelíthető helységeket és az útvonal nehézségeit emlegetik, lényegében egy méltányosságra törő logika szólal meg, amely a konkrét adottságok figyelembe vételére törekszik. Egy geometrikus térkép nem tudja kifejezni az utazás nehézségét, mint ahogy a metrikus rendszer sem. Az ilyen térkép, illetve mértékrendszer használata mögött az egyedi helyzetektől való elvonatkoztatásra és általánosításra törekvő logika áll. Ezen a címen pedig, a velük szemben megfogalmazott kritikák szerint, mindkét rendszer megtévesztő artefaktumokat hoz létre. Azért, hogy megkíséreljük megérteni azt az átmenetet, amelynek során a terület (távolság) mérésben a méltányosság elvét felváltja egy általános jellegű, és elvontabb rendszer, a postai mérték kérdését vizsgáljuk. Először egy térinformatikai program felhasználásával elvégzett, a postahálózatra irányuló kutatásra támaszkodunk. Ezt követően a fogalmak alakulását követjük nyomon a különböző szótárak vizsgálatával, amelyek diskurzu-

---

keresztül (a 17. század vége és a 19. század eleje között) a Cassini család négy egymást követő tagja irányította. Lásd erről Pelletier 2002, illetve Biggs 1999: 374–405.

³ Archives Nationales de France, D IVbis 6 / 192–4, *Adresse à nosseigneurs de l'assemblée Nationale, par les habitants en général de la ville de Pont de l'Arche, Province de Normandie*, Rouen Imp. de Veuve L. Dumesnil 1790.

⁴ Jouhaud 1809: 9.

⁵ Arisztotelész a *Nikomakhoszi etikában* így ír: „Azok az igazságos dolgok, amelyek emberi megállapodáson és a hasznosság szempontján alapulnak, olyan természetűek, mint a mérték [1135a], hiszen a bor – és gabonatermékek sem mindenütt egyformák, hanem ott, ahol ezeket a cikkeket nagyban vásárolják, általában nagyobbak, ahol pedig kicsiben árúsítják, ott kisebbek.” (Szabó Miklós fordítása) Arisztotelész 1987: Ötödik könyv, 10. fejezet, 141.

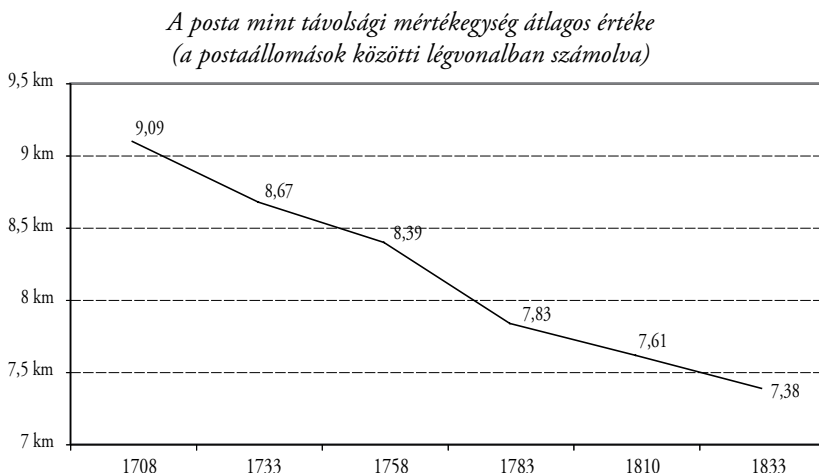
⁶ Arisztotelész 1987: Ötödik könyv, 14. fejezet, 152.

sában más formában, de szintén megjelenik az általános definíciók és a lokalizált gyakorlatok kettősségének problematikája. Végül bemutatunk néhány kortárs kísérletet azok közül, amelyek az említett átmenet során keletkezett feszültségek enyhítésére törekedtek.

MÉLTÁNYOS EGYENLŐTLENSÉGEK NYOMÁBAN

A jelen munkának a kiindulópontja egy interdiszciplináris kutatás volt, amelynek középpontjában a 18–19. századi lovasposta-hálózat állt. A választott módszer a SIG nevű földrajzi informatikai rendszerre épül, Célja, hogy jobban megértsük, miként növekedik egy hálózat, és melyek ennek – az időben vizsgálva – a térbeli következményei. A mérték problémája tulajdonképpen csak a kutatás végén, a váratlan eredmények nyomán jelentkezett. Hat, egymástól egyenként 25 év távolságra keletkezett postakönyv adatainak teljes körű rögzítése vezette az elemzést a mérték kérdéséhez, éppen mivel az ezekben a könyvekben akkora jelentőséggel szerepel: a könyvek az útvonalak minden egyes szakaszát egyrészt az indulási és érkezési hellyel, másrészt a közbeeső posta, vagy posták, vagyis a lovak váltását lehetővé tevő állomások számával írják le (1. sz. melléklet). A „posta” tehát mint mértékegység is megjelenik, ráadásul nem csupán a távolság leírására szolgál, hanem a szállítási díj megállapítása is az útvonalakra eső „postaszám” alapján történt. E téma történeti szakirodalmának gyors áttekintéséből kiderült, hogy semmi biztosat nem mondanak arról, hogy milyen távolság(ok) felelnek is meg egy-egy váltóhely közötti útszakasznak vagy pontosabban, mekkora távolságot jelöl a „posta” mint mértékegység. Az útvonalak első adatfelvétele egyébként ezen érték rendkívüli rugalmasságát mutatja. A teljes adatfelvétel alapján kapott eredményt igen meglepőnek találtuk. A posta mint távolsági egység átlagos értéke nem volt azonos 1708-ban és 1833-ban: a két időpont között közel 20%-kal csökkent, 9,09 km-ről 7,38 km-re. A változás magyarázatára két hipotézis merült fel. Az egyik szerint a jelenség a monarchia utakkal kapcsolatos politikája következményeivel magyarázható. Ezt az elsőre csábító feltételezést magának az általunk végzett számításnak a természete kérdőjelezi meg. Az egyes állomások közötti távolságokat légvonalban számítottuk ki. A feltételezés szerint a távolságok csökkenése az utak kiigazításainak, egyenesebbé szabásuknak a következménye lenne. Csakhogy, mi eleve légvonalban számítottuk a távolságokat, ezért a távolságok tapasztalt csökkenését pusztán ezzel nem magyarázhatjuk, hiszen a csökkenés még jelentősebb, mint ahogy az számításainkból levezethető. A második feltételezés szerint valamiféle kapcsolat lenne a csökkenés és a között, hogy a Forradalom bevezeti a metrikus rendszer használatát. Az adatok azonban az értékek nagyjából egyenletes csökkenését mutatják 1708 és 1833 között (1. ábra). A legintenzívebb csökkenés egyébként 1758 és 1783 között mutatkozik (560 méter átlagban), nem pedig 1783 és 1810 között (220 méter csökkenés átlagban).

1. ábra

Forrás: Postakönyvek

Annak érdekében, hogy jobban megérthessük ezt a folyamatot, elsőként röviden bemutatjuk a lovaspostára irányuló kutatást, ezt követően pedig részletesebben foglalkozunk a postai mértékkel.

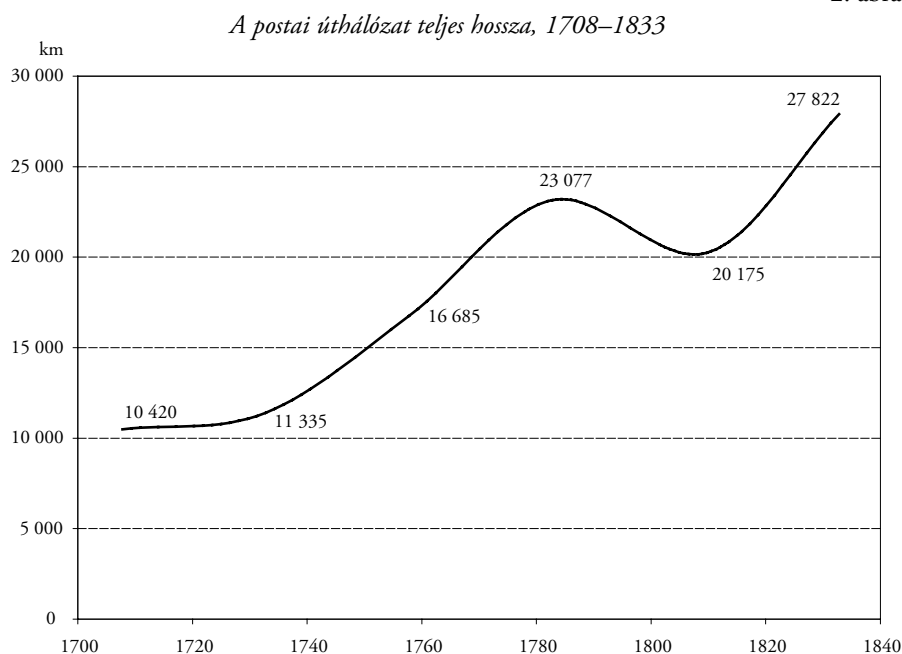
A LOVASPOSTA 1708 ÉS 1833 KÖZÖTT

Mindenekelőtt emlékeztetni kell arra, hogy a lovasposta jelentette a korszak leggyorsabb személyszállító rendszerét. A postahálózat nagyszámú állomásra épült (1708-ban 750, 1833-ban 1477), amelyek az útvonalak mentén lehetővé tették a fáradt lovak rendszeres váltását. Ha a hálózat teljes hosszának fejlődését grafikusán ábrázoljuk (2. ábra), világosan kitűnik a hálózat erőteljes sűrűsödése, amit e korszakra vonatkozóan a történészek egyébként már kimutattak. 125 év során a hálózat két és félszeresére növekedett, az 1708-as 10 420 km-ről 1833-ra 27 822 km-re emelkedett. Ha a saját kutatásunkban használt időmetszetek alapján részletesebben nézzük, a növekedés igazán az 1733-as adatfelvételtől kezdve mutatkozik, és erőteljes marad egészen 1783-ig. Ezt követően érzékelhetően lassul. A Forradalom és az utána következő évtized visszaesése után azonban a császárság végétől ismét a kezdeti ritmusban növekszik, és ez jellemzi a restauráció, illetve a júliusi monarchia időszakát is.

A hálózat növekedésének tényezőivel számos feldolgozás foglalkozott.⁷ Első helyen a jól kiépített királyi úthálózat fejlesztése említhető, amely egy 1738-ban

⁷ Lásd például Arbellot 1973; Belloc 1886; Patrick Marchand 2004; Eugène Vaillé 1950; Lepetit 1984.

2. ábra

Forrás: N. Sanson postatérképe (1632), Postakönyvek (1708 és köv.).

kiadott utasítással veszi kezdetét. Ennek az egész királyságra kiterjedő programnak a végrehajtásához a helybeli parasztságot robottal, külön adókkal terhelték meg. A munkálatok igazi lendületet azonban csak azután vettek, amikor 1743-ban Daniel-Charles Trudaine került a Ponts et Chaussées királyi hivatal élére.⁸ Az építkezések legintenzívebb szakasza tehát az 1750–1780-as évekre esett. Guy Arbellot becslése szerint,⁹ míg például 1776-ban az úthálózat teljes hossza 14 000 kilométert, addig 1790-re már 26 500 kilométert tett ki.

A forradalom és a császárság alatt azonban különféle okok miatt a postaút-hálózat több mint 3000 kilométerrel lett rövidebb. A gazdaság helyzete nem tette lehetővé a postaállomások és az utak megfelelő karbantartását, az ismétlődő hadseregmozgások pedig különösen megviselték az utak állapotát. Ennek ellenére ebben az időszakban is megnyílt néhány újabb postaút: egyrészt az Alkotmányozó Nemzetgyűlés által létrehozott megyerendszer¹⁰ új székhelyeinek összekötésére (főként Franciaország déli részén), másrészt a forradalmi hadsereg kommunikációjának

⁸ Az 1716-ban felállított, főként mérnököket foglalkoztató Ponts et Chaussées hivatalának fő feladata a franciaországi közlekedési hálózat (szárazföldi és vízi utak, csatornák) fejlesztése. Lásd például Picon 1994: 77–99.

⁹ Arbellot 1973: 765–790.

¹⁰ Az új megyerendszer kialakulásáról lásd Ozouf-Marignier 1992.

biztosítása érdekében.¹¹ A császárság idején egy olyan politikának lehetünk tanúi, amely a nemzeti határokon belül csökkenti a postaállomások számát, míg az annektált területeken újabbak nyitására törekszik. Ennek eredményeként 1810-re a postahálózat állomásainak száma megközelítőleg az 1760-as évek szintjére esik vissza. Az útfelújítást célzó politika 1815 után válik ismét aktívvá, és a növekedés ritmusa még erősebb lesz, mint az előző században.¹² A növekedés mögött nem csupán a királyi úthálózat terjeszkedése áll, hanem az a törekvés is, hogy a lovas- illetve az egyszerű levélposta intézményeit közelítsék egymáshoz, ami által a postai kiszolgálás minősége az országos jelentőségű útvonalakon kívül eső részeken is emelkedik.

Bár az úthálózat teljes hossza¹³ az általunk vizsgált időszakban több mint a duplájára növekszik, térbeli megoszlása erős stabilitást mutat (1. térkép). Természetesen a kiválasztott időmetszetek között megfigyelhetőek változások, ezekre még visszatérünk. A hálózat formája összességében mégis már 1708-ban kialakult, a Párizsból induló csillagszerű, sugaras elrendezéssel, és azzal a jellegzetességgel, hogy északon jóval sűrűbb, mint délen. Ezek a jellemzők azonban nem annyira régiiek. Ha korábbra tekintünk vissza, Nicolas Sanson 1632-es térképének, vagy a postaállomásokról III. Henrik alatt készült, 1584-es kimutatásnak a segítségével, Párizs és az északi részek még nem emelkednek ki a hálózat sűrűsége szempontjából. Ezzel szemben azt figyelhetjük meg, hogy a súlypont inkább a Loire vidéke illetve Lyon körül található, és csak a 17. század végétől helyeződik át fokozatosan Párizs és Versailles felé.¹⁴

A folyamatról készített térképek sorozata három szervezőelvre enged következtetni. Az első az egész vizsgált időszakon keresztül működik. Ennek alapján Párizs központi helyzete tűnik elő a főváros nemzetközi összeköttetéseiével. Másképpen fogalmazva, a hálózat szerveződésének logikája itt azt a kapcsolatot határozza meg, ami a politikai központot az ország határaival, illetve a periférián elhelyezkedő vidéki városokkal köti össze. Ez a szervezőelv tartósnak bizonyul, bár azzal, hogy a hálózat fokozatosan összetettebbé válik, egyre kevésbé tűnik szembe. Ebből a szempontból tehát, ha a hálózaton belül az úthasználat szerint hierarchiát állítunk fel, igen valószínű, hogy még 1833-ban is egészen egyértelműen kitapinthatók azok a fő tengelyek, amelyek Párizsból indulva ágaznak szét. Összehasonlításképpen, 1830-tól Franciaország vasúthálózatának fejlesztése is ezt a sugaras rendezőelvet veszi át, amit Legrand, a Ponts et Chaussées akkori igazgatójának neve után Étoile de Legrand-ként is emlegetnek.¹⁵

A szerveződés másik elve – amely főként az 1750-es évekkel tűnik elő – a regionalizmus logikája. A hálózat egyes, szinte tökéletesen körülhatárolható zónákon belül válik sűrűbbé, csakúgy, mintha kockakövekkel raknánk ki a teret.

¹¹ Goger 1989: 301–328.

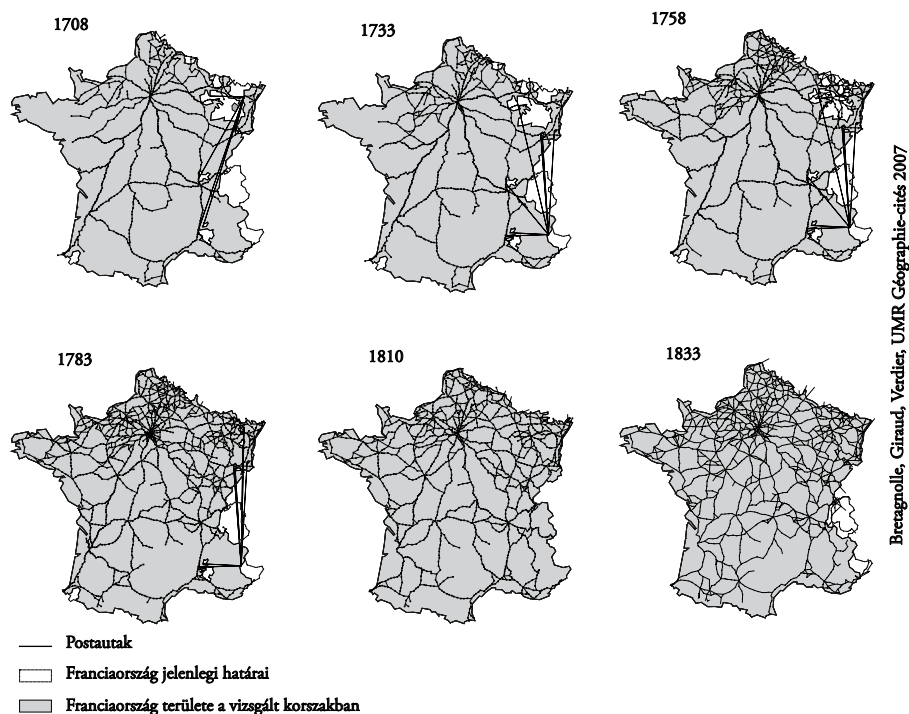
¹² Berviller 1995.

¹³ A hálózat fogalom 18. századi használatának kérdéséről lásd Verdier 2007.

¹⁴ Bretagnolle–Verdier 2005.

¹⁵ Erről például Smith 1990: 657–692.

1. térkép

A postautak hálózata (Franciaország történelmi és jelenlegi határaival)

Forrás: Postakönyvek (1708 és köv.)

Az utak a postaállomásokról készített teljeskörű adatbázis alapján lettek rajzolva (készítette: Bretagnolle, Anne; Giraud, Thimotée; Verdier, Nicolas; – UMR Géographie-cités).

Ez a folyamat városi pólusokat határoz meg a helyi hálózatokban. A szerveződés először háromszögelésszerű, majd csillagsugaras. Alsó-Normandia, Picardia, sőt Lotaringia is ilyen típusú átalakuláson megy keresztül. A térképeket vizsgálva, a hálózat terjeszkedésének két típusa rajzolódik ki. Az első hierarchikus, amely szerint a hálózat a fontosabb központokra épülve szerveződik. Ezen központok körül, ezekből kiindulva épülhetnek fel az egyes helyi hálózatok. A második mintegy ragályszerű terjeszkedést mutat, amely feltételezhetően az első szerveződési szakaszt követően túlterjed az egyes vidéki hálózatok határain. Ebben az esetben bizonyára a francia forradalom hatását is figyelembe kellene venni, amely az új megyerendszer kialakításával újraosztotta az adminisztratív funkciókat, és ezzel együtt átszabta a városállomány szövetét.

Végül, a harmadik típusú rendezőelv a térképek tanúsága alapján az üres és az utakkal telített zónák ellentétéből következik. Az üres területeket véve, itt

elsőként a hegyvidékek tűnnek elő. A legtartósabban üres vidékek a Massif Central déli területei és az Alpok egy kisebb része.

A sűrű hálózattal ellátott területek főként természetesen a korszak legurbanizáltabb régióit jelentik, mindenekelőtt Franciaország észak, keleti részét, illetve ennél jóval kisebb mértékben a Rhône völgyét. A hálózat szerveződését tehát három különböző logika is befolyásolja, amelyek egyszerre egymásra épülnek és keverednek, végeredményben pedig meghatározzák a francia postarendszer növekedését. Mindebből érthető, hogy a postai mérték csökkenésének a folyamata egy mind nagyobb és szélesebb körű hálózatot érint, amely a francia területet egyre homogénebben fedi le.

EGY ÖSSZETETT REDUKCIÓ

Adott tehát a postai távolság fentebb jelzett jelentékeny, (20%-os) csökkenése, amit érdemes részletesebben körülírni annak érdekében, hogy megértsük ezt a folyamatot. Láttuk már, hogy a posta mint távolsági mérték átlagos értéke 1708-ban 9,09 km, míg 1833-ban már csupán 7,38 km. Ezek az átlagok azonban jelentős eltéréseket és különbségeket fednek el.

A „posta” mint távolsági mértékegység megjelenése, és a területhez való viszony átalakulása

A korábbiakban már láttuk, hogy a mérték kérdése a Postai Könyvekben igen fontos elem az útvonalak leírásánál (1. melléklet). Azonban, ha a 18. század elején a „poste” (vagyis a „posta, poszt” A ford.) szó egyik jelentése szerint még leginkább csak két posta, vagyis lóváltó állomás közötti útszakasz kifejezésére szolgált, a későbbiekben a szóhasználatban mértékegység jelentésben is megjelent, vagyis, ez azt jelenti, hogy egy megteendő távolságot leírhattak egy „posta” többszöröseként. A Nicolas Sanson-féle postatérkép és az 1708-as állapotoknak az összevetéséből kiderül, hogy azok az utak, amelyek már 1632-ben is léteztek, és 1708-ban is megvoltak, legtöbbször még egy hivatalos „postányinak” megfelelő távolságú útszakaszokra oszlanak. Ezzel szemben az időközben keletkezett új utak nagy többsége már egy postányinál nagyobb távolságú szakaszokból áll. Például, a már 1632-ben is meglévő Párizs–Marseilles hivatalos útvonal összesen 86 útszakaszából 76 felelt meg egy postányinak, és mindössze 12 szakasz volt egy postányinál hosszabb. Ezzel szemben azonban a valamikor 1632 és 1738 között létrejött Párizs–Angers útvonal már csak egyetlen egy „postányi” és 14 egy „postányinál” hosszabb szakaszra oszlott (1. táblázat).¹⁶ Az egész hálózatra vetítve, az egy postányi mértéknek megfelelő útszakaszok aránya az 1708-as 56%-ról (493)

¹⁶ Bretagnolle 2008.

10%-ra esik 1833-ra (148). Az általunk közelebről vizsgált időszak tehát egy olyan folyamat közepén helyezkedik el, amelynek során megváltozik egy, a tér leírására szolgáló kategória: két pont közötti intervallum kifejezéséből távolságot jelölő mérték válik, bármiféle meghatározását is adjuk itt a távolság szónak.

1. táblázat

*Az 1708-ban „egy postányinak” jelölt szakaszok gyakorisága
a postai útvonal régiségének függvényében*

		Az „egy postának” jelölt szakaszok száma	Az „egy postányi- nál” többre jelölt szakaszok száma	Az „egy postányi- nál” többre jelölt szakaszok aránya
	Párizs–Marseille	76	12	14%
1632-ben létező útvonalak	Párizs–Bordeaux	45	8	15%
	Pont Saint-Esprit Narbonne	18	1	5%
1632 és 1738 között létesített útvonalak	Párizs–Angers	1	14	93%
	Párizs–Langres	4	14	77%
	Strasbourg Belfort	1	12	92%

Forrás: Nicolas Sanson térképei (1632); Postakönyvek (1708).

A kutatási eredményekből hamar kiderült, hogy 1708-ban, az első adatfelvétel idején, minél nagyobb volt a lóváltó helyek száma két állomás között, annál kisebb volt a váltóhelyek közötti távolság nagysága. Ez a kategória tehát úgy látszik, figyelembe vette azt a nagyobb nehézséget, ami a hosszabb, lóváltás nélkül megtett útból következett. Másként mondva, ennek a mértéknek a kialakításánál figyelembe vették a lovak kimerülését. Mindebből az a következtetés adódott, hogy az egy váltás lóval kifejezett távolság értéke átlagának csökkenése mögött az egy „postának” megfelelőített távolságnál hosszabb szakaszok arányának növekedése állt (3. ábra). Ez valóban megmagyarázza a folyamat egy részét, és jogosan beszélhetünk ezzel kapcsolatban a közlekedési rendszer fontos változásáról. 1708-ban még egy lóváltónyi mérték vagyis egy „posta” volt a norma, ami fokozatosan megváltozik. 1758-ban a mérték már másfél „posta”, 1833-ban pedig másfél és kettő postányi volt (2. táblázat). Ha ebből a szemszögből nézzük, a folyamat nem látszik túl jelentősnek. Az, hogy egy közlekedési rendszer módosul a rá vonatkozó és érvényben lévő mértékek kategóriáit tekintve, talán marginális változásnak tűnhet. Valójában azonban egy igen komoly és nagyhatású módosulás áll e folyamat hátterében. Mindez azt jelenti, hogy a lovak teljesítőképességének jelentős változása nélkül, és annak ellenére, hogy befogásuk, illetve a lószerszámok technikája fejlődött, az egyszerre (azaz a lovak váltása nélkül) megtett utak hosszának megnövekedése csak a kommunikációs vonalak érzékelhető javulásával volt lehetséges. Vagyis, annak köszönhetően, hogy az utak könnyebben járhatóvá váltak, a lovak teherbírása a korábbinál majdnem

kétszer akkora távolság megtételét tette lehetővé. Másként, ebből akár a közlekedés gyorsaságának megkétszereződésére is következtethetünk, jóval a vasúti forradalom előtt. A felgyorsulásnak ez a folyamata feltehetően módosította a társadalom területhez fűződő viszonyát. Mintha a helyek közötti távolság megfeleződne. A mérték formájának megváltozása mögötti folyamat általános következményekkel járt a tér percepciójára is.

2. táblázat

*A rendszer jelentős átalakulásának mutatója:
az útvonalak „postában” megadott szakaszolásának alakulása*

	1708	1758	1833
1 posta	40,5%	26%	5,5%
1,5 posta	27%	35%	23%
2 posta	19,5%	25,5%	25,5%
2,5 posta	5%	8,5%	14,5%

Az adatokból azonban nem csupán a közlekedési sebesség – feltételezhető – megduplázására kell következtetnünk. A vizsgálat eredményeiből kibontható összetett folyamat elemeiből (3–4. ábra) a „posta” mértékének erős egységesedése tűnik ki, bármennyi legyen is a posták száma két állomás között. Míg 1708-ban két állomás között a „postával” mint mértékegységgel kifejezett távolság nagyjából 9,7 km volt, ha a megadott útvonal adott szakaszát 2,5 „postányinak” jelölték, ott már, ha közelebről kiszámoljuk, egy „posta” csak 8,5 km-nek felelt meg (vagyis ekkor a 2,5 postányi út nem 2,5·9,7 km, hanem csak 2,5·8,5 km volt). 1833-ban azonban a „posta” 7,5 km-nek felelt, meg függetlenül attól, hogy az adott útszakaszt hány „postára” osztották fel. Másként, az egyvégtében megtett út miatti fáradságot és problémákat 1708-ban még figyelembe vették, ám 1833-ra már nem. Részleteiben, a fáradságot először leginkább az 1708 és 1758 közötti megfigyelési időpontunk között hagyták leginkább figyelmen kívül (a különbség 1,2 km-ről 0,7 km-re csökkent) majd pedig 1810 és 1833 között (amikor a különbség 0,6 km-ről 0,2 km-re csökkent).

A folyamatnak tehát két oldala van. Egyfelől az állomások közötti átlagos hivatalos távolság megnövekedése (az 1 postányi távolságról 1,5-re sőt 2 postányira), és másfelől a posta, mint mérték értékének általános csökkenése, amely minden útszakaszt érint (9,09 km-ről 7,38 km-re). Ahhoz, hogy nyomon követhessük a közlekedési idő csökkenésének folyamatát, amely a hálózat terjeszkedésével egyre inkább az egész ország területét érintette, érdemes egybevonni ezeket a változásokat (5. ábra). Átlagosan 13,8 km-ről 15 km-re emelkedett az állomások közötti távolság a 125 év során, amely mintegy 8%-os javulásnak felel meg. Ezzel szemben, ha a moduszt, vagyis a leggyakoribb előfordulást vizsgáljuk, akkor egy 35%-os növekedést láthatunk (ez a mutató 9,8 km-ről 15 km-re emelkedik).

5. ábra

Az állomások közötti távolságok átlaga és módusza

Vagyis az átlag és a módusz közötti eltérés, ami a vizsgált időszak elején még jelentős volt, a korszak végére eltűnik. Másként fogalmazva, az 1708-ban még nagyon heterogén megoszlás helyébe 1833-ra egy igen homogén megoszlás lép. Ez pedig nem csupán a sebesség igen valószínű növekedésére utal, hanem arra is, hogy e hálózat révén (is) növekszik az ország területének homogenitása.¹⁷

A folyamat térbeli megoszlásának sajátosságai

Ahhoz, hogy az előbb ismertetett folyamat térbeli sajátosságait vizsgálhassuk, Franciaország területét egyenlő négyzetekre osztottuk fel, és ezekre vetítettük ki a postahálózatról felvett adatainkat. Ennek a módszernek a segítségével ki-küszöbölhetőek azok a problémák, amelyek a közigazgatási egységeknek a vizsgált időszak során, döntően a Forradalom hatására bekövetkezett változásaiból származnak, és ennek köszönhetően az egész ország szintjén egységesen vizsgálhatjuk a megoszlásokat. Az így nyert eredmények kiegészítik azokat, amelyeket eddig a területi megoszlások figyelembe vétele nélkül elemeztünk. Kiindulásként ez alkalommal is meg kell különböztetnünk a postát mint mértékegységet az állomások közötti távolságtól. A posta mint mérték esetében először is értékének lassú csökkenését tapasztalhatjuk, miközben az előforduló nagyságok soro-

¹⁷ Összehasonlításul, az angliai helyzet áttekintésére lásd Brayshay–Harrison–Chalkley 1998: 265–288.

zata egyre jobban közelít az átlagos értékekhez (2. térkép). A „postányi” mérték kilométerben kifejezett nagyságcsökkenésének folyamatát a térben vizsgálva, a kiinduló helyzetnél azt láthatjuk, hogy Franciaország északi részein a „posta” kisebb egységet jelöl, mint az ország déli részein. Úgy is mondhatnánk, hogy egy „posta” hosszabb délen, mint északon. Ha még részletesebben akarjuk leírni a helyzetet, akkor délen különbséget látunk a hosszabb útvonalak (mint Párizs–Spanyolország, vagy Párizs–Itália) és azon regionális útvonalak között, amelyek hegyvidékeket szolgálnak ki (Alpok, Pireneusok, Massif Central). Míg a „posta” a hosszabb déli utakon kisebb, addig a hegyvidéki vonalakon hosszabb távolságokat jelent, annak ellenére, hogy ez utóbbiaknál a nehezebb domborzati viszonyok miatt nyilván gyakoribb lóváltásra lett volna szükség. Északon pedig az Ile de France régiójában a legkisebb a „posta”, sőt e régió déli részén különösen rövid távolságot jelöl.

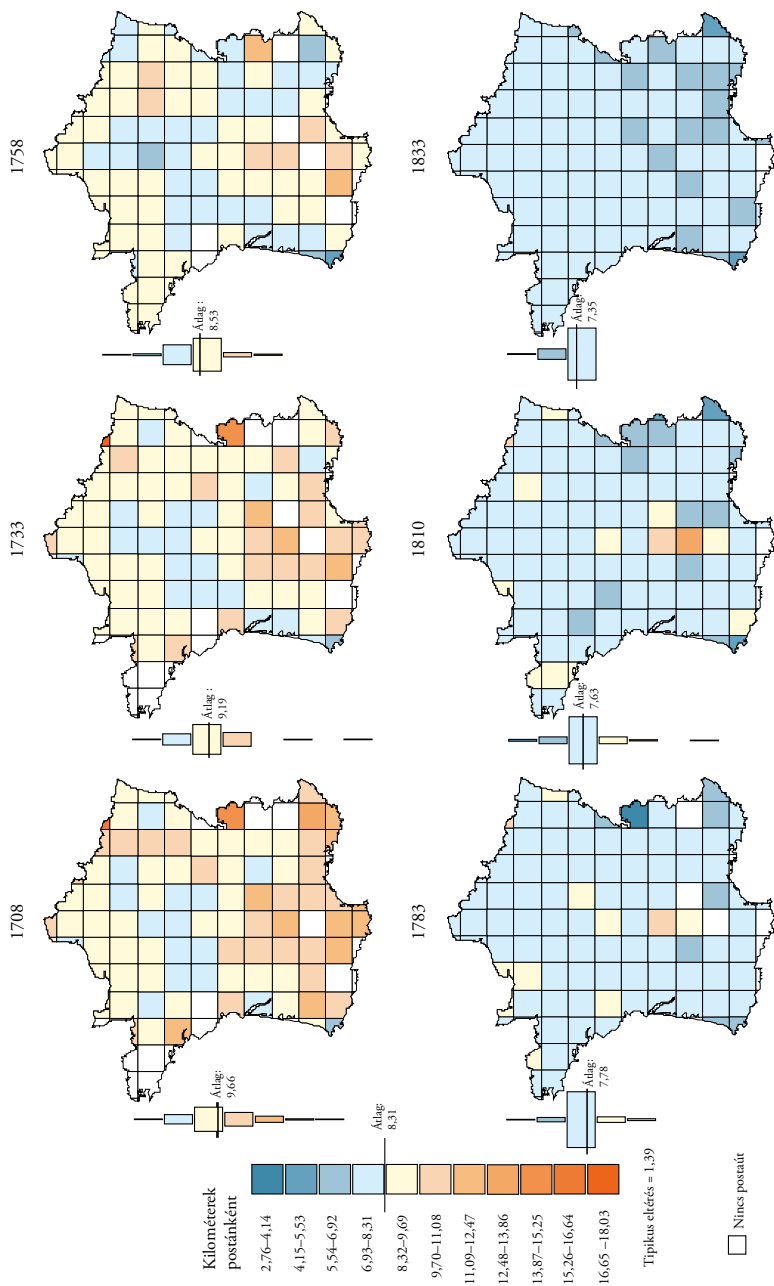
A folyamatnak a továbbiakban két üteme látszik kirajzolódni. Először az 1708 és 1758 közötti időszakban általánosságban minden zónában csökken a „posta” mint mérték nagysága. Ezt követően egy igen erős homogenizáció mutatkozik, amely végeredményben a korszak végére az 1708-as helyzet megfordulásához vezet. 1833-ban délen vannak rövid „posták” míg egy széles északi sávban a „posták” viszonylag hosszúak. Mindezzel együtt összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az északi részek fejlődésének iránya is világosan a posta mint mérték hosszának csökkenése irányában halad, de kétségtelen, hogy e folyamat sokkal erőteljesebb volt a déli részekben.

Ami az egyes állomások közötti távolságot illeti, itt az átlag értékének változásai jellemzik a folyamatot, amelyet két szakaszra oszthatunk (3. térkép). A kiválasztott időmetszeteink alapján az első, 1708-tól 1758-ig terjedő periódusban az állomások közötti átlagos távolság erőteljesen csökken (14,68 km-ről 13,43 km-re, vagyis mintegy 1,25 km-el). A következő szakaszban, 1758 és 1833 között azonban az állomások közötti átlagos távolság jelentősen megnövekszik (13,43 km-ről 15,41-re, vagyis 1,98 km-el). A mutatónak ezt a mozgását két egymást követő, de egymástól független folyamat magyarázza. Az első időszak csökkenése elsősorban annak köszönhető, hogy az állomások közötti legnagyobb távolságokat igyekeznek csökkenteni, újabb lóváltó helyek beiktatásával. Ebben az időszakban elsősorban a fő közlekedési tengelyektől távolabb eső útvonalakat érintette ez a fejlesztés. Példaként említhető a Massif Central déli része, amelynek postahálózattal való ellátottsága korábban igen alacsony volt.

A második szakaszt jellemző folyamat már a 18. század elejétől érzékelhető, de igazán csak a század közepétől erősödik fel, és az utak minőségének javulásával áll összefüggésben. Ennek köszönhetően megnő az állomások közötti távolság, vagyis az útvonalak meghatározásakor az egyes lóváltó helyek közötti szakaszokat hosszabbaknak vehették, hiszen a lovak a jobb utakon kevésbé fáradtak el. Kezdetben ez csak a leggazdagabb és a legjobb úthálózattal rendelkező tartományokat jellemezte. Az 1750-es évektől kezdődően azonban a királyság útfejlesztő politikája fokozatosan az egész országot érinti, ami a rendszer egészének javulását eredményezi.

2. térkép

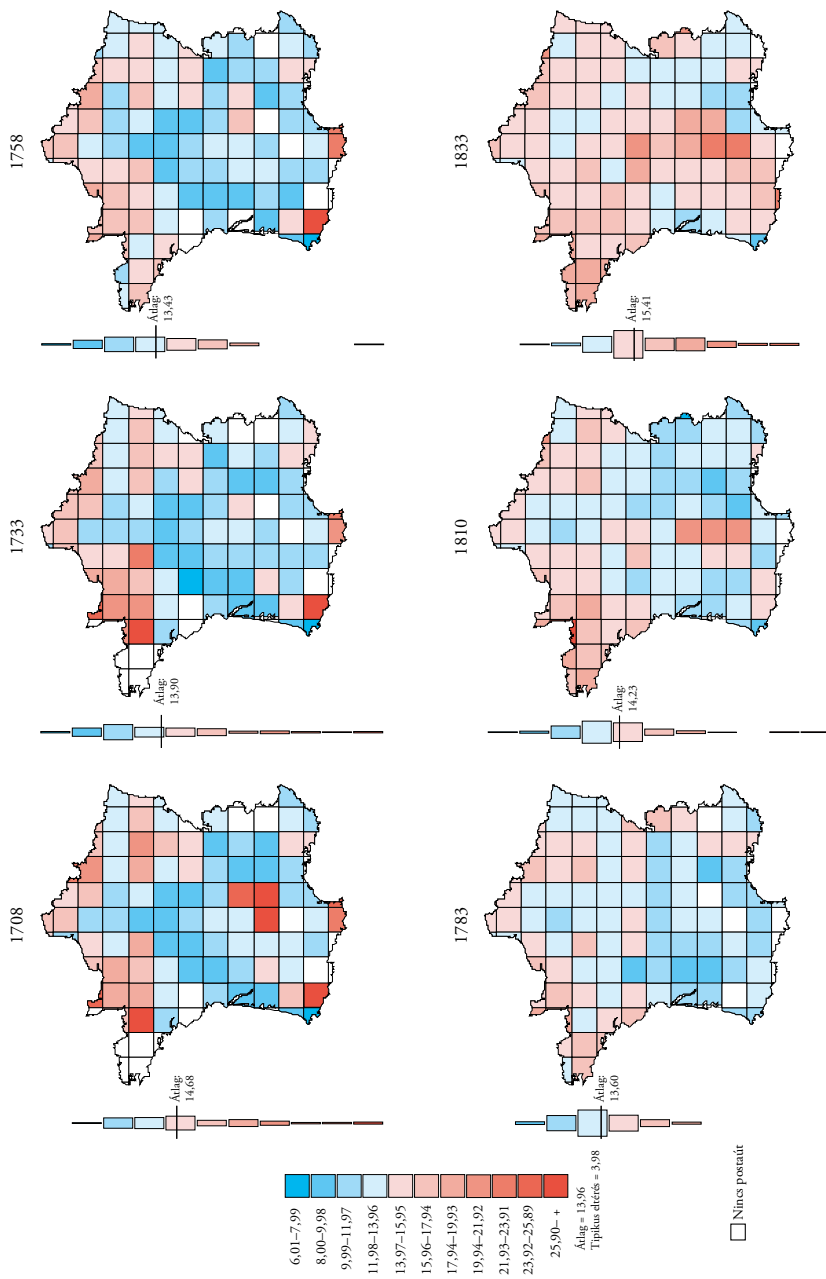
A „posta” mint mértékegység kilométerben kifejezett értéke megoszlásának alakulása 1708-tól 1833-ig: területi homogenizáció

Forrás: Postakönyvek (1708, 1733, 1758, 1810, 1833)
Készítette: Verdier, Nicolas; Giraud, Thimotée – UMR Géographie-cités).

3. térkép

Két postadállomás közötti átlagos távolság megoszlásának alakulása 1632-től 1833-ig: területi homogenizáció

Két, egymást követő, sőt részben párhuzamosan működő eljárás látható tehát a postai menetidő csökkentésére. Az első, amely az úthálózat hiányosságait és rossz állapotát veszi alapul, a lóváltó helyek számának növelését célozza, hogy minél gyakrabban lehessen pihent lovakat biztosítani a postának. Ennek a rendszernek azonban hátránya, hogy a túl gyakori fogatváltás jelentős időt vehet igénybe. Egyébként a 19. század elején erre vonatkozóan szigorú utasításokat adtak ki a postamestereknek: a fogatváltásra fordított időnek nappal nem szabadott meghaladnia az öt percet, éjszaka pedig nem tarthatott negyedóránál tovább.¹⁸ A második eljárás, amely immár az úthálózat minőségének javulásával számolhatott, az egyes állomások közötti szakaszok meghosszabbítását célozta, éppen azért, hogy időnyerés céljából csökkentse a fogatváltások számát. Ennek az eljárásnak a kulcskérdése abban állt, hogy megtalálja az ideális viszonyt a lovak teljesítőképessége és az egy fogattal befutható út hossza között.¹⁹ Ebből a szempontból meg kell jegyezni, nemegyszer megtörtént, hogy az állomáshoz érkezve elpusztultak lovak.

A változások kapcsán van még egy harmadik elem is, amivel számolni kell, ezt pedig akár a rendszer „emlékezetéből” adódó nehézkedésnek is nevezhetnénk. Arról van szó, hogy az egyes állomások közötti távolság igazából akkor változik, ha időközben legalább az egyik állomás megszűnik. Az egyes állomások pedig, ugyanúgy a helyi vonalak, miként a fő közlekedési tengelyek mentén, nemegyszer igen tartósnak bizonyulnak. Léteztek valóságos postamesteri dinasztiák, ahol a postaállomás akár több mint egy évszázadig is ugyanak a családnak az irányítása alatt állt. Ezért az utak felosztásában, vagy az állomások számának alakulásában bekövetkező módosulások sohasem tömeges jellegűek. A rendszer változásai igazán tiszta formában tulajdonképpen egyedül az újonnan létesült postautaknál jelentkeznek.

A posta mint mértékegység informatikai eszközök segítségével elvégzett vizsgálata nemcsak az idők folyamán bekövetkezett változások nyomon követését tette lehetővé, hanem azt is, hogy ezt a változást a közlekedési rendszer javulásának viszonylatában is elemezzük. A méltányos egyenlőtlenségek logikájából a távolságok geometrikus mérésére történő átmenettel párhuzamosan a közlekedési rendszer összetettebbé vált. A megfigyelt jelenségekből arra is következtethetünk, hogy a kommunikációs hálózat általános átalakulása egyben a rendszer gyorsulását is jelentette a vizsgált időszakban. A technikai eredetű változások nyilván tükröződtek a kortársak gondolkodásában, és a térrel, illetve a távolság felfogásával, mérésével kapcsolatos reprezentációikban feltehetően megjelent a méltányosságon alapuló, illetve az általánosító, elvontabb megközelítés közötti feszültség is.

¹⁸ Girault de Saint Fargeau: *Guide pittoresque et complet du voyageur en France, contenant les relais de poste dont la distance a été convertie en kilomètres*. Paris, 1842 (3e ed.) XXIII.

¹⁹ Minetti 2003: 785–786.

A bejárás logikájától a geometriai távolságig

Annak érdekében, hogy a területtel kapcsolatos elképzeléseknek az itt vizsgált hosszú 18. század folyamán bekövetkezett változásait nyomon követhessük, ismét támaszkodhatunk a postai mérték vizsgálatára, ezúttal azonban nem az informatikai módszer felhasználásával, hanem úgy, hogy egyes szempontunkból fontos kifejezések korabeli jelentését vetjük össze. Természetesen nincs olyan történelmi esemény, amelyiknek ne lenne hatása a nyelvre; azok az alapvető módosulások, amelyek érintették a területet, szintén tükröződnek a szavakban. Ennek a kapcsolatnak azonban vannak korlátai, mivel a nyelvi forma a történelmi változással szemben hosszabb ideig fennmarad. A szótárak, miközben csak a társadalomban már megfelelő mélységben elterjedt jelenségeket rögzítik, jól mutatják ezt a sajátosságot, és jelzik talán – de vajon milyen pontossággal? – ezt az időbeni eltolódást. E művek tehát a már végbement folyamatok eredményeiről tudósítanak, a folyamatot magát azonban csak nehezen elemezhetjük ezek alapján. A másik nehézséget, amely szintén a nyelv sajátosságaiból ered, az adja, amikor a változások egy adott pillanatban a nyelv korlátaiba ütköznek: vagyis, amikor nincs több szó a dolgok kifejezésére. Végül pedig, a társadalmi tapasztalatoknak számos olyan rétege van, amelyeket nem lehet a nyelvi kifejezéseken keresztül vizsgálni.²⁰ Mindezek ellenére azonban kétségtelen, hogy a szókészlet irányított vizsgálata révén világosan megmutatkoznak a végbement változások.

TÉR ÉS IDŐ A 18. SZÁZADBAN

Jól ismert az az erős kapcsolat, amely a távolság és az idő mérése között fennáll, hiszen a hajók helyzetének kiszámítása, legalább is, ami a hosszúsági fokot illeti, csak a tengeri kronométerek használatával volt lehetséges. Az akadémiai szövegekben e kérdés végig a 18. század folyamán jelentős helyet foglal el, csakúgy, mint a Tudományos Akadémia által elfogadott műszerek esetében,²¹ és a hajózásnál jóval szélesebb kört érint. Míg korábban csak néhány gazdagabb város tehetette meg, hogy toronyórát állítson, a 18. század folyamán az óra immár általánosan elterjed eszközzé válik. A 17. század közepétől kezdve a városi órákat fokozatosan ingaszerkezettel látták el, amelyek naponta már csak néhány percet tévedtek. Aztán a 18. században további technikai vívmányoknak köszönhetően már olyan órák terjednek el, amelyeknél a tévedés csak néhány másodperc havonta. Ezzel párhuzamosan egyre több a hordozható kronométer és óra, amelyeknek köszönhetően a perc használata a városi központokon kívül is terjed. Ebből eredően mind több kritika éri a nap járásához igazított időmérést, amelynek a változásait egyre inkább zavarónak

²⁰ Koselleck 2003: 345–348.

²¹ *Machines et inventions approuvées par l'Académie royale des sciences depuis son établissement jusqu'à présent ; avec leur description*. Paris, 1708–1775.

tartották. Mégis Párizsban például egészen 1816-ig kell várni, hogy a város vezetése hivatalosan áttérjen – a korabeli szóhasználatnál élve – az „átlagos szoláris időre”²². Ami a hordozható órákat illeti, tudjuk, hogy az úgynevezett hintó-órákat (montres de carrosse) Angliában gyártották az 1760-as évek körül a gazdagabb utazók számára. Ezek a nagyalakú (80-tól 140 mm-ig) ébresztőórák egy méretes csengővel voltak ellátva, ami különösen erős csengőhangot adott azért, hogy az út zajában is hallható legyen. Azt is tudjuk, hogy az angol kocsikat csak az 1780-as években látták el órával, ami lehetővé tette a kocsisoknak, hogy szabályozzák menetrendjüket.²³ Ezek a fejlemények azonban csak Angliára korlátozódnak, az órák utazásban való használatának franciaországi kronológiájáról, ami nem feltétlenül azonos a szigetországgal, egyelőre még semmit sem tudunk. A technikai transzferek egyáltalán nem automatikusan működnek, és bármilyen minőségű is volt a korabeli francia óragyártás, a folyamat eltérő időrendjére utalhat az a tény, hogy az angol karórák importja tilos volt a 18. században.

Az egységes, egyöntetű idő az ország területén tehát csak lassan terjed el. Hosszú ideig a negyedórányi megközelítő becslés az uralkodó. A postai szervezet azonban, amely – legalábbis az utasok szemében – pontos naptárt és menetrendet használt, jelentősen hozzájárul a terület egységesítéséhez egy olyan országosan egységes időmérték használatával, amely felülírja a városok szoláris időszámítását.²⁴ A 19. század elejével aztán a különböző hordható órák mind pontosabbá és kisebbekké válnak, miközben az áraik csökkennek. Ennek az időmérő eszköznek a területéhez egyre kevesebb köze van. Elterjedésük lehetővé tesz egy homogén és egységesen mérhető időt. E tekintetben megjegyezhető, hogy a Bureau des Longitudes²⁵ 1795-től teszi közzé Évkönyvében a napfelkelte és a napnyugta franciaországi átlagos időpontját; igaz, ez a kiadvány csak szűk körben forgott.

Végül, szükségesnek tűnik felidézni azt, amit Reinhart Koselleck az időbeliség rendje változásának hívott, és ami a 18–19. század fordulóján egy új időfelfogáshoz, sőt a történetiség új rendjének kialakulásához vezetett. A múltra és az ismétlődésekre való hivatkozást, amely gyakran közel áll a ciklikus időfelfogáshoz, felváltja egy jövőorientált szemlélet, egy fokozott érzékenység a felgyorsuló változásokra a fejlődésben levőnek leírt világban.²⁶ A változás elgondolása pedig a mértéken keresztül történik. Itt világosan látható a technikai újítások, a mérték iránt megnövekedett figyelem és a fogalmak változása közötti szoros kapcsolat. Az itt

²² Genf az első európai város, amely áttér az átlagos szoláris időre. Lásd Dohrm-van Rossum 1992: 361.

²³ Landes 1987: 316–317, illetve 326.

²⁴ Erről a problémáról egy nagyon érdekes tanulmány Zerubavel 1982: 1–23; A vasútról és annak európai hatásáról lásd Schivelsbusch 1977.

²⁵ A Bureau des Longitudes, vagyis a „Hosszúsági Fokok Hivatala” 1795-ben jött létre, eredetileg éppen azért, hogy a tengeri hosszúsági fokok kiszámítására minél pontosabb módszert dolgozzon ki.

²⁶ Koselleck 2003.

tárgyalt probléma ennek a hármasnak a közepén helyezkedik el, bár szorosan vett tárgya, vagyis a postai mérték átalakulásának kérdése viszonylag lehatárolt.

POSTA, MÉRFÖLD, TÁVOLSÁG ÉS GYORSASÁG...

Vajon mi a posta (a franciában a *poste* a postán kívül posztot, pozíciót is jelent, a ford.) a korabeli szótárak szerint? Furetière 1690-es szótárában,²⁷ miután számos jelentés meghatározását megadja (megfigyelésre kiválasztott hely, állás, stb. de a postaállomás és a postai küldemény értelemben is), a szócikk szerzője a következőt írja: arra térre is használják, amely két postaépületet elválaszt. Minden [ilyen értelemben vett] posta másfél, vagy két mérföld.” Azt mondják például: „Ennyit adnak postánként minden egyes lónak.” „A postai küldemény négy postányit tett meg egyetlen lóval.” „Ma éjszaka hat postányit futott.” Hetven évvel később, az 1762-es *Akadémiai szótárban* a postát, mint távolságot „körülbelül két mérföldnek” mondják.²⁸ A meghatározás itt is kiegészül azzal a gondolattal, hogy egy ló több postányit képes megtenni. Száz évvel később, 1863-ban, a Littré-féle szótárban is megtaláljuk még ezt a jelentést: „útmérték, közönségesen két mérföld”.²⁹ Ez a mű azt is pontosítja, hogy bizonyos városok bejáratánál és kijáratánál dupla postányit kellett fizetni. Itt arról van szó, mint arra korábban már utaltunk, hogy a posta nemcsak távolságmérésre szolgáló egységként szolgált, de az adott útvonalért fizetendő díjat is az út során futott „posták” száma szerint szabták meg.

A vizsgált időszakban tehát mindvégig azzal találkozhatunk, hogy a „posta” mértékét valóban megbecsülik: körülbelül két mérföld, talán egy kicsit több, vagy feltehetően egy kicsit kevesebb. De vajon mi akkor a mérföld? 1690-ben Furetière szerint a mérföld „A földek, az utak hosszának mértéke. Ez különböző az egyes nemzetek szerint. Általában egy órányi útra becsülik.” A meghatározás vége visszatér a postához, mint hosszmértékhez: „Egy postának rendszeren két kis mérföldnyinek kell lennie, vagy pedig egy jókora & nagy mérföldnek & félnek.” Ami számunkra fontos, az a világosan kifejtett kapcsolat a földi hosszúság és az idő között. Itt egyértelműen a távolságok felől közelítünk. Ahogy Furetière-nél olvassuk, a távolság „egy dolog eltávolodása egy másiktól, vagy az időben, vagy a helyet tekintve, vagy pedig a minőséget.” Hasonló logika mutatkozik meg a „messze” szó meghatározásánál is, ami egy „hely- és időhatározó a távolság jelölésére”. Ami pedig a „hosszúságot” illeti, ezt „egyaránt használják az időre és a helyre vonatkozóan”. Egy olyan korszakban, ahol az idő és a tér nem különül el élesen egymástól ha helyváltoztatásról, utazásról van szó, a mérföld olyan mértékegység, amely a ténylegesen bejárható távolsághoz kapcsolódik. Szempon-tunkból e meghatározásban fontos még az a kapcsolat, ami összeköti a mérföldet

²⁷ Furetière 1690.

²⁸ Académie française 1762.

²⁹ Littré 1863.

és a postát, mint távolsági egységet. Bár a két mértékrendszer közötti kapcsolat nincs pontosan meghatározva, a két mértékegység természetének azonossága világosan látszik. A posta is a bejárhatóság mértékegysége, egyaránt kapcsolódik térhez és időhöz.

Hetven évvel később azonban az *Akadémiai szótárban* a mérföld kifejezés már nem kapcsolódik az időhöz. A meghatározás szerint „ez egy bizonyos kiterjedésű tér, amely egy helynek a másiktól való távolsága mérésére szolgál & a különböző vidékek & országok szerint több vagy kevesebb ölből áll. A közönséges mérföld [és ennek a jelölésnek jelentősége van, mert mutatja a fogalom térhódítását] kétezer kétszáznyolcvankettő öl, ami fokenként huszonöt mérföldet ad.” A korábbiakhoz képest mutakozó különbségek világosak. Mindenekelőtt, a mérték finomodott. Már nem közelítésről, becslésről van szó, hanem a mérték kisebb egységekre bontásáról: egy mérföld 2282 ölnek felel meg, vagy más-ként 1/25-öd földrajzi hosszúsági foknak. A mérföld így egy olyan összetett leíró rendszer része, amely az öltől (vagyis részben az ember mértékegységétől) a földgömb egészéig terjed. Ezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a mérföld itt már egy, a világ leírására szolgáló elvont rendszer integráns része. Ennek egyik legnyilvánvalóbb jele a fokra történő utalás, amely a Tudományos Akadémia munkáira épül. De az idézett meghatározás egésze ezt mutatja, elég ha felidézzük az első mondatot, ami összekapcsolja a tér, kiterjedés, mérték és távolság kifejezéseket.

A távolság jelentése is bővült, a térbeliségre vonatkozó tartalom erősödött benne, bár ez talán kevésbé szembeszökő. „Távolság. Egy hely és egy másik közötti tér. A helységek távolsága. Egy városnak a másiktól való távolsága. Az időre is mondják [de úgy tűnik, hogy ez esetben a metaforikus értelem a korabbinál erősebben jelentkezik]. Az idők távolsága. Nagy a távolság az Asszír és a Római birodalom között.” A távolság most is először a térhez kapcsolódik, és csak ezt követően, metaforikus jelentéssel kötődik az időhöz. Hasonlóképpen, a 'messze' szó is már csupán helyhatározóként szerepel.

A távolsághoz kapcsolódó fogalmak lassú térbelivé válásának folyamatát tapasztaljuk tehát, amelynek során az idő átadja a helyét a térnek. Ennek a szorosán a postai működéshez kapcsolódó változásnak a kiegészítésére hozzátehetjük, hogy a tényleges távolság kérdése a szó szoros értelmében igazi rögeszméje a 18. és 19. század fordulójának. A prefektusok, akiknek hivatala a napóleoni korszak vívmánya, állandóan ismétlődő felszólításokat kapnak, hogy minél pontosabban határozzák meg a különböző igazgatási székhelyeknek, járási, kerületi, megyei központoknak egymástól, illetve a fővárostól való távolságát. Ezeket az információkat az egyre jobb minőségű és mindinkább megszilárduló úthálózat gyors növekedésének számon tartása érdekében kérik rendszeresen.³⁰ Érdemes megjegyezni azoknak a vitáknak a nagy jelentőségét is, amelyek a Bureau des longitudes évkönyvének lapjain folynak a mértékek közti átváltás kérdéséről. Ez a probléma érinti természete-

³⁰ Erre idézhető lenne a korabeli megyei kiadványok sorozata, amelyre egy későbbi példaként lásd *Tableau des distances en myriamètres et kilomètres de chaque commune du Département de la Seine-Inférieure aux chefs-lieux de canton, de l'Arrondissement et du Département*, Rouen, 1819.

tesen a térfogat mértékeit is, de úgy tűnik, főképpen a távolság mértékegységeire összpontosul. Mennyit ér ez és ez a régi, sőt antik mérték, ha méterben fejezzük ki? Az egyszerű geometrikus távolságra történő átszámítás művelete lényegében arra a változásra utal, melynek során a teret és az időt könnyedén egybekapcsoló régebbi mértékekről megtörténik az áttérés a távolság olyan új kifejezésére, amely már szigorúan csak a térbeliséghez kötődik.³¹

Felmerül még a sebesség kérdése, pontosabban a helyváltoztatás és az erre fordított idő közötti kapcsolat problémája. Az idő és a tér összefüggéseinek előbb vizsgált eseteinél láttuk, hogy a mértékek egyre finomodnak és használatuk mind egységesebbé és általánosabbá válik, miközben kialakulnak azok a tér és időfogalmak, amelyeket ma mi is ismerünk. Mi a helyzet tehát a sebességgel, mint az idő és a tér viszonyát kifejező matematikai konstrukcióval? Elsőként érdemes megjegyezni, hogy a sebesség kifejezés hiányzik Furetière 1690-es szótárából, az 1762-es *Akadémiai szótárban* azonban szerepel, mint a távolság és az idő viszonyának egy formája. Bár a szó jóval Furetière előtt is létezett, hiszen már a 12. században is előfordul, abban az értelemben azonban, amely adott távolság és a megtételére fordított idő közti matematikai összefüggést jelenti, csak a 18. század második harmadában tűnik fel a mozgás jelenségének kutatóinál,³² mindekelőtt azoknál, akik az égitestek mozgását tanulmányozzák. Csak ezt követően terjed el, mintegy alászáll a távoli, nagyon nagy objektumok világától a hétköznapi gyakorlat terepére, ahol a mérésére egyre pontosabb műszerek jelennek meg. Úgy tűnik, a mértékhez való viszony alakulása közvetlen hatást gyakorol a sebesség fogalmának megjelenésére. Megfogalmazhatjuk azt a hipotézist, hogy nincs sebességfogalom az idő és a távolság mértékének finomabbá és pontosabbá válása nélkül. Mi lenne például a jelenlegi úszórekordokkal, ha nem tudnánk kifejezni a tizedmásodperceket?

A 17. század vége és a 18. század középső harmada között tehát egy igen komoly változás mutatkozik az itt vizsgált területen. Elmozdulást tapasztalunk a gyakorlat szempontjából felfogott területtől a geometrikus tér, a szoláris időtől az univerzális idő, a bejárhatóság fogalmától a matematikailag kifejezett sebesség irányába.³³

KÍSÉRLET AZ ELTÉRŐ FELFOGÁSOK VEGYÍTÉSÉRE

Az említett változások az újkori és a mostani általunk megélt világ közötti átmenet központi kérdéseikhez tartoznak. A kortársak részéről nem egy kísérlet született az említett különböző felfogások között jelentkező feszültségek,

³¹ Erről a kérdéstről lásd részletesebben Heidenreich 1975: 121–137.

³² Rey 1992.

³³ Igen sajnálatos, hogy a gyorsaság kérdését franciául csupán anekdotikus megközelítésben tárgyaló munkák állnak rendelkezésre. Lásd Studény 1995; Livet 2003; Mattelart 1997.

ellentmondások feloldására, az eltérő megközelítések összeegyeztetésére, illetve egyes használatukra. Ezekből mutatunk be most néhányat.³⁴

Az általunk ismert első ilyen kísérlet, amely a kartográfia és a terepen való mozgás logikáinak összeegyeztetésére irányult, Alexis-Hubert Jaillot, a postai kartográfia egyik nagy szakértőjének a nevéhez kapcsolódik. A már említett, Nicolas Sanson által 1632-ben készített első postaút hálózat térképpel ellentétben Jaillot, aki elnyeri a postai térképek készítésének monopóliumát,³⁵ 1689-ben egy olyan térképet készített (*Carte particulière des Postes de France* – A franciaországi posták különleges térképe), amelyik megkísérli érzékeltetni a helységek közötti távolságot a terepen. Ezen az ábrázoláson feltalálja a pontozott vonalak rendszerét³⁶: „A postautakat kis vonalakkal és kis pontokkal jelöljük. Minden vonal egy mérföldnek felel meg. Minden pont egy negyed mérföldet jelöl.”³⁷ A bizonytalanság azonban továbbra is fennmaradt, hiszen Jaillot a térképén öt-féle mérföldnek megfelelő léptéket is feltüntetett: kis francia mérföld; közönséges francia mérföld; egy órányi útnak megfelelő mérföld; Gascogne, Provence és Dauphiné (sic) közönséges mérföldje; végül pedig közönséges német mérföld. Mindenesetre a térkép ára és formája miatt (két lapból állt, mérete 63×78 cm volt) kevésbé volt praktikus, és elterjedése csak szűk körű maradt, az utazók feltehetően alig használták.³⁸

Egy második kísérlet 1724-ből származik. Említése megtalálható a Királyi Tudományos Akadémiának az általa jóváhagyott szerkezetekről, gépekről készült az évi kiadványában, számos óra és kronométer leírása között, amelyekre a korábbiakban már utaltunk.³⁹ Meynier, – az ő nevéhez kapcsolódik ez a kísérlet – aki korábban már több szöveget is írt a kronométerről, ezúttal a kerékfordulatszám-mérő, vagyis egy olyan szerkezet iránt érdeklődik, amely lehetővé teszi, hogy a megtett távolságot egy jármű kereke forgásainak számából vezessék le. Ez a gépezet, amelynek feltalálását a kortársak általában Vitruve-nak tulajdonították, számunkra itt azért érdekes, mert lényegében a terep tényleges bejárását kísérli meg összeegyeztetni a tér geometrikus leírásával. Ebben az esetben egy teljesen más logikát tapasztalunk, mint két évszázaddal korábban, Jean Fernelnél, aki 1528-ban egy fordulatszám-mérővel egy meridián fokot akart megmérni Párizs és Amiens között. Fernel tulajdonképpen arra tett kísérletet, hogy a gyakorlatban jelentkező területet egy térre redukálja. Meynier abbé esetében arról van szó, hogy egyesítse a Tudományos Akadémia normái szerint, a háromszögelés módszerén (Jaillot eljárásától különböző) alapuló térképkészítés elvét és a terepen jelentkező távolságok realista leírását. Célkitűzése olyan térképek készítése

³⁴ Itt a technika társadalomtörténete felől közelítünk, amely David Edgerton tizenöt évvel ezelőtti felvetéseit követi. Lásd Edgerton 1998: 815–837.

³⁵ Arbellot 1992.

³⁶ Palsky 1996: 20–22.

³⁷ Jaillot 1689.

³⁸ Pelletier 1996: 33–45.

³⁹ Meynier fordulatszám-mérőjét az *Enciklopédia* „fordulatszám-mérő” szócikke is említi.

„ahol az utak vonalakkal és pontokkal lennének jelölve és a mérföldek és ölek száma ezen vonalak és pontok felett lenne jelölve. Ennek segítségével meglehetősen pontosan lehetne látni mennyi az út egy helységtől a másikba, ami nincs meg a közönséges térképek esetében, mivel [...] a kontúrok [nincsenek figyelembe véve]: mert a földrajzi térképek csak a helységek hosszúsági és szélességi kör szerinti pozíciójának meghatározásában pontosak, de nem tudósítanak az utak szabálytalanságainak részletei felől; ezért egy térképen végül is sokkal kevesebb utat találunk, mint ami a valóságban van.”⁴⁰

Meynier példaként egy Párizs környéki kis régiót mutat be, amelynek térképét az akadémikus Delisle rajzolta meg.⁴¹ Meynier mintegy kiegészítésül, egy kiadványt akar készíteni a vidéki utakról (*Livre des routes des provinces*) amely megadná a távolságot „egy helytől a másikig”. Világosan érzékelhető esetében, hogy a geometrikus térképet úgy tekinti, mint amely megtéveszti felhasználóját a távolságokat illetően.

Ettől az időponttól kezdve egyre több hasonló példával találkozunk, bár azok, amelyek nem az utakra vonatkoznak, talán kisebb számban fordulnak elő. Azok a katonai térképek mindenesetre, amelyeket „menetszakaszosnak” hívnak, olyan kísérő magyarázattal vannak ellátva, ahol megadják az alfabetikus rendbe állított helységek közötti távolságokat.⁴² Vannak olyan kísérletek is, amelyek a geometrikus térképforma tagadásából kiindulva ahelyett új típusú térképeket javasolnak. Ilyen például Rizzi Zannoni 1766-ban készített Franciaország térképe, amely a városokat alfabetikus rendbe állítva egy körbe rendezi, és megadja a Párizstól való postában kifejezett távolságukat.⁴³

Az ismertetett folyamat utolsó előtti állomásaként a tudós, filozófus és utazó Louis Dutens (1730–1812) munkáit kell említeni. Dutens 1775-ben jelentette meg először a leggyakrabban használt európai utak leírását tartalmazó könyvét, amit a francia forradalomig többször újra kiadtak (1777, 1779, 1783, 1786, 1788, illetve ezekhez még hozzá kell venni a két, 1782-es és 1793-as angol kiadást). A munka a távolságok olyan leírását javasolja, amely világosan megkülönböztet három kategóriát. Az első az angol *mille*. Ennek a mértéknek a választását nagy valószínűséggel az magyarázza, hogy Dutens vásárolt egy angol postakocsit, amelyre – feltehetően Angliában – rászerezett egy fordulatszám mérőt. A második távolsági kategóriát az országos postai mértékek alkotják, amelyek csak közvetetten kapcsolódnak a terep távolságaihoz. Miként megjegyzi: „A postamesternek néha engedélyt kapnak, hogy egy fél postányival növeljék [igazából persze nem a távolságot, hanem a „postában” kifejezett, az útvonalért kérhető tarifának

⁴⁰ Meynier 1724.

⁴¹ Guillaume Delisle térképét halála (1726) után, 1745-ben publikálták: *Carte de la prévosté et vicomté de Paris*, Paris (BNF Ge DD 2987 (684) B).

⁴² Erről a kérdésről lásd Verdier 2007: 7–21.

⁴³ Zannoni 1766.

a mértékét], ami magyarázhatja a néhol tapasztalható különbséget...⁴⁴ Végül, a harmadik kategória a távolságot időben méri „ami minden más módnál hasznosabb, mert ugyanazok a távolságok nem járhatók be mindenkor és minden országban ugyanannyi idő alatt.” Elképzelhető az is, hogy a szerző postakocsija egy kronométerrel is fel volt szerelve, ami, miként fentebb utaltunk rá, ebben az időben már megjelent Angliában. Dutens kialakított egy olyan táblázatot, amely lehetővé teszi a különböző távolságok tételes egybevetését. Érdekes azonban megjegyezni, a sebességet egyetlen alkalommal sem tünteti fel, annak ellenére, hogy kiszámításához minden tényező rendelkezésére áll. Az ő utazási tapasztalata láthatóan egy másik regiszterhez kötődik, hiszen amikor említi az időben megadott távolságot, a következő képen pontosítja annak használatát: „jobban szükséges, hogy a reggeli elindulásakor tudjuk, hány óra kell egy adott helyre való érkezéshez, mint hogy ismerjük az út hosszát: ettől függően döntünk, hogy korábban, vagy később indulunk, miként az a legmegfelelőbb.” Bár a szótárakban, mint láttuk, néhány éve már megjelent a sebesség fogalma, Dutens még nem használja; az utazást, helyváltoztatást más terminusokban gondolja el.

E folyamatnak az utolsó állomását, legalábbis az általunk vizsgált időszakban, az 1843-ban kiadott postai évkönyv mellékletével illusztrálhatjuk.⁴⁵ Egészen pontosan a Postakocsi menetének összehasonlító táblázatáról van szó 1814, 1829 és 1842 vonatkozásában. Mindenekelőtt fontos tudni, hogy ekkor már nem használják a fordulatszámmerőt, a helységek közötti távolságokat ismertnek tekintik. A fordulatszámmerő elhagyását feltételezhetően több tényező is magyarázza: egyfelől a metrikus rendszer bevezetése és az állam fokozott érdeklődése a helységek közötti távolság iránt, ami mint láttuk, a császárság vége óta jelentkezett, másfelől pedig a kiadvány adminisztratív jellege, ahol igen nehezen lehetne megkérdőjelezni a hivatalosan megállapított távolságokat. Ezzel szemben a kiadvány táblázatainak utolsó oszlopaiban egy újdonság is megjelenik, amely a felgyorsuláshoz (de nem a sebességhez) kötődik. Nem tudunk szinte semmit az 1814-es és 1829-es felmérésekről, de az, hogy közös táblázatba rendezik eredményeiket a posta felgyorsulásának kimutatása érdekében, ismereteink szerint először ekkor, 1843-ban jelenik meg az intézményen belül. A hivatalos postai kiadványokban tehát a sebességről, vagy a távolság és az idő közötti matematikai viszonyról szóló diskurzus térnyerése hosszadalmas folyamat eredménye volt.

* * *

Franciaországban 1750 és 1830 között érzékelhetően megváltozott a térhez és a területhez fűződő kapcsolat. A távolságmérték, amelyet a meridián szerint alakítottak, csakúgy, mint Cassini térképe, új reprezentációkat, illetve az ezeket kísérő új kategóriákat hoztak. Ugyanebben az időszakban a posta úthálózata megnőtt, és az ország alakuló területét egyre homogénebb módon hálózta be.

⁴⁴ Dutens 1788: 12.

⁴⁵ Viard 1843: 162.

A monarchia, amely inkább a területfejlesztés, mint a terület növelésének politikáját követte ekkor, jelentősen javítja az úthálózatot. Egy paradigmaváltás rajzolódik ki. Ennek elemei a technikai haladás olyan történetét jelenítik meg, amelyet érdemes az újítások elterjedésének, elsajátításának oldaláról vizsgálni. A kortársak egy része az újabb, általános jellegű normákkal helyi gyakorlatokat igyekszik szembeszegezni. Ezeket pedig úgy állítják be, mint amelyek sokkal inkább illeszkednek a helyi sajátosságokhoz, az adott terep realitásaihoz. A posztai mérték átalakulása – a tényleges bejárástól a távolság elvontabb kifejezéséig – világos mutatója a változás jellegének: az egyedi adottságok, illetve a konkrét gyakorlat figyelembe vételén alapuló régebbi norma átadja a helyét egy újabb, elvontabb, általánosító normának. E változás mögött azonban észre kell vennünk azt is, hogy ezzel párhuzamosan a távolság fogalma beszűkül, szegényesebbé lett. A helyváltoztatás konkrét körülményeihez kapcsolt mérték háttérbe szorulásával, illetve az új normák elterjedésével a megtett úttal járó tényleges fáradtság és ráfordítás vonatkozásai vesztek el, az, amit a korban kialakuló új rendszerben a leginkább még a sebesség tud visszaadni. A sebesség azonban, ez a hibrid termék, csak igen lassan terjed el a 18. század végén, sőt inkább a 19. század elején.

Először annak vagyunk tanúi, ahogy megkísérlik a terepen folytatott gyakorlatokat a térképre vetíteni. Ennek módja vagy az volt, hogy további kiegészítéseket fűztek a térképhez, amelyek segítették a tényleges távolságok leolvasását, vagy úgy, hogy táblázatokat mellékeltek a térképhez, vagy úgy, hogy megkérdőjelezték a geometrikus térkép használhatóságát. Később majd a térhez, területhez való viszonyulás újabb formája a vasúthoz kapcsolódó utópiákban jelentkezik, amely miként azt Heine írja, megváltoztatja a „társadalmi élet színét és formáját”:

„Micsoda változásnak kell bekövetkeznie gondolkodásunkban és látásmódunkban! Még a térről és időről alkotott legalapvetőbb képzeleteink is megínogtak. A vasút szinte teljesen felszámolta a teret és nem marad számunkra más, mint az idő [...]. Úgy látom, mintha a hegyek és az erdők Párizsba érnének. Már érzem is a német hársak illatát; az Északi tenger hullámai az ajtóm előtt törnek meg.”⁴⁶

FORRÁSOK

Archives Nationales de France, D IVbis 6/192–4, *Adresse à nosseigneurs de l'assemblée Nationale, par les habitants en général de la ville de Pont de l'Arche, Province de Normandie*, Rouen, 1790.

Académie française 1762: *Dictionnaire de l'Académie française*. Paris.

⁴⁶ Heine 1843: 327. Az idézett Heine szöveget a hozzáférhető magyar Heine kiadványok nem tartalmazzák. (A Ford.) Lásd még Bretagnolle–Robic 2005: 150–167.

- Rey, Alain (szerk.) 1992: *Dictionnaire historique de la langue française...* Paris, Dictionnaires le Robert.
- Carte de la prévosté et vicomté de Paris*, Paris. 1745 (BNF Ge DD 2987 (684) B).
- Furetière, Antoine 1690: *Dictionnaire universel contenant généralement tous les mots français tant vieux que modernes, & les termes de toutes les sciences et des arts*. Rotterdam.
- Dutens, Louis 1788: *Itinéraire des routes les plus fréquentées ou Journal de plusieurs voyages aux villes principales de l'Europe depuis 1768 jusqu'en 1783...* Paris 6ème ed.).
- Girault de Saint Fargeau, Pierre Augustin: *Guide pittoresque et complet du voyageur en France, contenant les relais de poste dont la distance a été convertie en kilomètres*. Paris, Firmin Didot, 1842. (3e ed.)
- Heine, Henrich: *Lutèce, lettres sur la vie politique, artistique et sociale de la France*. Paris, 1855, 1843. május 5-i levél.
- Jaillot, Alexis-Hubert 1689: *Carte particulière des Postes de la France, Paris*. Jaillot géographe ordinaire du Roy, 1689. 2 feuilles de 39x63,5 cm.
- Jouhaud, Pierre: 1809: *Paris dans le XIXe siècle, ou Réflexions d'un observateur sur les nouvelles institutions, les embellissements, l'esprit public, la société, les ridicules, les femmes, les journaux, le théâtre, la littérature, etc.* Paris.
- Littré, Emile 1863: *Dictionnaire de la langue française*. Paris.
- Machines et inventions approuvées par l'Académie royale des sciences depuis son établissement jusqu'à présent ; avec leur description*. Paris, 1708–1775.
- Meynier 1724: Usage de l'odomètre de M. Méynier. In: *Machines approuvées par l'Académie Royale des Sciences*, Paris, 1724.
- Tableau des distances en myriamètres et kilomètres de chaque commune du Département de la Seine-Inférieure aux chefs-lieux de canton, de l'Arrondissement et du Département Rouen*, 1819.
- Viard C. 1843: *Annuaire des postes pour 1843, ou manuel du service de la Poste aux lettres à l'usage du commerce et des voyageurs...* Paris.
- Zannoni, Rizzi 1766: *Carte odographique de la France ou Tableau des distances des principales villes du Royaume à la Capitale, et le nombre des Postes relatives à Paris comme centre*. Paris.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Arbellot, Guy 1973: La grande mutation des routes de France au XVIIIe siècle. *Annales ESC* (28.) 3. mai-juin, 765–790.
- Arbellot, Guy 1992: *Autour des routes de Poste. Les premières cartes routières de la France XVIIe-XIXe siècle*. Paris.
- Belloc, Alexis 1886: *Les postes françaises, recherches historiques sur leur origine, leur développement, leur législation*. Paris.
- Berviller, Aude 1995: *La politique routière de la Monarchie de Juillet 1830–1848*. mémoire de maîtrise d'histoire de l'université Paris IV, dirigé par F. Caron.

- Biggs, Michael 1999: Putting the State on the Map: Cartography, Territory, and European State Formation. *Comparative Studies in Society and History* (41.) 2. 374–405.
- Brayshay, Mark – Harrison, Philip – Chalkley, Brian 1998: Knowledge, nationhood and governance: the speed of the Royal post in early-modern England. *Journal of Historical Geography* (24.) 3. 265–288.
- Bretagnolle, Anne – Robic, Marie-Claire 2005: Révolutions des technologies de communication et représentation du monde, monde point et monde difforme (1830–1840). *L'information géographique* vol. (69.) 150–167.
- Bretagnolle, Anne – Verdier, Nicolas 2005: Images d'un réseau en évolution: les routes de poste dans la France pré-industrielle (XVIIème–XIXème siècles). In: *Mappemonde*. Megjelenés előtt.
- Bretagnolle, Anne 2008: Analyse morphodynamique du réseau des routes de poste en France (XVIe–XIXe siècles). A *Réseaux en question: utopies, pratiques et prospective, 29–30 juin 2005. 5e Rencontres de Mâcon* konferencián elhangzott előadás. Megjelenés előtt.
- Broc, Numa 1975: *La géographie des philosophes, géographes et voyageurs français au XVIIIe siècle*. Strasbourg.
- Dohrm-van Rossum, Gerhard 1992: *Die Geschichte der Stunde. Uhren und moderne Zeitordnung*. München.
- Edgerton, David 1998: De l'innovation aux usages. Dix thèses éclectiques sur l'histoire des techniques. *Annales HSS* juil.-oct. 4–5. 815–837.
- Eugène Vaillé, Eugène 1950: *Histoire des Postes françaises depuis la Révolution*. Paris.
- Goger, Jean-Marcel 1989: "Les routes du Sud-Ouest de 1780 à 1815: efforts d'équipement et espoirs déçus". *Revue géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*. (60.) 3. 301–328.
- Heidenreich, Conrad E. 1975: Measures of distance employed on 17th and early 18th century maps of Canada. *Cartographica. The international Journal for Geographic Information and Geovisualization*. (12.) 2. 121–137.
- Koselleck, Reinhart 2003: „Újkor”. Modern mozgásfogalmak szemantikájáról. In: *Uó: Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Budapest, 345–400.
- Landes, David S 1987: *L'heure qu'il est, les horloges, la mesure du temps et la formation du monde moderne*. Paris.
- Lepetit, Bernard 1984: *Chemins de terre et voies d'eau. Réseaux de transport et organisation de l'espace*. Paris.
- Livet, Georges 2003: *Histoire des routes et des transports en Europe, Des chemins de Saint-Jacques à l'âge d'or des diligences*. Strasbourg.
- Marchand, Patrick 2004: *Les maîtres de poste et le transport public en France, 1700–1850*. Thèse de doctorat de l'Université. Paris I.
- Mattelart, Armand 1997: *L'invention de la communication*. Paris.
- Minetti, Albertot E. 2003: Efficiency of equine express postal systems. *Nature* 426. 785–786.
- Ozouf-Marignier, Marie-Vic 1992: *La formation des départements, la représentation du territoire français à la fin du XVIIIe siècle*. Préface de M. Roncayolo, 2. éd. Paris.
- Palsky, Gilles 1996: *Des chiffres et des cartes, la cartographie quantitative au XIXe siècle*. Paris.

- Pelletier, Monique 1996: "Des cartes pour communiquer: de la localisation des étapes à la figuration du parcours, 17e-18e siècles". In: *5e curs La cartografia Francesa*. Institut Cartogràfic de Catalunya, Barcelona, 33–45.
- Pelletier, Monique 2002: *Les cartes de Cassini. La Science au service de l'État et des régions*. Paris.
- Picon, Antoine 1994: Die Ingenieure des Corps des Ponts et Chaussées von der Eroberung des nationalen Raumes zur Raumordnung. In: Grelon, A. – Stück, H. (szerk.): *Ingenieure in Frankreich, 1747–1990*. Frankfurt a.M. – New York, 77–99.
- Revel, Jacques é.n.: La région. In: Nora, Pierre (szerk.): *Les lieux de mémoire, t. III (Les France)*. Paris, 850–883.
- Schivelsbusch, Wolfgang 1977: *Geschichte der Eisenbahnreise*. München.
- Smith, Cecil O. Jr 1990: The Longest Run: Public Engineers and Planning in France. *The American Historical Review*. (95.) 3. 657–692.
- Studény, Christophe 1995: *L'invention de la vitesse, France, XVIIIe-XXe siècle*. Paris.
- Verdier, Nicolas 2007: Le réseau technique est-il un impensé du XVIIIe siècle: le cas de la poste aux chevaux. *Flux, Cahiers scientifiques internationaux Réseaux et Territoires*. (68.) 7–21.
- Zerubavel, Eviatar 1982: The standardization of Time: A sociological Perspective. *American Journal of Sociology* (88.) 1. 1–23.

88

E T A T C É N É R A L

POSTES.

N°. 82.Route de PARIS à SCHLESTAT,
par Nancy, 57 postes et demie.

à Châlons, (v. n.° 53).....	21
à la Chaussée.....	2
à Vitry-sur-Marne.....	2
à Long-Champ.....	2
à St. Dizier.....	1 et dem.
à Sauldrupt.....	1 et dem.
à Bar-sur-Ognain.....	1 et dem.
à Ligny.....	2
à St. Aubin.....	1

Le 3e. cheval pour l'année de St. Aubin à Ligny
sans réciprocité.

à Void.....	1 trois q.
à Laye.....	1 et dem.
à Toul.....	1 et dem.
à Velaine.....	1 et dem.
à Nancy.....	1 et dem.

Le 3e. cheval pour l'année de Nancy à Velaine,
sans réciprocité.

à Domballe.....	2
à Luneville.....	1 et dem.
à Menil-Flin.....	2
à Raon-l'Étapec.....	2 un q.
à St. Diey.....	2
à Gemaingotte.....	1 et dem.
à Sainte Marie-aux-Mines.....	1 et dem.

Le 3. cheval réciproquement pour l'année,

à Schlestat.....	2 et dem.
------------------	-----------

Le 3e. cheval pour 6 mois de Schlestat à Ste. Marie-
aux Mines, sans réciprocité.

Kohut Tamás

„Erkölcsi téren ma már a szállókon rend van”*

Mindennapi élet a szocialista korszak munkásszállásain

A huszadik század második felében a szocialista ideológia megvalósításának gyakorlata jelentős társadalmi makrofolyamatokat indított el Magyarországon. A foglalkozásszerkezetben bekövetkezett változások közül kiemelkedik az iparban foglalkoztatottak arányának számottevő megugrása, amely mindenekelőtt az agrárnépesség jelentős csökkenésével járt együtt. A munkához kapcsolódó mindennapi tapasztalatok megváltozását emellett különösen nagymértékben meghatározta a nők munkába állása, illetve a városi népesség arányának növekedése. Az erőszakos társadalomátalakító politika következtében jelent meg a korszak „újmunkásságának” egyik csoportja, a munkásszállási népesség is, amely a felemás modernizáció negatív kísérőjelenségei közül többre is példaként szolgálhat.

Az ötvenes évek extenzív iparosítási politikája, a mezőgazdaság átszervezésére irányuló törekvések több hulláma, illetve a nehézipari ágazatoknak a szocialista korszakban mindvégig jellemző kiemelt szerepe a városi munkásság létszámának jelentős növekedéséhez vezetett. Az újmunkásság jelentős csoportjai azonban életkörülményeikben, szakképzettségükben és társadalmi beágyazottságuk tekintetében is hátrányos pozíciókat foglaltak el a társadalmi egyenlőtlenségrendszerek mentén, annak ellenére, hogy a propaganda szintjén ők is az uralkodó osztályba tartoztak. A munkásszállási népesség az újmunkásságon belül is az egyik leginkább kiszolgáltatott csoportnak számított, melynek létszáma a korszakban mindvégig százezres nagyságrendű volt, a hatvanas években pedig a 200 ezer főt is meghaladta.¹

Az iparosítás érdekeinek alárendelt területfejlesztés következtében elsősorban az ország már korábban is iparosodott és városias területeire irányultak az ipari beruházások,² melynek következtében a mezőgazdaságból kilépő dolgozók jelentős része belső migrációra, vagy ingázásra kényszerült. Az ingázók társadalmán belül a legrosszabb helyzetben a távolsági ingázók voltak, akik nem tudták naponta megtenni a lakó- és munkahely közötti utat, és ezért csak hetente, vagy még ritkábban tudtak hazajárni. Az ideiglenes szállásra kényszerülők egy része albérlő vagy ágybérlő lett, a legtöbben azonban a szocialista állam által fenntartott

* Szakszervezetek Központi Levéltára (SZKL) II. 16. 1952. 27.

¹ Bóhm–Pál 1985: 94.

² Germuska 2004.

munkásszállásokra költöztek be.³ A hivatalos álláspont szerint a munkások „második otthonai”⁴ csak átmenetileg voltak hivatottak áthidalni a városokba érkezők tömegének szállásgondjait, ám a munkásszállás intézménye egészen a rendszerváltozásig fennmaradt, ami egyben azt is jelenthette, hogy egyesek akár évtizedeket is leélhettek munkásszálláson.

A munkásszállások építése már a korszak elején megkezdődött, azonban az ötvenes évek folyamán végig jellemzőek maradtak a barakkszállások, illetve az eredetileg más rendeltetésű helyiségek – kocsmák, üzlethelyiségek, vendéglők, pajták – munkásszállásként való berendezése. Ezek a szállások gyakran alapvető funkciókat sem láttak el, esetenként előfordult, hogy sem tisztálkodási lehetőségek, sem folyóvíz, sem fűtés nem állt rendelkezésre. Jellemző, a korszak egészén átívelő nagy problémát jelentett a zsúfoltság is. A hálólhelyiségekben akár harmincnál is többen aludtak, egyesek ágyaikat is kénytelenek voltak megosztani más lakókkal.⁵

A munkásszállások felügyelete a szakszervezetek alá tartozott, amelyek valódi érdekképviselőket nem láttak el, ellenben aktívan közreműködtek a szocialista állam céljainak megvalósításában. Az ötvenes években különféle szociális normatervezetek láttak napvilágot, amelyek a munkásszállásokon lakók életkörülményeit voltak hivatottak javítani. A gyakori szakszervezeti ellenőrzésektől függetlenül a munkásszállások fenntartói, a szocialista vállalatok általában figyelmen kívül hagyták az előírásokat. A hatvanas évek elejére egységesültek a szociális normák, és ezeknek megfelelően, a korábbi viszonyokhoz képest lényegesen komfortosabb szállók sora épült. Az újonnan épített munkásszállások azonban nem számítottak általánosnak. A KSH 1961-es felméréséből kiderül, hogy a munkásszállási „férőhelyek 33%-a volt olyan ideiglenes vagy állandó jellegű épületben [...], amelyet ideiglenes rendeltetéssel rendeztek be szállás céljára. Szükségeltesítményben [...] volt a férőhelyek 41%-a.”⁶

A továbbiakban a munkásszállási népesség mindennapjait mutatom be különböző szempontok szerint. A munkásszállások olyan intézmények voltak, amelyekben az egyének ellenőrzésére irányuló politikák erőteljesen megjelentek. A szállásokon élők mindennapjaiban nem volt lehetőség az otthon magánszférájába visszavonulni, ráadásul ez gyakran azt is jelentette, hogy a lakó- és munkahely sem különült el. A munkásszállásokban az élet minden területére vonatkoztak szabályok, ezért mindenképpen felvetődik a kérdés, hogy a szabályozás mennyire volt hatékony. A munkásszállásokat felügyelő szervek sokszor nem a közösségi életből eredő kihívásokat igyekeztek megoldani, hanem a szocialista ideológiát próbálták a gyakorlatba átültetni. Feltevésem szerint ezért

³ Böhm Antal és Pál László az 1970-es népszámlálásra hivatkozva 1970-ben 320 000-re teszik a távolsági ingázók számát, akik becslésük szerint fele-fele arányban voltak munkásszállási lakók, illetve ágy- és albérlők. (Böhm–Pál 1985: 94.)

⁴ *Köbányai Szállóújság* 1973. 4. 8.

⁵ „Van olyan lakó a szálláson, aki szabályosan be van utalva, de nincs ágya és hol az egyik, hol a másik lakóval alszik együtt.” SZKL II. 16. 1953. 16.

⁶ *Munkásszállások* 1961: 7.

a munkásszállások mindennapjai a szocialista rendszer társadalomátalakító kísérleteinek határait is érzékeltetik. A munkásszállási népesség mindennapjainak vizsgálata reményeim szerint annak a jobb megértésében is segíthet, hogy a korszak egyes meghatározó makrofolyamatai, a belső migráció és az ingázás mennyiben tekinthetőek a bennük résztvevők számára kényszerhelyzeteknek.

A FORRÁSOK

A releváns szakirodalom szűkössége miatt a munkásszállások lakóinak mindennapjai elsősorban korabeli iratok és nyomtatott források alapján kutatható. Az egyik legfontosabb forráscsoport a Szakszervetek Központi Levéltárának iratai között található, mivel a munkásszállásokat a szakszervezeti szervek működtették. A szakszervezetek iratanyagában nagy mennyiségben találhatóak szakszervezeti ellenőrzésekről szóló beszámolók, amelyekben a munkásszállásokról is jelentettek. A beszámolókat gyakran abban a formában készítették el a szakszervezeti szervek, amelyben először a „példamutató” körülményeket biztosító munkásszállásokat jellemezték, majd a visszatérően alkalmazott fordulat után – „[a]z eredmények mellett azonban megállapítható, hogy súlyos mulasztások és hiányosságok vannak”⁷ – a legrosszabb helyzetben lévő szállásokról írtak. További torzításokhoz vezethet, hogy a szakszervezeti beszámolók a szocialista ideológia és a szociális normák szempontjából ítélték meg a munkásszállások lakóit, illetve az életkörülményeket. A szakszervezeti ellenőrök igazodása az ideológiához azt eredményezte, hogy a hivatalos értékrend által elítélendőnek, deviánsnak tartott viselkedések kerültek be a jelentésekbe, egyoldalú képet rajzolva a szállások lakóiról. A felügyelő szervek nézőpontjából következik az is, hogy az írott források többnyire a munkásszállásokat felügyelő szervek és a lakók közötti konfliktusokat jelenítik meg. Nehéz megbecsülni, hogy a hivatalos szervek által deviánsnak tartott viselkedésformák a szállásokon lakók mekkora hányadát jellemezték. Bár egyes magatartásformák igen elterjedtek lehettek – mindenekelőtt a rendszeres alkoholfogyasztás⁸ – a források jellegéből következően a mindennapokat kétségtelenül átszövő konfliktusok szerepe felnagyítódik.

A másik értékes forrástípust a munkásszállásokon kiadott lapok jelentik, amelyek a szállólakók mindennapjainak jobb megismerését teszik lehetővé. A munkásszállások helyi (korlátozott) nyilvánosságának fórumai sűrűn beszámoltak a szállások hétköznapjainak eseményeiről, azonban elsősorban a házirendeket,

⁷ SZKL II. 16. 1953. 16.

⁸ Láng Katalin és Nyilas György tanulmányukban az állandó munkásszállásokon élőknek azt a csoportját vizsgálták, amelynek a tagjai csak a nagyobb családi ünnepekre utaztak haza, illetve akiknek a munkásszállásokon volt az állandó lakhelyük; a felmérés szerint közülük majdnem minden második számított rendszeres alkoholfogyasztónak. A megállapítás nem általánosítható kritikátlanul, mert a vizsgált csoport a munkásszálláson élőknek csak az ötödét tette ki. (Láng-Nyilas 1987: 65.)

illetve a hivatalosan elfogadott viselkedési mintákat megszegő lakók ügyeivel foglalkoztak. A cikkeket olvasva – szakszervezeti jelentésekhez hasonlóan – a fegyelmi ügyek szereplőit ismerhetjük meg, amelynek az a következménye, hogy a munkásszállásokat felügyelő szervek és a lakók közötti feszültségek válnak hangsúlyosabbá. A fegyelmi ügyek után a leggyakrabban a szállólakók közötti konfliktusokat tárgyalták – ugyancsak az ellentéteket hangsúlyozva. A munkásszállási lapok ráadásul csak a viszonylag jó ellátottságú, modernnek számító, ötvenes évek után épített szállókon jelentek meg, ezért a cikkekből kirajzolódó kép nem általánosítható fenntartások nélkül.

FEGYELMI ÜGYEK

A szakszervezeti szervek kiemelten foglalkoztak a szállások házirendjei ellen vétők ügyeivel. A házirendeket nem szabályozták központilag, azonban azok a legfontosabb pontokban többé-kevésbé megegyeztek. Többek között minden munkásszálláson igyekeztek kötelezni a lakókat környezetük tisztántartására, amellyel tiltották a nemi kapcsolatot, a szeszitalfogyasztást, és mások pihenésének megzavarását. A szállórend megsértőit a fegyelmi bizottságok gyakran kizárták a szállásról. A legszigorúbb büntetés a vállalat vagy az ágazat, esetleg a település (Budapest) összes munkásszállásáról való kizárást jelentette. Sokkal enyhébb szankciónak számított, ha valakit a munkásszállási lapok nyilvánosan figyelmeztettek. Általában az érintettek nevét is közzétették, vagy a szobaszámot adták meg. „A rend, tisztaság érdekében” cím alatt az *Építők Bartók Béla Úti Munkásszálló Híradója* komolyan alig vehető stílusban róttá fel, hogy az „A. épületben a 21. szobában a függönnyt leszaggatták, vajon otthon is ezt teszik. Ugyancsak ebben a lakóépületben a 117 és 118 szoba lakói jobban vigyázzanak, a jó ízű lekvárt ne az ablakra, asztalra kenjék.”⁹ A munkásszállási lapok szerzői a „kiszerveztést” nem kizárólag az elítélendő cselekvésekre alkalmazták, előfordult, hogy ellentét-párban mutatták be az olvasóknak a követendő, illetve a helytelen magatartást: „Megdicsérjük R. szaktársnőt, [...] a 422. szoba bizalmiját[...]. Rendszeretével, fegyelmezettségével sikerült kivínnia, hogy lakószobájuk rendes, tiszta. Sajnos, nem mondhatjuk el ugyanezt a 288-as szoba lakóiról, akik összeférhetetlenek, sokat veszekednek, vitatkoznak és szobájuk rendbentartása sok fáradságot okoz a II. emeleti takarítóknak.”¹⁰

A vizsgált korszak egészéről viszonylag egyenletesen állnak fenn olyan források, amelyek a rendszeres és gyakran mértéktelen alkoholfogyasztásról tudósítanak. A hetvenes évek elején a *Szállóújság* – a Pillangó és Szobránc utcai munkásszállások központi szállásbizottságának újságja – arról tudósított, hogy „romlott a morális állapot, egyre nehezebb a rendezvényeket kulturált körülmények között

⁹ *Építők Bartók Béla Úti Munkásszálló Híradója* 1962. 10. 3.

¹⁰ *Szegedi Úti Női Szálloda Hírei* 1969. 1. 5.

megtartani. Egyre több gondot okoz az ittasság a gondnokság dolgozóinak, és a fegyelmi bizottságnak.”¹¹ Ráadásul romlottak az alkoholfogyasztás elleni harc feltételei, mert ugyan a házirendek szerint továbbra is tilos volt szeszesitalt bevenni a szállásokra, „de egyes szállásokon nemcsak »egyes lakók«, hanem a Szolgáltató Vállalat büféje is beviszi a szeszesitalt. Nem is akármilyen mennyiségben.” A Sztálin Vasműnél dolgozókról azt jelentette a szakszervezeti ellenőrzés, hogy „Az ivás korlátozása [...] csak a munkafegyelmet segíti elő, a szálláshelyek fegyelmét alig, mert munkaidő után már minden korlátozás nélkül ihatnak.”¹² A Kőbányai Tégla-gyár munkásai megtalálták a módját, hogy a munkafegyelmen is lazítsanak: „Több dolgozót találtunk ruhástól az ágyban, aludtak. Kérdésünkre betegségekre hivatkoztak, de meglátszott rajtuk az ittas állapot.”¹³ A fentiek a munkásszállásokon élők jelentős részét jellemezheték, azonban az alkohol-fogyasztókkal szemben ellenséges felügyelő szervek iratain keresztül alig-alig lehet megítélni, hogy a jelentésekben szereplő esetek hány százalékában beszélhetünk súlyos, kezelésre szoruló alkoholistákról. A munkásszállási szervek csak a büntetés – gyakran a szállásról való kizárás – eszközét ismerték, amely nyilvánvalóan nem segített az alkohollal küzdők gondjain; Sz. M., akit már hét esetben zártak ki hasonló fegyelmi vétséggel más munkásszállásokról, a fegyelmi ügyének tárgyalásán kijelentette, hogy „ivott, iszik és őt nem érdekli a fegyelmezés”.¹⁴

A fegyelmi bizottságok hatásköre nem terjedt ki a szállásokon kívülre, ennek ellenére a felügyelő szervek igyekeztek megszabni a lakók szálláson kívül zajló életét is. A *Szegedi Úti Női Szálloda Hírei* cikket közölt „Szórakozóhelyek az ott-hon körül”¹⁵ címen: „Itt van például a »Poscher János« klub közismert néven a »Guriga«. Ha az ember meglátja ezt a helyet kívülről, olyan érzése van mintha börtönt látna [...] A megjelenésre való kikötés csak a fiúkra vonatkozik, ami még mindig nem zárja ki egy-egy nagyobb verekedés lehetőségét, ami úgyszólván mindennapos, sőt az a furcsa, ha egy nap sincs URH ellenőrzés. [...] Ezek a verekedések sajnos sok esetben a szálló egyes lakóira nézve is kompromittálóan hatnak. [...] Legyünk igényesek a szórakozásunkra és kulturált körülmények között szórakozzunk.” A felügyelő szervek által közvetített kép szerint a munkásszállásokon élők többsége rendezett életet él, azonban vannak olyan dolgozók is, akikkel állandóan baj van, és akik – a *Szállóújság* szóhasználatában – „nem használnak fogkefét sem”,¹⁶ sőt, „lumpenproletárok is”.¹⁷ A szállásokat felügyelő szervek és a szállólakók közötti – meglehetősen egyoldalú – diskurzust jellemzi az a kioktató hangnem, amellyel a helyreigazítás végén „leszidták” a szállólakókat: „az éjszakai rajcsúrozásokért nagyrészt a szálló egyes lakói a felelősek. Elgondolkoztató, hogy

¹¹ *Szállóújság* 1970. 4.

¹² SZKL II. 16. 1951. 23.

¹³ SZKL II. 16. 1952. 17.

¹⁴ *Szállóújság* 1972. 7.

¹⁵ *Szegedi Úti Női Szálloda Hírei* 1969. 2. 3.

¹⁶ *Szállóújság* 1974. 4.

¹⁷ *Szállóújság* 1973. 11.

azok a lakók, akik segítenek előidézni ezeket a zajos éjszakai kiruccanásokat, vajon a saját falujukban meg mernék-e tenni ezeket.”

A házirendek nem engedélyezték, hogy a lakók a saját hálóhelyiségükön kívül más szobákba belépjenek, és bár a rendelkezésekben nem indokolták a tilalmat, feltételezhető, hogy abban a lopások megelőzésének szándéka is szerepet játszott. „Csak a folyosón tudtunk beszélgetni, mert senki nem mehet be a másik szobájába. Ez a lopások miatt van.”¹⁸ A Komlói Bányavállalatról azt jegyezték fel a szakszervezeti ellenőrzés kapcsán, hogy „A lopások nem csak a szálláson, de a bánya fürdőjében is igen divatosak. [...] Előfordul, hogy dolgozó nő csak kölcsönruhában tud hazajönni, mert mindenét ellopták.”¹⁹ A munkásszállásokat felügyelő szervek a felelősséget csak a gondnokságon leadott értéktárgyakért vállalták. A Kerepesi és Venyige utcai munkásszálló-körzet szállórendje azt a kitétel is tartalmazta, amely szerint „nem felel a vállalat azokért a tárgyakért (ruhanemű stb.) melyek a személyes szükségletet meghaladják”.²⁰ Az utóbbiakra azután hívta fel a munkásszálló lapja a lakók figyelmét, hogy a lopássorozattal „gyanúsított 3 személy cselekményét már elismerte, bár a szálló gondnokságán bejelentett 30 000 Ft körüli értékben jelentkező kárösszegeből csupán 18 000 Ft az az összeg, melyet 13 lopási esetben való részvétel során beismertek.”²¹

TÁRSAS KAPCSOLATOK A MUNKÁSSZÁLLÁSOKON

A források többsége a fegyelmi ügyeket jeleníti meg, azonban akármilyen magas volt is a deviáns viselkedések aránya a szállólakók között, a felügyelő szervek látókörébe került rendbontók feltehetően csak kisebbséget alkottak a munkásszállók társadalmában. A munkásszállási lapokban azonban legalább elvétve találhatóak olyan leírások, amelyekből tovább következtethetünk a szállásokon élők egymáshoz való viszonyára.

A zsúfolt hálóhelyiségekben mindenekelőtt az esti órákban alakultak ki konfliktusok abból, hogy egyes lakók már pihenni, aludni szerettek volna, amikor mások még korántsem érezték befejezettnek a napot. A zajkeltésnek pedig számtalan módja akadt: „Lakóink nyugalma érdekében felhívjuk a szállókon lakó motorkerékpár tulajdonosok figyelmét, hogy bejárat előtt parkírozó motorjaikat este 11 órától reggel 6 óráig ne túrąztassák, csendesen parkírozzanak.”²² A Bartók Béla úti munkásszállás szállásbizottságának felhívása azt is szemlélteti, hogy mennyire megváltozott az ötvenes évek viszonyaihoz képest a munkások életszínvonala. A motorok mellett táskarádiót is vehettek már fizetésükből a szállólakók, amelyek

¹⁸ Mátyus 1977: 80.

¹⁹ SZKL II.16. 1952. 27.

²⁰ *Kőbányai Szállóújság. A X. Ker. Kerepesi Úti és Venyige Utcai Munkásszálló Körzet Központi Szállásbizottságának Híradója* 1973. 4. 6–7.

²¹ *Kőbányai Szállóújság* 1973. 4. 6–7.

²² *Építők Bartók Béla Úti Munkásszálló Híradója* 1966. 9. 10.

használatából viszont újabb nézeteltérések következtek: „Szól a beat zene, megmozdul az ember lába, még a fejével is ütögeti a ritmust. [...] Fiatal, alig húszéves fiú nyúl a kapcsológombhoz, a szobát betölti a gitárok hangja, a zene még az ablakokon is kiárad. [...] Hatan vannak a szobában, egy idős szaktárs ébredve mozdul.”²³ A motorok és a táskarádiók tulajdonosai mellett a *Híradó* cikkében²⁴ figyelmzettették a „hangoskodókat, a dübörgéssel futókat és fülbántó füttyülőket” is, hogy ne zavarják mások pihenését. A „hangoskodók” és a nyugalomra vágyók közötti konfliktusokat a szállásokat felügyelő szervek többször állították be generációs ellentétként. A beat zene hallgatásából eredő nézeteltérések mellett a *Szállóújság* a fiatalok és az idősek közötti konfliktusforrásként látta azt is, ahogy a klubszobákban a ping-pong játékosok zavarták a sakkozókat.²⁵

A fentiekben a munkásszállásokon lakók viszonyainak konfliktusos aspektusát kívántam illusztrálni. Feltehetően védettséget adott a konfliktusok kialakulásával szemben, ha a szállólakók közeli ismerősi, vagy rokon kapcsolatban álltak. Elterjedt migrációs stratégia volt, hogy az azonos falvakból, településekről származók, illetve rokonok együtt érkeztek a munkásszállásokra. Ezek a kapcsolatok a későbbiekben is meghatározóak maradtak. A vállalatok időnként a vidéki általános iskolákban toboroztak munkaerőt, amelynek során először az osztályfőnököt kérdezték meg, hogy ki tanul tovább az osztályból, majd egy év elteltével jelentkeztek az érintetteknél. Ezen az úton került fel egy budapesti textilgyár munkásszállására egy tiszántúli faluból tíz fiatal lány ipari tanulónak.²⁶ A Sulyok Katalin és Ember Mária szociográfiájában olvasható történetből kiderül, hogy a lányok végig nagyon zárt közösséget alkottak, amit elősegített az is, hogy mind a tízen – öt emeletes ágyon – egy szobában laktak éveken keresztül. Egyikük a törzshelyükön, a szállóhoz közeli Makk Hetes kocsmában megismerkedett, majd később össze is házasodott egy fiúval, amire válaszul a többiek kiközösítették, sőt, egyszer meg is verték; a szülőfaluban is rossz híre ment a lánynak.

Az egyedül érkező munkásoknak esetenként nehéz volt beilleszkedniük a munkásszállók társadalmába: „A szobatársaim furcsák voltak velem. Napszám nem szólhattam senkihez. És láttam, hogy figyelnek. [...] Még csak nem is köszöntek nekem. [...] A leányotthonba én csak úgy mentem haza, hogy rögtön le lehessen feküdni. Ha végeztem a gyárban, elmentem, és járkáltam a környéken.”²⁷ A fiatal iparitanuló-lányt a lakótársai nem engedték beépülni a közösségbe, hanem kirekesztették maguk közül. Az elmagányosodás mellett a privátszféra hiánya is pszichés terhelést okozhatott; a nagyecsed-i H. A. arra panaszkodott, hogy sosem lehet egyedül, mert „mindig vannak a szobában”.²⁸

²³ *Szállóújság* 1969. 9.

²⁴ *Építők Csavargyár Utcai Munkásszálló Híradója* 1965. 1.

²⁵ *Szállóújság* 1969. 9.

²⁶ Sulyok–Ember 1976: 37.

²⁷ Mátyus 1977: 80.

²⁸ V. Sütő–Deák–dr. Szabó (szerk.) 1980: 104.

A munkásszállási élet azonban kellemes emlékként is rögzülhetett, egy munkásszállási lakó, Takács József²⁹ visszaemlékezésében a baráti ugratások szép emlékként maradtak meg: „Hát aztán aludtam én szállodába is, többcsillagosba [...] jókedvük volt, kitalálták, hogy kiszúrnak velünk. [...] Megfogták a vaságyat, egyik az egyik végét, másik a másik végét, aztán kivittek a szőlő közé. [...] Fel-néztek, na, ez volt a csillagos szálloda.” A munkásszállásokon – a textilgyári ipari tanuló lányok esetétől eltérően – az is előfordulhatott, hogy az egy hálólhelyiségben lakók között egyáltalán nem alakult ki szorosabb kapcsolat, sőt, alig találkoztak a reggeli ébredést leszámítva. Takács József emlékei³⁰ szerint „Csepelen, ez csodálatos volt itt ez a munkásszállás. Hát négyen négy fajták voltunk. Tehát alig találkoztunk. Én voltam az otthonülő”, egyikük egy igazolt focista volt, aki rendszeresen edzésekre járt, „volt egy aki az éjszakai playboy volt, az örökké csavargott [...] mire én elaludtam, az később jött.” A negyedik szobatárs távollétére pedig az esti iskola volt az indok.

A SZABADIDŐ ELTÖLTÉSE

A hétköznapokat természetesen mindenekelőtt a munka ritmusa határozta meg: a munkások kora reggel indultak dolgozni, és a „munkából késő délután, 6 – ½ 7 tájban hazatérők legtöbbször megvacsoráznak és azonnal lefekszik aludni.”³¹ A munkásszállást azonban nem kizárólag alvásra használták a lakói, esetenként a szabadidejüket is ott töltötték el. Ennek egyik oka az volt, hogy a munka mellett kevés idő maradt egyéb tevékenységekre. A Bartók Béla úti munkásszálláson kora reggel központilag ébresztették az építőmunkásokat: „A hangoshíradó üzemeltetése reggel 4 óra 30 perctől 5 óráig csökkentett hangerővel működik, ébresztés céljából. 5 órától pedig teljes hangerővel”.³² A munkahét leteltével sokan legalább kéthetente hazautaztak,³³ valóban kevés időt hagyva a helyi – általában városi rangú – települések kínálta lehetőségek felderítésére. A szabadidő eltöltése azért is zajlott sok esetben a munkásszállásokon, mert a „kétlakiságból” eredően a városok idegen környezetet jelentettek a szállólakóknak, ahol nehezen ismerték ki magukat. A munkásszállások általában a munkahelyhez – a gyárhoz – közel épültek fel, ami a városban belüli szegregáltsághoz vezethetett (természetesen jelentős számú csoportok képeztek ez alól kivételt, például az építőiparban foglalkoztatottak). A városi terekben való járatlanságot jellemzi egy textilgyári munkásszállás gondnokának véleménye az ott lakó ipari tanuló lányokról: „A szemkihúzást, a divatos festéket, frizurát már az első héten megtanulják. Az a legkönnyebb. Külsőre

²⁹ Takács Józseffel készült interjú, készítette Kohut Tamás. (A szerző tulajdonában.)

³⁰ Takács Józseffel készült interjú, készítette Kohut Tamás. (A szerző tulajdonában.)

³¹ Szigeti 1976: 3.

³² *Építők Bartók Béla Úti Munkásszálló Híradója* 1962. 9. 4.

³³ A nyolcvanas években az állandó jellegű munkásszállások lakóinak hozzávetőlegesen 80%-a rendszeresen otthon töltötte a hétvégéket. (Láng–Nyilasi 1987: 34.)

ők is nagyvárosiak. De belül... fogadok magával, ha tízet megkérdez, kilenc nem volt a Körúton se. Nem mernek az utcán járni, félnek attól, hogy eltévednek. Belülről megmaradtak falusinak.”³⁴ Természetesen a munkásszállásokon élők társadalmának csak egy részét jellemezte a visszahúzódság, a fegyelmi ügyek kapcsán is többször láthattuk, hogy nem mindenkit korlátozott a félszegsége abban, hogy a szállón kívül keressen szórakozási lehetőséget.

Amennyiben adottak voltak a feltételek, a sportolás is lehetséges időtöltési forma volt. A forrásokból nem derül ki egyértelműen, hogy mennyien űztek rendszeresen sportokat, de az általánosan jellemző egész napos kemény fizikai munka után feltehetően nem sokan szánták rá magukat a további testmozgásra. Az *Építők Bartók Béla Úti Munkásszálló Híradója* híven beszámolt a munkásszállók közötti bajnokságok aktuális eredményeiről – amelyek között a labdarúgás kiemelkedő népszerűséget mutatott –, azonban ugyanitt olvashatjuk azt is, hogy H. I. sportfelelős „csüggedő állapotban van, mert kevés a sporttevékenységben résztvevő fiatal.”³⁵

Az egyetlen, a forrásokban is megjelenő szabadidős tevékenység, amely a szállásokon élők jelentős hányadát rendszeresen összehozta, a tévénézés volt. A hatvanas évek közepén még országszerte újdonságnak számító televíziózás a munkásszállásokon is igen kedvelt kikapcsolódási forma lett: „A nemzetközi labdarúgó mérkőzéseket és a népszerű »Angyalt« telt ház mellett nézik. 35–40 fő szorong a kis helyiségben. Legutóbb ismeretlen személyek még a terem ajtaját is leszedték, hogy jól lássanak, de elfelejtették az ajtót visszarakni.”³⁶ Előfordult, hogy harminc-negyven főnél sokkal többen is jutottak egy készülékre; *A Csavargyár Utcai és Csalogány Utcai Munkásszállások Tájékoztatójában* arról értesítették a lakókat, hogy a 150 főre méretezett TV-teremben tűzvédelmi okokból betiltották a dohányzást, mert a televíziós adások alkalmával rendszeresen sokkal többen tartózkodtak bent.³⁷ Amíg országszerte rohamosan nőtt a tévékészülékkel ellátott háztartások aránya, egészen a nyolcvanas évek közepéig, amikor már hozzávetőlegesen teljessé vált a telítettség,³⁸ addig a munkásszállásokon a tévénézésnek továbbra is kísérőjelensége maradt a zsúfoltság. A hetvenes évek közepén is előfordult budapesti építőipari szállásokon, hogy bár „[v]an tv-nézési lehetőség is, de egy készülékre több száz ember jut.”³⁹

³⁴ Sulyok–Ember 1976: 36.

³⁵ *Építők Bartók Béla Úti Munkásszálló Híradója* 1966. 3. 3.

³⁶ *Építők Bartók Béla Úti Munkásszálló Híradója* 1966. 9. 8.

³⁷ *Híradó. A Csavargyár Utcai és Csalogány Utcai Munkásszállások Tájékoztatója* 1965. 1. 2.

³⁸ A nyolcvanas évek közepén „100 háztartásból 96-ban található egy készülék.” (Valuch 2001: 338–339.)

³⁹ Szigeti 1976: 3.

A SZOCIALISTA ERKÖLCS A GYAKORLATBAN

A klasszikus szocialista rendszer az emberek gondolkodásának átformálását is céljai közé sorolta, egyben szabályozva az erkölcsi kérdéseket is. A társadalomátalakítási kísérlet a szocialista embertípus elterjedésével számolt, ami többek között a kollektív élet, a közösségi munka és a kommunista kultúra diadalát hozta volna el. A tervbevett gyökeres változásokkal szemben a szocialista erkölcs meglehetősen konzervatív nézetek hatalomra kerülését jelentette. A korlátozó szempontok már a szexualitás definiálásában is fontos szerepet kaptak, mivel a legitim szexualitást szigorúan a házassághoz kötötték.⁴⁰ A szexualitás definíciója szerint a munkásszállásokon élők nemi kapcsolatai szinte kivétel nélkül illegitimnek számítottak, hiszen általában nőtlen, fiatal korosztályokról, illetve házastársaiktól külön – munkásszálláson – élőkről beszélhetünk.

A felhasznált források, a szakszervezeti ellenőrzések jelentései és a munkásszállási lapok cikkei, a központi ideológiai elvárásoknak megfelelő kontextusban tárgyalták a munkásszállások lakóinak nemi kapcsolatait. A források a munkásszállásokon lakók szexualitásáról kevés felhasználható információt nyújtanak, sokkal inkább arról adnak képet, hogy a munkásszállásokkal hivatalosan foglalkozó szervek miként viszonyultak a nemi kapcsolatok szabadságfokához. Ennek megfelelően a hivatalos szervek jelentéseit, illetve a helyi, korlátozott munkásszállási nyilvánosságnak szánt cikkeket nem a „valós” helyzetet feltáró szociográfia-ként használom fel, hanem inkább annak illusztrálására, hogy miként csorbította a szocialista rendszer az egyének szexuális autonómiáját, illetve, hogy hogyan vált ez a törekvés többé-kevésbé kudarccá.

Tiltott szexualitás

A szakszervezeti ellenőrzések jelentéseit olvasva úgy tűnhet, hogy az ötvenes évek munkásszállóinak mindennapjait a züllött, különféle devianciákkal tarkított viselkedés jellemezte. A Kőbányai Téglagyár munkásszállásáról a következőket jelentették a felsőbb szakszervezeti szerveknek: „L. L. dolgozó elmondta, hogy nem bírnak pihenni az esti tivornyázás és dorbézolás miatt. A férfiak átjárnak a női szobákba, de ez megfordítva is megtörténik. [...] A 11-es szobában K. K., hogy figyelhesse a női szobát, ágya felett átfúrta a falat. [...] Az ü.b. [üzemi bizottság] csak akkor megy le a szobákba, ha valami nagy hiba van. Pl. ablakbeverés, női szobák felfeszítése, mert ez is megtörtént, lámpák leverése.”⁴¹

A szakszervezeti jelentésekből általában nem derül ki, hogy a szabályokat megszegőket érte-e valamilyen retorzió. A szakszervezeti ellenőrzéseket szervezhatték központilag is, ilyenkor a helyi vagy üzemi szinten megalakított fegyelmi bizottságokban hatalommal nem rendelkező ellenőrök legfeljebb továbbíthatták

⁴⁰ Horváth 2004: 197.

⁴¹ SZKL II. 16. 1952. 17.

észrevételeiket. Természetesen előfordulhatott, hogy a központi ellenőrzések hatására fegyelmi bizottságok elé állítottak szállólakókat, azonban az ellenkezőjére is akad példa. Az alsóleperdi állami gazdaság munkásszállásán a lakók érezkelhették, hogy a szakszervezettől érkezett ellenőröktől nem kell tartaniuk, mert komolyan alig vehető, a korszak szocialista nyelvezetét kitűnően parodizáló választ adtak a feltett kérdésre: „Az alsóleperdi fiatalság szórakozása az, hogy minden este a női szállásokra bejárnak és ott van a szórakozási helyük, amikor mi ellenőriztük a szálláshelyet 6 férfi volt a női szálláson és együtt aludtak a női dolgozókkal. Amikor feltettük a kérdést számukra, hogy miért tartózkodnak ott, azt a választ adták, hogy a vezetőség adjon módot arra, hogy más szórakozási lehetőségük legyen.”⁴²

A munkásszállásokat ellenőrző szakszervezetek jelentéseinek és a munkásszállások lapjainak meglehetősen prűd nyelvezete miatt nehezen ítélné meg a szövegekben említett nemi kapcsolatok. Legtöbbször csak arról szerezhetünk tudomást, hogy a férfiak „bejárnak” a női szállásokra, hogy a női szállólakók „erkölcstelen életet élnek”, illetve „felmennek” a férfiszállásokra.⁴³ A munkásszállásokon létesített nemi kapcsolatok egy része valószínűsíthetően kölcsönös elfogadáson alapult. A munkásszállásokat azonban nem kizárólag a romantikus szerelem jellemezte, Horváth Sándor kutatásai szerint esetenként az ott lakók mellett, prostituáltak is megfordultak bennük. „1952 telén a rendőrök azzal magyarázták a keresetszerű kéjelgések számának emelkedését, hogy a nők és kuncsaftjaik »közös kielégültségüket a szállásokon folytatják le a hideg idő beállta miatt, így a tettenérés és az ellenőrzés sokkal hatásosabb«.”⁴⁴ A rendőrségi jelentések – Horváth témájának megfelelően szigorúan az ötvenes-hatvanas évek Sztálinvárosánál maradván – egy kis statisztikát is megadtak, amely szerint 1955-ben a tömegszállásokon élt a hetvennyolc nyilvántartott prostituált közül huszonnyolc.⁴⁵

Terhesek, házások, családok a munkásszállón

A munkásszállásokon létesített nemi kapcsolatok erkölcsi romlottságának bizonyításaként a hivatalos szervek gyakran példálóztak a házasságon kívüli terhességek magas számával. *Rend, fegyelem, erkölcs* cím alatt jelentette Kazincbarcikáról a kiküldött szakszervezeti ellenőr – a hivatalos erkölcsi követelményeknek teljes mértékig megfelelően, – hogy az „erkölcs vonalán a közel fél évvel ezelőtti állapotokhoz képest úgyszólván semmi javulás nincs. Az eddig ismert esetek alapján a leány munkavállalóknak kb. 61%-a terhes.”⁴⁶ A budapesti Magasépítő

⁴² SZKL II. 16. 1952. 17.

⁴³ „...még mindig előfordul, hogy férfiak bejárnak a női szálláshelyekre...” SZKL II. 16. 1951. 23.; „A pilisszentiványi szálláson a nők erkölcstelen életet élnek...” SZKL II. 16. 1951. 13.; „Így fordult elő karácsonykor, hogy nők mentek fel a legényszállásra...” SZKL II. 16. 1952. 27.

⁴⁴ Horváth 2004: 198.

⁴⁵ Horváth 2004: 202.

⁴⁶ SZKL II. 16. 1952. 18.

Vállalat munkásszállásán uralkodó állapotokról is hasonló beszámolót olvashatunk. Különösen erkölcstelen és elítélendő esetként említik, hogy a vállalat egy fiatalkorú dolgozója is teherbe esett. „Nem egy szálláslakó nő igényét úgyszólván csak az ösztönök irányítják s ez az oka annak, hogy jelenleg is három terhes lány van, köztük egy 16 éves tanuló is! Nem beszélve azokról, akik már szültek, vagy elkerültek a vállalattól, vagy azokról, akik saját beavatkozásra abortáltak.”⁴⁷ A házasságon kívüli terhességet azonban a korabeli közgondolkodás is elítélte, legalábbis erre utalnak Tóth Eszter Zsófia munkásnőkkel felvett életútinterjúi.⁴⁸ „A nők közül egyértelműen sikertelen visszavándorlónak tartják a »megesett lány«-t, aki a városban teherbe esett, majd visszatért szülőhelyére, hogy ott családtagjai segítségével nevelje fel gyermekét.”⁴⁹ A leányanyaság további rizikói közé tartozott – azonkívül, hogy ha senki sem vállalta az apaságot – hogy a munkásszállásról és a vállalattól is elküldhették a teherbe esett nőket. „Mi lesz, ha gyereke lesz a lánynak, ki kell rakni a munkásszállóról, s kiesik, mint munkaerő, mert vissza kell menni a falujába. Akárcsak régen a kiscseléd a földesúrnál, indulhat szégyenében haza. Hát erre semmi szükség. Se a lánynak, se a vállalatnak.”⁵⁰

A munkásszállásokon élők zömét az egyedülálló, fiatal férfiak csoportja tette ki, a korszakban több hullámban meglóduló belső migrációnak azonban házastársak és gyermekes családok is részesei voltak. A munkásszállás a legkevésbé vonzó alternatívaként jöhetett szóba, a döntéseket javarészt kényszerhelyzetekben hozták meg a házastársak, és csak ideiglenesen terveztek berendezkedni a szállókon. Sokkal vonzóbbak lehettek a magánszféra elkülönítésére módot adó családi munkásszállások, ahol a házasságlevéllel rendelkezőket külön szobákban helyezték el. Azonban a családi szállások az összes munkásszállásnak csak töredékét, 1961-ben például az összes férőhely 3%-át tették ki.⁵¹ Ennek megfelelően – és a házirendek tiltó rendelkezései ellenére – előfordult, hogy egynemű, főként férfiszállásokra költöztek be házások, vagy akár gyermekes családok is. A férfakkal, vagy jobb esetben más családokkal zsúfolt szobákban illúzióvá vált a privátszféra fenntartása: „az erőműnél a nők külön vannak a lány és a legényszállásokon és a dolgozók szeme láttára nagy gúnyolódás közben az épületben, vagy a barakkokban élnek családi életüket.”⁵² A 33-as Építőipari Sztálinvárosi Mélyépítő Vállalat munkásszállóján hasonló eufémizmussal – „családi jelene-tek” – írják körül a házastársak megalázó körülmények között zajló nemi életét. „Az V/4. sz. barakkban Sz. J. segédmunkással éjszaka rendszeresen együtt alszik

⁴⁷ SZKL II. 16. 1952. 17.

⁴⁸ Valójában szélesebb körben felvett interjúk alapján vonhatunk le következtetéseket. „Tanulmányom életútinterjúkon alapul, amelyet egy olyan női segédmunkásbrigád tagjaival, munkatársaikkal, főnökeikkel készítettem, akiket 1970-ben Állami Díjjal tüntettek ki.” Ezenkívül a munkásnők családtagjaival is készültek interjúk. (Tóth 2003: 51–52.)

⁴⁹ Tóth 2003: 59.

⁵⁰ Veres Sándor idézi, megjelölés nélkül. V. Sütő–Deák–dr. Szabó (szerk.) 1980: 23.

⁵¹ *Munkásszállások* 1961. 7.

⁵² SZKL II. 16. 1953. 16.

a felesége. Gyakran botrányos családi jelenetek zavarják a többiek nyugalmát.”⁵³ Annak ellenére, hogy az utóbbi esetben a hivatalos erkölcsi normák szerint is legitim, azaz házastársak közötti szexualitásról beszélhetünk, elsősorban erkölcsileg ítélik el a házaspár „botrányos” viselkedését. Nem a házirendre hivatkoznak, de arra, hogy miért kényszerülnek a férfiszállásokra házastársak, nem is próbálnak választ adni.

A FELÜGYELŐ SZERVEK VÁLASZAI A KIHÍVÁSOKRA

Bár az ideológiai nyomás a hatvanas-hetvenes évek fordulójától jelentősen enyhült, a hivatalos kultúrpolitika a munkásszállások irányában nem sokat változott az ötvenes évek végét követően, sőt éppen a kultúrpolitika volt a felügyelő szervek válasza a munkásszállásokon lakók problémáira. A hivatalos történelem-szemlélet szerint az „uralkodó osztály” nem tette a munkások számára lehetővé a „tudás” megszerzését, elzárva ezzel a társadalmi felemelkedés útját, ezért a munkásszálláson élők továbbtanulásának és továbbképzésének támogatása központi fontosságot kapott a szakszervezetek hivatalos célkitűzéseiben. A központosított kultúrpolitika itt is megjelent, amely – célja szerint – nemcsak azt tette lehetővé, hogy „a szállások lakói kulturált módon pihenhessék ki fáradalmaikat”,⁵⁴ hanem a hivatalos értékeket is közvetítette, nevelve egyben a dolgozókat.

Esti iskolák és kultúrprogramok a szállásokon

A munkásszállásokon élők iskolázottsági szintjének emelése az esetek többségében az általános iskola befejezésének biztosításával volt egyenlő. Annak ellenére, hogy kiemelt fontosságú célként határozták meg a továbbtanulást – a munkásszállási lapok többségében találni az esti iskolák programjait népszerűsítő hirdetést – a feltételek rendszerint nem tették lehetővé az oktatás megszervezését. Az ötvenes évek tervezési irányelvei nem írtak elő egyetlen olyan funkciót betöltő helyiséget sem, amely a tanítást lehetővé tette volna. A hatvanas évektől felépített, korszerűnek számító munkásszállásokban már esetenként előfordult, hogy az esti iskolák órához járt egy külön terem is. A helyiség biztosítása azonban nem garantálta az oktatás színvonalát: „A munkásszálláson esti iskola is működik. Az oktatás színvonala és körülményei nagyon rosszak. [...] Nem lehet biztosítani az oktatáshoz szükséges csendet sem, mert a szomszéd helyiségben tartott mozielőadások zaja beszűrődik a tanterembe.”⁵⁵ Nem meglepő, hogy a foglalkozások nem váltak népszerűvé; a fentebb idézett szálláson a vizsgálat szerint ezer főből csak tizenöten iratkoztak be az esti iskolába. Előfordult azonban

⁵³ SZKL II. 16. 1953. 5.

⁵⁴ SZKL II. 16. 1954. 19.

⁵⁵ Szigeti 1976: 37–38.

az is, hogy a munkások szerettek volna részt venni a továbbképzésben, de nem kaptak erre lehetőséget. A Határ úti munkásszállóra például szakképesítésre tett ígérettel toboroztak Szabolcs megyei fiatalokat, ám a vállalat később megtagadta a továbbképzést: „Több panasz hangzott el amiatt, hogy nem ad az üzem számukra lehetőséget arra, hogy segédmunkásból átképzés útján szakképzett munkások lehessenek.”⁵⁶

A továbbképzésnél sokkal nagyobb figyelmet kaptak a kulturális programok. A szocialista embertípus eszményéhez hűen, gyakran rendeztek – felülről szervezett – közösségi programokat. A fentiek fényében naivnak tűnik a szakszervezeti szervek azon elképzelése, amellyel a fiatalok szórakozását próbálták megszervezni: „Honosítsuk meg a kultúrotthonban a különböző játékok játszását. (Pl. szembe-kötödsi, postakocsis, cica-játék, találós-kérdés stb.), ebbe természetesen a fiatalok vegyenek részt.”⁵⁷ A nemek elkülönítéséből származó elégedetlenségre is gondoltak a *Kulturális nevelőmunka a szálláshelyeken* című kiadvány szerzői, megoldásnak azt javasolva a szállásbizottságoknak, hogy rendezzenek „más szálláshely (női, illetve férfi) meghívásával bálókat, táncestélyeket, általában táncos rendezvényeket is.”⁵⁸ Támogatott programnak számított még a kollektív városnézés, a színház- és mozi látogatás, és a közös kirándulások szervezése.

Az ötvenes éveket jellemző versenymozgalmak a szakszervezeti szervek szemléletét is meghatározták. A Budapesti Épületelemgyár munkásszállásának kulturális életéről készült jelentés a tervgazdasági beszámolókat idézi: „A színpad területe 1952. január hóban 28 m², december hóban 40 m². Tánc csoportunk működött 1952. január hóban 4 fővel, december hóban 16 fővel. 1952. januárban csak diapozitív vetítőberendezésünk volt, 1952. decemberre beszerzésre került egy hangosfilm vetítőgép, amely heti kétszeri előadását megkezdte. Az üzemi könyvtár 1952. januárban 500 kötetet tartalmazott, 1952. decemberre a könyvtárállomány elérte az 1040 drb-ot.”⁵⁹ A lendületes fejlődés feltehetően inkább a külső feltételeket érintette, és kevésbé jellemezte a munkásszálláson lakók hozzáállását. Az *Építők Bartók Béla Úti Munkásszálló Híradója* rezignáltan állapította meg, „hogy [a] lakók számára viszonyítva még nem eléggé veszik igénybe a könyvtárat, nem érdeklődnek eléggé a szállón már eddig is kialakult kulturális lehetőségek iránt.”⁶⁰ A kultúrpolitika egyik központi eleme volt a könyvtárak elterjesztése, természetesen csak a hivatalosan támogatott szerzők műveit kínálva. A szakszervezeti ellenőrzések gyakran hívták fel a figyelmet arra, hogy a „nevelőmunka” hiánya miatt „rémregényeket” és „a fasiszta és egyéb szennyirodalom termékeit” olvasták a munkások.⁶¹

⁵⁶ SZKL II. 16. 1952. 17.

⁵⁷ SZKL II. 16. 1954. 19.

⁵⁸ SZKL II. 16. 1954. 19.

⁵⁹ Budapest Főváros Levéltára (BFL) XXIX. 706. 2.

⁶⁰ *Építők Bartók Béla Úti Munkásszálló Híradója* 1962. 7–8. 2.

⁶¹ SZKL II. 16. 1951. 13.

A szennyirodalom fogalmába – más jelentések alapján – a „nemi életről szóló irodalom”⁶² és – többek között – Boccaccio *Dekameronja*⁶³ tartozott.

A központilag szervezett kulturális programok azonban a legtöbbször csekély érdeklődésre tarthattak számot, és ezek alól nem jelentettek kivételt az ismeretterjesztő előadások sem. Különösen akkor, ha az egyik legnépszerűbb kikapcsolódást, a tévénezést akadályozták meg. „A TV-ben tánczenei fesztivál van. Népes, nagyhajúak tábora figyeli. Hirtelen felkattintják a villanyt, bejelentik az előadót. A legrosszabb lélektani pillanat. Füttykoncert fogadja. De az előadó keményen állja a próbát. Beszélni kezd a fiatalokú bűnözésről.”⁶⁴ A Szigeti Péter kutatásában szereplő munkásszállás lakói közül a betanított munkásoknak csak 9%-a járt ismeretterjesztő előadásokra, és a szakmunkások közül is csak minden ötödik.⁶⁵ A munkásszálláson lakók többsége tehát kerülte a kulturális programokat, feltehetően azért, mert azok nem nyerték el az érdeklődésüket. A hivatalos célkitűzések ezért nemcsak a nevelő szándékok, az emberek átformálása mentén vallottak kudarcot, hanem általában azt sem tudták elérni, hogy a dolgozók „kulturált” módon szórakozhassanak. A szállásszervek nevelő politikájának csődjét jellemzi a kazinbarcikai szüreti multság esete is: „A kultúrrendezvények, amelyek voltak Kazinbarcikán, Diósgyőri Béke szálláson, szüreti multság volt, de nem megfelelőek, Béke Szálláson a rendezvény alatt ötpercenként verekedések voltak, késelések, míg végül tömegverekedéssé vált.”⁶⁶

Szállástisztasági versenyek

A kulturális programokhoz hasonlóan az úgynevezett szállástisztasági versenyek is a szocialista nevelés eszköztárába tartoztak. A szállástisztasági verseny „mint mozgalom, öt éves tervünk egyik büszkesége, Sztálinvárosból indult el 1950. októberében.” – hirdette büszkén a szakszervezet az 1952-es szállástisztasági konferencián.⁶⁷ A hivatalos meghatározás szerint „[a] dolgozók nevelésének fontos eszköze a szállástisztasági verseny, amit egyes szállások között szerveznek a szakszervezetek. A verseny fontos pontja a tisztaságon kívül, a szállások állandó csinosítása, dekoráció, a szállások környékének füvesítése, fásítása.”⁶⁸ A propagandaszöveg célkitűzései a tisztaság követelménye mellett olyan szempontokat próbáltak érvényesíteni, amelyek nem szerepeltek a szociális előírásokban, és amelyek megvalósulása kétséggel a munkásszállások előnyére vált volna. A verseny természetesen „önkéntes” alapon zajlott, a fásítást legfeljebb társadalmi munkában végezheték el a dolgozók.

⁶² SZKL II. 16. 1954. 19.

⁶³ SZKL II. 16. 1952. 17.

⁶⁴ *Szállóújság* 1969. 5.

⁶⁵ Szigeti 1976: 37.

⁶⁶ SZKL II. 16. 1953. 16.

⁶⁷ „A szállástisztasági verseny konferenciája” SZKL II. 16. 1952. 17.

⁶⁸ SZKL II. 16. 1952. 19.

A szállásversenyek csak részben szolgálták a tisztaság és csinoság követelményeit, a *Kőbányai Szállóújság* sokkal pragmatikusabb szempontok szerint buzdította az olvasóit.⁶⁹ A versengés céljának meghatározása mellett főként a rendszabályok betartására szólították fel a lakókat. A szállástisztasági verseny feltételeihez hozzátartoztak a „lakók magatartására vonatkozó követelmények” is. A versenyt komolyan űzőknek bizonyára nem okozott nehézséget betartani azt a javaslatot, hogy a „szobában lehetőség szerint papucsban közlekedjenek”. A munkásszállások közötti verseny értékelésébe az is beleszámíthatott, hogy a kulturális rendezvényeket milyen arányban látogatták a lakók: „A szálló kulturális és ismeretterjesztő rendezvényein minél nagyobb számban vegyenek részt. A közös kultúrhelyiségekben viselkedjenek kulturáltan, óvják a berendezést, akadályozzák meg a botrányt.” A versenyek kilátásairól sokat elárul, hogy fentiekben felsorolt célok többségéért a fegyelmi bizottságok is kilátástalannak tűnő harcot vívtak.

1957-ben a Budapesti Épületelemgyárban a szállástisztasági verseny kiértékelését a szobabizalmiak intézték, és fennmaradt a jegyzőkönyv,⁷⁰ amelyen keresztül rekonstruálható a lebonyolítás menete. A szobabizalmiak – akik ugyancsak a munkásszálláson laktak – körbejárták a szobákat, leírták a tapasztalataikat, és pontozták (következtesen ’rosz’ pontot írva) a látványt.

„Jegyzőkönyv. [...] szállás szemlén nyolc főből álló bizottság az alant felsorolt munkás szállás szobáiban a következőket állapította meg: Női szállás [...] I/4. szoba versenyből kiesett, az egész szoba piszkos. Végig hanyagság. II/1. 3 rossz pontot. Fejrész alatt nem odavaló holmik, élelmiszer nem a szekrényben, szétrakva. II/2. szoba 4 rossz pontot. Ablakok piszkosak, ágyak rendetlenek. [...] Nevezett nyolc szoba közül a bizottság döntése folytán a II/3-as szobát a legnagyobb rendben találta, így a szoba meszelésén kívül, hengerezett falfestést kap. A II/1-es szoba, tekintettel arra, hogy egész éven keresztül rendes és tiszta volt, dicséző oklevelet kap.”⁷¹

Hasonlóan jártak el a férfiszálláson is, bár itt sokkal több ’rosz’ pontot osztottak ki, akár húszat is.

A szállástisztasági versenyek esetenként értékes jutalmakkal is járhattak: a 44. Tröszt Thököly úti munkásszállása 1952-ben első helyen végzett a versenyen, amiért a gondnoknőt kéthetes ingyenes üdüléssel díjazták.⁷² A Thököly úti szálló valóban kiérdemelhette a döntést, dicséretet érdemelt az orvosi szolgálat, a bizalmi hálózat, „példás [volt] a rend és a tisztaság” minden helyiségben, sőt, a jelentés szerint az is mellettük szólt, hogy „[v]igyáznak a székekre, nem törik össze.” A szállót vándorzászlóval jutalmazták. A gondnoknő kéthetes üdülését a legjobb szobák díjai meg sem közelítették: ébresztőórát és társasjátékot kaptak elismerésül. Mindenesetre sokkal jobban jártak, mint a harmadik helyezett

⁶⁹ A következőkhöz lásd *Kőbányai Szállóújság* 1973. 4. 8.

⁷⁰ BFL XXIX. 706. 2.

⁷¹ BFL XXIX. 706. 2.

⁷² A következőkhöz lásd SZKL II. 16. 1952. 17.

munkásszálló, ahol „a hiányosságok nagyobbak, mint az eredmények”; ott csak a félemelet szobái voltak megfelelő állapotban, amiért viszont a „Budapesti Bizottság [...] 5 db hamutálcát és 1 db mellszobrot (Sztálin)” adott jutalmul.⁷³

* * *

Az eddigiekben a munkásszállásokon élők mindennapjait mutattam be. A szállók többségén a szociális normák megközelítőleg sem teljesültek, és a hétköznapiakat számtalan konfliktus jellemezte. A munkásszállásokon élők helyzete alapvetően nem változott a vizsgált korszakban: a szexualitás korlátozottsága, a devianciák elterjedtsége, a társas kapcsolatok elégtelensége mindvégig lényegi jellemzője maradt a munkásszállási életnek. A szakszervezeti szervek a szálláslakók mindennapi gondjainak enyhítése érdekében nem hoztak érdemi döntéseket, kizárólag a szocialista ideológiáknak megfelelő „nevelő” szándékú kulturális programokat ajánlottak. A strukturális feltételek változatlansága, vagyis a szocialista gazdaságpolitika teljes fordulata nélkül a szálláslakók életminőségében legfeljebb apró előrelépések történhettek. A munkásszállási létből következett, hogy szükségszerűen felhalmozódtak az említett hátrányok; a gyökeres változások egyben a munkásszállások megszűnését is feltételezték volna, erre azonban a merev ideológia által meghatározott beruházási politikák miatt esély sem mutatkozott.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

- XXIX. 706. Budapesti Épületelemgyár: 2. doboz: igazgatósági iratok, 28. és 101. doboz: szakszervezeti iratok, 29. doboz: szociális ügyek iratai.
 XXIX.45. Vegyipari Gép- és Radiátorgyár: 1. doboz: szakszervezeti iratok.
 XXIX.1545. Budapesti Városi Általános Tervező Iroda.

Szakszervezetek Központi Levéltára (SZKL)

- II. fond, 16. állag: Szociálpolitika, munkásellátás, életszínvonal-politika, társadalombiztosítás.

Kerepesi Ferenc 1967: *A munkásszállás önkormányzatának tevékenysége*. Budapest.

Reischl Antal 1957: *Munkásszállás. Perlitbetonból előregyártott, költöztethető épület*. Budapest.

Munkásellátás 1955. Szociális és kultúrstatistikai jelentés. KSH, Budapest, 1956.

Munkásellátás 1959. KSH, Budapest, 1960.

Munkásszállások 1961. KSH, Budapest, 1962.

⁷³ SZKL II. 16. 1952. 17.

A szálloda, diák-, és munkásszálló beruházások alakulása 1961–1966. KSH, Budapest, 1967.

Tervezési irányelvek. Munkásszálló. Budapest, Magyar Országos Tervezési Irányelvek, 1959.

Építők Bartók Béla Úti Munkásszálló Híradója 1962–1971.

Építők Csavargyár Utcai Munkásszálló Híradója 1962–1965.

Híradó. A Csavargyár Utcai és Csalogány Utcai Munkásszállások Tájékoztatója 1965–1966.

Kőbányai Szállóújság. A X. Ker. Kerepesi Úti és Venyige Utcai Munkásszálló Körzet Központi Szállásbizottságának Híradója 1973.

Nők Lapja 1960–1961.

Szállóújság. A Budapest, XIV. Pillangó és Szobránc Utcai Munkásszálló Körzet Központi Szállásbizottsága Tájékoztatója 1969–1974.

Szegedi Úti Női Szálloda Hírei 1969.

Interjú Takács Józseffel 2006. október 13-án, készítette Kohut Tamás. (A szerző tulajdonában.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Böhm Antal – Pál László 1985: *Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalma.* Budapest.

Germuska Pál 2004: *Indusztria bővületében.* Budapest.

Horváth Sándor 2004: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros.* Budapest.

Láng Katalin – Nyilas György 1987: *Ideiglenes állandóság. Tanulmány a munkásszállókon élők életkörülményeiről és rétegződéséről.* In: Utasi Ágnes (szerk.): *Perembhelyzetek.* Budapest. 33–100.

Mátyus Aliz 1977: „Végtelen óta folynak a percek...” Lányok a munkásszálláson. *Valóság* (20.) 8. 77–87.

Sulyok Katalin – Ember Mária 1976: Messzi lát a falu szeme. Szociográfiai riport vidékről feljött, munkásszállón élő textilgyári munkásnőkről. *Forrás* (8.) 9. 34–41.

V. Sütő Anna – Deák Sándorné – dr. Szabó Ferenc (szerk.) 1980: *Szállás, otthon. A tanácsi vállalatok munkásszállásainak helyzete. A közművelődési tevékenység feltételei, gyakorlata a munkásszállásokon.* Budapest.

Szigeti Péter 1976: *Építőipari munkásszállások lakóinak életkörülményei. Két építőipari munkásszállás szociológiai vizsgálata.* Budapest.

Tóth Eszter Zsófia 2003: „Mi lesz akkor, ha meggyökerezek?” A vándorlás és a visszavándorlás megéléstörténetei munkásnők életút-elbeszéléseiben. *Korall* (4.) 13. 49–64.

Valuch Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Budapest.

Bácskai Vera

Vadászat férjre és hozományra

Jelenetek egy házasságból

Egy jó partihoz, a 19. században nemcsak a megfelelő hozomány és/vagy kedvező társadalmi összeköttetés kellett, de előfeltétele volt a férjhez adandó lány erkölcsi feddhetetlensége és jó híre is. Ezért őrizték oly vigyázó szemmel az eladólány minden lépését. Az természetes, hogy bálba vagy társaságba csak anyja, vagy valamelyik tiszteletreméltó rokon kíséretében jelenhetett meg, de az utcára sem léphetett ki egyedül. A korabeli illemtankönyvek azt tanácsolják, hogy fiatal leány, ha csak lehet, sohase járjon ki egyedül, hanem csak az édesanyja, vagy valamely más tisztességes nő, nem pedig cselédek vagy szolgálók kíséretében.¹ Otthonában pedig legfeljebb jegyesével hagyták magára a szobában. Gondosan ügyeltek a fiatal lány olvasmányaira, nehogy felkeltsék benne az érzelmeket, vagy a szexualitás utáni vágyat.²

Ismeretes, hogy nem minden anya – és nem minden lány – követte az illemtankönyvek tanácsait, a korabeli normákat. A párválasztás többnyire a szülők kívánsága és megegyezése szerint történt, és a legtöbb lány – még ha vonzalma máshoz fűzte is – többnyire alávettette magát a szülői akaratnak. Voltak lázadók is, kevesen, akik magukat kompromittálva (sokszor csak szóbeszédnek adva tápot) vívták ki, hogy saját választottjukhoz mehessenek férjhez. (Ezt, legalábbis a módosabb, cselédeket, nevelőnőket alkalmazó „úri” családoknál, többnyire az anyai kötelességek elhanyagolása tette lehetővé.) De nemcsak a lányok, a szülők is alkalmaztak fortélyokat, ha a kívánatos udvarló késlekedett a leánykéréssel. Ilyenkor alkalmat adtak arra, hogy az ifjú pár magára maradjon, majd „rajta-kapták őket” ölelkezés vagy csókolózás közben. Ezután az úriembernek – ha az volt – nem maradt más hátra, mint hogy megkérje a lány kezét.

Mindezek ártatlan cselek voltak az itt következő történethez képest, amely úgy vélem, nem egyszerűen a nevelés gondatlanságára vet fényt, de a „jó parti” létrehozásának ritka, de valószínűleg nem egyedülálló, normaszegő praktikáira is fényt derít.

¹ Wohl Janka: Egy napvilági hölgy. Idézi Fábri 2001: 213.

² Például az olvasmányok szigorú megválogatásának extrém formájáról számol be visszaemlékezésében Károlyi Mihályné (1967: 20).

ELŐSZÓ A VÉLETLEN SZEREPÉRŐL A TÖRTÉNETÍRÁSBAN

A forrást a véletlen adta kezembe. Egy, a 19. század hitelviszonyairól folytatott vizsgálat, számomra soványnak tűnő eredményeit szerettem volna feldúsítani a korabeli hitelélet fő szereplőinek teljes hitel-és adósságállományának bemutatásával, annak reményében, hogy néhány szereplő fennmaradt hagyatéki leltárában erre adatokat találok. Vagyonukról egyetlen leltárt sem találtam, de a mutatókönyveket böngészve kijegyeztem néhány, a betáblázási jegyzőkönyvekben ugyan nem szereplő, de a gazdasági életben jelentősebb szerepet betöltő személy hagyatéki iratait. Így bukkantam Mannó Demeter pesti kereskedő egy egész dobozt megtöltő hagyatéki irataira,³ amelyeket az egy évtizeden keresztül vezetett, igen részletes, gyámi számadások tettek számomra érdekessé.

Megismerve a család mindennapi történetének számos részletét a fiuk nagykorúvá válásáig, tovább akartam követni a família történetét a Mannó cégnek az üzleti, és egyéb gazdasági vonatkozású dokumentumai mellett gazdag családi vonatkozású iratgyűjteményéből.⁴ Ez utóbbi számos, nehezen azonosítható családtag leveleit (az első világháborús táborig levelezőlapoktól, az 1940-es években írott levelekig) tartalmazó, rendezetlen anyagban bukkantam egy igen terjedelmes, de töredékesen fennmaradt német nyelvű levélre. Bár a levél eleje és vége hiányzik (sőt közben is akadtak kimaradt lapok), de így is 32 kettéhajtott, egyenként négy oldalt kitevő ív terjedelmű.⁵ Belekezdve olvasásába sokáig nem volt világos, ki az írója, csak annyi, hogy a levelet egy lány az apjának írta. A hosszú, helyenként kusza szerkezetű írásból, a lány szavaiból és az általa idézett rokon levelekből többé-kevésbé azonosíthatókká váltak a szereplők, rekonstruálható a történet. A levél – mivel eleje hiányzik – keltezetlen, csak a benne hosszasan idézett levelek alapján állapítható meg, hogy valamikor 1875-ben íródott. De továbbra is kérdéses volt, hogy miként került ez a levél a Mannó család iratai közé, hiszen az pontosan megállapítható volt, hogy a lányt nem fűzték rokon kapcsolatok a családhoz. A levelének sajátos írásképe (grafológus valószínűleg fontos következtetésre juthatna belőle) ismerősnek tűnt, és valóban, az előző, rendezetlen iratok tartalmú dobozban ráakadtam az e hosszú beszámolóhoz írott (datálatlan és címzetlen, de teljes névvel aláírt) kísérőlevélre. Ennek alapján arra következtettem, hogy az apjának írott levél másolatát apja barátjának és távoli rokonának, Mannó István sógorának, Kapra Sándornak küldte, akinek más dokumentumai is fennmaradtak a Mannó család iratai között, így kerülhetett ide ez a levél is. A hölgy a címzettet beavatja házasságkötésének körülményeibe, annak reményében, hogy ennek ismeretében közbenjár az apával való kibékülése ügyében. Az alábbi esettanulmány tehát gondos – néha a krimi-írással rokon – nyomozás eredménye, azzal a különbséggel, hogy azok a bűnös

³ Budapest Főváros Levéltára (BFL) IV. 1202. a.n. 99.

⁴ BFL XI. 1136.

⁵ BFL XI. 1136.143. doboz.

egyértelmű megnevezésével végződnek, míg e tanulmány feltételezéseket, értelmezéseket és megválaszolatlan kérdéseket tartalmaz. A történet elbeszélésénél igyekszem a nyomozás lépéseibe is beavatni az olvasót.

A történet értelmezésénél figyelembe veendő, hogy az eseményeket egyetlen látószögből, a hölgy elbeszéléséből ismerhetjük meg, aki természetsszerűleg a történetekért szüleit, elsősorban anyját okolja, magát ártatlan, félrevezetett, anyjához engedelmes gyermekként tünteti fel. Noha hosszan idéz apja és anyja, valamint nagybátyja (apja nővérenek férje, P. úr) és a francia nevelő nő hozzá, illetve férjéhez írott leveleiből, ezekből nyilván azokat a részleteket használta fel, amelyek az ő igazát szolgálták. (Bár néhány esetben ezekben az írásokban szó esik az ő felelősségéről is.) Gyanítható az is, hogy néhány, számára kellemetlen momentumról nem tesz említést, másokat homályban hagy, az anyjával szembeni keményebb vádak, sőt gyanúsításokat a közeli rokonnal, P. úrral mondatja ki.

A levél házassága után keletkezett, elképzelhető tehát, hogy annak tartalmát és stílusát a férj is ellenőrizte, sőt feltevésem szerint, bizonyos részeit egyenesen ő maga diktálta. (Az bizonyos, hogy a rendkívül választékos, nagyvilági stílusú kísérőlevelet a férj fogalmazhatta.)

A történet elbeszélésében a levél időrendjét követem, hogy kideríthessem, mi is történt valójában, és mik a vélhető okai ennek az „úri családokban” szokatlan eljárásnak.

A TÖRTÉNET SZEREPLŐI

Mivel elképzelhető, hogy a levélíró leszármazottai ma is élhetnek, a pikáns történet szereplőit csak keresztnevükön szerepeltetem. A levél írója, Mária nemesített bécsi görögkeleti kereskedő családból származott. A család az 1824. évi nemesítéskor egy bánati birtokot kapott adományként, amely 1841-ben Mária nagypapjára szállt, majd annak 1845-ben bekövetkezett halála után felét apja, Aristides örökölte, másik felét együttesen öt gyermeke, akik részét megváltotta. (A testvérek közül a levél csak kettőt, egy lányt és egy fiút nevez meg.) Azonban nem e birtok, amelyet későbbi veje nemes egyszerűséggel homoksivatagnak nevezett, biztosította megélhetését. Jövedelme és vagyona részvényei hozamából, illetve tőzsdei befektetéseiből származott. Nála jóval fiatalabb felesége, Emilia asszony⁶ rendkívüli módon befolyásolta férjét. Lánya és P. úr egybehangzó véleménye szerint ő volt a család ura, minden az ő kívánsága szerint történt. Az apa, még az udvarló előtt is kijelentette, hogy ő papucsférj, az történik, amit a felesége akar, amit lánya levelében nehezményezett is, mondván, hogy e szigorúan családi ügy nem tartozik idegenre.

⁶ Az asszony a családfában von előnévvel szerepel, Mária születési anyakönyvében azonban nem, és a keresztanya is polgári személy volt.

Mária neveltetése látszólag a korszellemnek megfelelően alakult, például vele és hűgával (akiről mindössze két említés történik) francia nevelőnő foglalkozott. Írása gyakorlott kézre vall, helyesírása – mind az alapvető német szövegé, mind a francia idézeteké – kifogástalan, angol beszúrt mondatai e nyelv ismeretéről tanúskodnak, sőt gyakran irodalmi művekre hivatkozik, tehát az olvasás sem lehetett idegen tőle. A levélből az is kiderül, hogy zongorázni is tanult. Nemi érese gyors lehetett, nagybátyja megfogalmazása szerint egy olyan „fiatal [másutt elragadó] tüzes lányt”, mint amilyen Mária volt 15 éves korában, az anya nem veszthet szeme elől, és nem bízhat csak a nevelőnőre. Mindezek ismeretében is elgondolkodtató, miért nézte el az anya udvarlók megjelenését, miért törekedett a 15 éves lány minél hamarabbi férjhez adására, holott ez messze alatta volt a korban szokásos házasságkötési kornak?

A történet másik főszereplője, August báró, birodalmi bárói családból származott, a bárói címet a 18. század derekán nyerték el. Apja és egyetlen fiútestvére is katonatiszt volt, (az utóbbi a porosz hadseregben), anyja spanyol eredetű nemesi család sarja. Tanulmányait először otthon, magánúton, majd egy drezdai nevelőintézetben folytatta. A hadseregnél pályafutása 16 éves korában, a haditengerészetnél kezdődött, majd egy dzsidás ezrednél folytatódott hadapródi, majd hadnagyi rangban. Apja halála után 1860-ban vált meg – állítása szerint anyja kérésére – a hadseregtől és vette át a birtok igazgatását.

Döntésében az is közrejátszhatott, hogy a tisztí pálya nem ígért nagy karriert számára, legalábbis erre következtethetünk a Hadtörténeti Levéltár nyilvántartásában található nem túl kedvező minősítéséből. Anyja 1870-ben újból férjhez ment egy magas rangú, befolyásos bíróhoz. A vele kötött házassági szerződés, öröklésre vonatkozó pontjai kedvezőtlenek voltak fiai számára, ezeket a házaspár később, 1881-ben közjegyző előtt közös megegyezéssel visszavonta.⁷

I. FELVONÁS

1. Jelenet. Férjvadász praktikák

Mária elbeszélése szerint, már 14 éves korában nyolc hónapon keresztül udvarolt neki egy fiatal báró, akit a család komoly kérőnek tartott. De felbukkant egy új jelölt, a szülők barátja, egy szintén Bánátban birtokos család fia, a lánynál 16 évvel idősebb August báró is, és az anya úgy gondolta, ő jobb parti lenne. A férjére erős befolyást gyakorló anya meggyőzte férjét, hogy utasítsa el a korábbi kérőt, és szakitó levél írását parancsolta lányának. August báró behálózásához igénybe vette a nevelőnő szolgálatait is, akit, csakúgy, mint a cselszövésekbe később bevont szobalányát, bizalmasának tekintett. (Az anya ezzel is megszegte az illemtankönyvek szabályait, melyek tiltják a cselédek beavatását a család ügyeibe.)

⁷ BFL VII.151. 947/1881.

A lány elbeszélése szerint a nevelőnő naponta jelentette a bárónak, hogy az anya őt szeretné vejenek. Majd maga Emilia asszony is többször személyesen tárgyalt a báróval. E tárgyalások során kifejezte vágyát, hogy lánya a lehető legkorábban férjhez menjen, és veje váljék az ő oltalmazójává férje gonosz rokonaival és barátaival szemben. Az ő rosszindulatuk miatt fogadta meg, hogy egyik lányát sem adja görögkeleti férfihez, mert ezek „undok, önző emberek, akik általában elhanyagolják a feleségüket.” E rokonok és barátok férjét ellene fordítják. Az asszony, aki különben mindig azt hangsúlyozta, hogy a házban az történik, amit ő akar, gonosz rokonai és férje gonosz barátai üldözöttjének állította be magát, akit öreg és beteges férje nem tud megvédeni. Még azt is elárulta a fiatalembernek, hogy a rokonok az örökségre pályáznak, ezért fortélyhoz kellett folyamodnia: férje nyílt végrendeletet helyezett el ügyvédjénél, de ő becsapta, mert egy zárt végrendelettel helyettesítette. Védelmezőre van szüksége, ezért akarja lányát mielőbb hozzáadni a báróhoz. A báró kész volt elvállalni e lovagi szerepet, annál is inkább, mert az asszony biztosította, hogy az apa nem fog a házassággal szemben ellenállást tanúsítani, mert ő kellő befolyással van rá. Az apa bizalmát a báró iránt megerősíteni látszott, hogy előtte olvasta fel a kikoszarozott másik kérőnek a szülőkhöz és a lányhoz gyengéd ügyekben (?) írott leveleit.

E beszélgetések tartalmát nyilván a báró mondta el később feleségének, és Mária értelmzésében (vagy átértelmzésében) került a levélbe. Még ha e kijelentések nem is egyszerre hangoztak volna el, a bárónak fel kellett volna figyelni a bennük rejlő ellentmondásokra. Arra, hogy e gyenge, kiszolgáltatott, az ő védelmét kereső nő a végrendelet ügyében gátlástalanul becsapta férjét, és arról biztosítja, hogy lánya házasságának ügyében az történik, amit ő akar. De az emberben e mondatok olvasásakor az is felmerül, hogy vajon az asszony a báró lovagi szolgálatait csak mint oltalmazóét akarta igénybe venni, vagy a tervezett házasság ennél szorosabb viszony fedezékéül szolgált volna? A gyanú nem írható a 21. századi történész rosszmájúságára: a közeli rokon, P. úr, Máriához intézett egyik levelében azt írja: „...sokat adnék érte, ha tudnám, hogy milyen viszonyban volt anyád és August báró, mielőtt udvarolni kezdett neked.” És másutt: „apád valószínűleg azt hitte, hogy August bókjai, udvarlása csak anyádat illetik...” (Persze lehet, hogy e kijelentésekben az Emilia asszony iránt minden levelében megnyilvánuló leplezetlen ellenszenv és lenézése vezérelte.)

Akármi is volt az igazi ok, az anya tovább folytatta mesterkedéseit a házasság nyélbeütésére, noha, Mária szerint, ez időben még egyikük sem érzett vonzalmat a másik fél iránt. A báró állítólag feltárta Emilia asszony előtt anyagi helyzetét, miszerint anyja második házassága óta vagyonnal, birtokkal nem rendelkezik, az asszony azonban azt állította, hogy férje rendkívül jószívű ember, aki nem követel vejétől vagyont, hanem lányaira bízta a választást, szívügynek tekintve azt. A frigy megvalósulásához fűzött reményeket az is táplálta, hogy az apa a bárót visszatartotta elhatározott elutazásától, és meghívta, tartson velük többhetes

prinzgauri utazásukon,⁸ kocsijában a lány oldalán jelölve ki helyét. Ez a kocsikázás számított az „eredendő bűnnek” a rokonság szemében. „Utazásod Augusttal egyazon kocsiban, örültség volt” írja P. úr fél évvel az esküvő után. Egyedül ült volna a kocsiban a két fiatal? Aligha hihető, hiszen az utazáson, a szülőkön kívül részt vett a nevelő is, valamint az anya szobalánya. Még ha két kocsit is vettek volna igénybe, valószínűtlen, hogy a két fiatalembert, az alapvető illemszabályok súlyos megsértésével egyedül hagyták volna. Ezek szerint önmagában a testi közelség (az, hogy a báró a lány oldalán ült) is elítélendő volt. Mária szerint éppen ez győzhette meg a bárót arról, hogy a család őt vőlegényjelöltnek tekinti, és az esküvő csak idő kérdése.

A család Reichenthall fürdőhelyen időzött, az itt történetekről Mária így számolt be: „Elváltatás helyett engem August karjaiba löktek. Órákra, napokra, sőt hetekre egyedül, felügyelet nélkül hagytak Augusttal. A mama látta, de vak maradt, a papa hallotta, de süket maradt.” (Ugyanez a P. úr verziójában: a papa kávéházba ment, az anya talán aludt.) „Nem lehet csodálkozni ezek után, hiszen húsból és vérből vagyunk, hogy olyan viszony alakult ki közöttünk, amilyen csak a házasságban megengedett. Ma is az a meggyőződésem, hogy akkor nem követtem el rosszat, teljes ártatlanságom és anyám viselkedése szolgálhatnak bocsánattal.” Sőt, az anya egy időre el is utazott, a lány felügyeletét az apára bízva.

A felügyelet hiányáért valóban a szülők kárhóztathatók, a teljes ártatlanságra hivatkozás azonban, finoman szólva megkérdőjelezhető. Lehetséges, hogy a gondos nevelés csak a nyelvtudásra, íráskészségre és irodalmi alapismeretekre, zene- és tanulásra korlátozódott, és a nevelők nem ügyeltek arra, hogy – mint a korabeli lányok többségénél – az érzelem, a szexualitás tabu-téma maradjon? Számos memoár tanúskodik arról, hogy az alapvető felvilágosítás hiányában, milyen traumát jelentett a Máriánál érettebb lányok számára is a nászéjszaka. Ennek a levelében nyomát sem találjuk. A 15 éves lány, saját bevallása szerint (egyébként a szobalány tudtával és közreműködésével) nap mint nap felkereste a bárót szobájában, tehát az együttléttel örömet okozott számára, és ez a viszony – rövid megszokással – kilenc hónapon át tartott. A lány azonban mindezért anyját okolta. Mentegőzését azzal folytatja, hogy anyja azt ismételteti, hogy gyengeségből és jóságból tett mindent. Itt a levél hangja gúnyossá válik: „Gyengeségből és jóságból engedted meg Fiathnak (az első vőlegényjelöltnek), hogy megcsókoltjon, hogy nyolc hónapon át udvaroljon nekem, úgy, ahogy tette (?), majd arra kényszerítettél, hogy miután már kötődtem hozzá, elutasító levelet írjak neki?” [...] „Mama folytatta August dicshimnuszát, kifejezte reményét, hogy rövidesen a felesége leszek, és kifejtette egy ilyen kapcsolat előnyeit. Én, aki gyerekkorom óta megszoktam, hogy vakon engedelmeskedjem az anyámnak, vakon bíztam benne. [...] Mama emlékezzen rá, hogy közöltem vele, hogy August megint megcsókolt. Magam is kíváncsi voltam arra, hogy mi a véleménye erről, de ő csak nevetett, és azt mondta, lám, lám, nem is tartottam őt ilyen vállalkozó

⁸ Prinzgau és a később említett Reichenthall fürdőhely Salzburg közelében található.

kedvűnek.” Még ha feltételezhető is, hogy a lány mindenáron anyjára akarja hárítani a felelősséget tetteiért, ilyen, a dualizmuskor anya-lánya viszonyába nem illő történet nem lehet teljesen légből kapott.

Az anya azt is helyeselte, hogy Mária, amikor August feleségül kérte, igent mondott. A báró annak tudatában utazott el, hogy az anya beleegyezett a házasságba, és ígéretet tett arra, hogy rövidesen meglátogatja a családot Olaszországban. Azt hihetnénk, hogy az anya a nagyon óhajtott frigy létrehozása érdekében hunyt szemet a fölött, hogy a fiatalok megelőlegezték a házáséletert.

De még August báró Olaszországba érkezése előtt történt egy, számomra nehezen értelmezhető közjáték, ami kétségessé teszi, hogy az anya csak az előnyös házasság érdekében tolerálta lánya szabadosságát, s még inkább megkérdőjelezi a fiatal lány oly gyakran hangoztatott ártatlan tudatlanságát. Velencében ugyanis Mária újabb udvarlóra tett szert, ezúttal a kezdeményezés nem az anyától származott, aki a továbbiakban viszont pártolta e kapcsolatot. A történeteket Mária elbeszéléséből ismerjük, amely nagyjából megegyezik, az akkor már Svájcban élő nevelőnőnek, 1875-ben (tehát két évvel az esküvő után) a férj kérésére írott beszámolójával, így a történetek két hasonló verzió alapján rekonstruálhatók.

Kezdjük a szintén a nem egészen pártatlan és ártatlan, az anya cinkosának tekinthető nevelőnő elbeszélésével. Egy napon egy olasz gyaloghadnagy Mária földszinti hotelszobája ablakán egy levélkét dobott be. A lány nem vette fel, mert felháborodott a tiszt merészségen. A nevelőnő vette fel a levelet, és úgy határozott, elolvassa, és tartalmának ismeretében dönti el, hogy odaadja-e a lánynak. A levélben ez állt: „Szükségtelen mondanom, hogy szeretem Önt, tegyen boldoggá”. A kisasszony a levelet elolvasása után elégette. (Itt megállva, megállapítható, hogy e megismerkedési kísérlet már önmagában sem felelt meg a társadalmilag elfogadott normáknak, mely megkövetelte, hogy az ismeretlen valakivel bemutatassa magát. Vajon a lány kacér magatartása, vagy a család gyenge lábón álló reputációja sarkallta a tisztet e normaszegő merészségre?) Néhány napra rá az utcán közeledett a lányhoz, ekkor a nevelőnő távozásra szólította fel. A nevelőnő ezt követően meglátta a tisztet egy kávéházban, elszólította társaságától, és felkérte, hogy ne kövesse őket az utcán, ne folytassa közeledéseit. Azt válaszolta: odaadom a névjegyemet, adj a szülőknek, hogy tájékozódhassanak családom felől. A nevelőnő azt válaszolta, erre nincs szükség, a kisasszony menyasszony, ígérje meg, hogy békén hagyja. Nem tartotta be ígéretét.

Mária verziója szerint ő küldte nevelőnőjét a kávéházba ezek közlésére, a szobalány, tudomást szerezve erről, elmondta az anyának, aki maga elé idézte a lányt, és szemrehányást tett neki azért, hogy menyasszónynak adja ki magát. „Csodálkozásomra és felháborodásomra, anyám elküldte a szobalányt a tiszthez, hogy kérje el a névjegyét, aki ezt el is küldte, és írásban kérdezte, valóban menyasszony vagyok-e.” A szobalány e sorokat Mária jelenlétében olvasta fel anyjának, aki sajátkezűleg válaszolt, tagadva, hogy lánya menyasszony lenne. Mindez az apa háta mögött történt, aki – Mária vélekedése szerint – nyilván nem tűrte volna, hogy egy vadidegen levélkéket küldjön a lányának és így lépjen kapcsolatba vele.

Mivel az anya nem utasította el a hadnagyot, a lány angol nyelvű levelezésbe kezdett vele. Eleinte csak a színházban és a nyilvános helyeken találkoztak, később zavartalan találkozásokra került sor a szállodában, ahol egyszer apja is meglepte, amikor éppen beszélgettek.

Mária megint anyját vádolja, mint a kapcsolatnak nemcsak kezdeményezőjét, de kierőszakolóját, de legalább ezúttal nem hivatkozik ártatlan tudatlanságára. A nevelőnő viszont nem említi az anya ilyenén közvetlen beavatkozását, annál inkább felelősségét az ügyben. Úgy vélte, hogy Mária hiúságát legyezgette a fiatalember figyelme, olyan fiatal volt, és nem igazán ismerte a világot. Ha rendes (*comme il faut*) anyja lett volna, e kapcsolat nem történt volna meg. „Nem tudom, milyen szerepet játszott az asszony [...] aki elég nehézé tette a lány életét. Olyan dolgokat láttam, amelyeket lehetetlennek tartottam volna, olyan gyűlölködő pillantásokat vetett gyermekére. Nem értem, milyen meggondolások vezették az asszonyt, hogy jóváhagyja, hogy engedélyezze a lányának, hogy meghallgasson egy, vadidegen tisztet. Valami egészen titokzatos van ebben, amelyet nem tudok felfogni [...] Én soha sem hibáztatnám a kisasszonyt annyira, mint az anyját, aki nem tanította meg az erkölcsre. Végül is a fiatalabb lány volt mindig a kedvenc.”

Az anya felelőssége tárul fel mindkét elbeszélésből, ha különböző mértékben is. Abban azonban a nevelőnő tévedett, amikor e kapcsolatot csupán könnyed flörtnek állította be. Feltehetően a két fiatal között szerelem ébredt, ezt tanúsítja nemcsak az a tény, hogy a lány esküvője utánig folytatta a levelezést, állítása szerint a szobalány követelésére, aki a levélírás megtagadása esetében kilátásba helyezte, hogy mindent elmond az újdonsült férjnek. De bizonyítja ezt az elbeszélés folytatása is, amelyből kiderül, hogy nem lett volna ellenére, ha ekkor viszonya a báróval befejeződött volna.

A lány levelében többször is panaszkolja, hogy anyja három férfi karjába taszította, ráadásul egy éven belül kettőébe. A történetek fényében úgy tűnik, nem is kellett őt annyira taszítani, az azonban bizonyos, hogy erősebben féken kellett volna tartani. E panaszok azonban azt is elárulják, hogy az olasz tiszttel sem csak beszélgetett, az is karjában tartotta.

Hogy mindez nemcsak feltételezés, bizonyítja az is, hogy August báró Velencébe érkezésekor úgy érezte, hogy a lány érzelmi irányába megváltoztak. Gyanúját megerősítette a szobalány közlése arról, hogy egy tiszt gyakran tartózkodik Mária ablaka alatt. (Lám, lám milyen igazuk volt az illemkönyveknek, melyek tiltották a cselédek beavatását a családi ügyekbe!) Meg akarta tudni az igazságot, de Mária, anyja utasítására csak annyit vallott be, hogy a tiszt egy levélkét akart ráerőszakolni. Mivel vallomását az anya is megerősítette, a báró hitelt adott szavainak, de a gyanúja nem oszlott el teljesen. Ezért találkozót beszélt meg a tiszttel. Az anya és lánya sebtében értesítette az utóbbit, hogy az első levél-ügyön kívül semmit se valljon be, nem kapott sohasem levelet, és soha sem ölelte át (?) a lányt. Ráadásul Emilia asszony az ablakból figyelte a két férfi találkozását, azonnal lerohant, és közbeavatkozott. August báró a tiszt szavát vette, hogy velencei tartózkodása

alatt a ház közelébe sem megy. A hadnagy azt válaszolta, hogy akkor megy, ha hívják. A báró e mondat jelentőségét csak akkor értette meg, amikor két évvel házasságuk után Mária bevallotta intim (?) viszonyát a tiszttel.

„Mindezek ellenére, – folytatja Mária – mivel ez az affér a családomat kedvetlenül megvilágításba helyezte, ezért a báró bejelentette, hogy másnap elutazik. Velencében lett volna tehát a legalkalmasabb pillanat az ügynek véget vetni. Jeleketek zajlottak le, a báró kételkedett szerelmében és kész volt visszavonulni.” Az anya azonban szobalányával levelet küld a bárónak, amelyet az akkor már gyanakvó férfi megőrzött, és a házasság megkötése után sem volt hajlandó visszaszolgáltatni. E levélből kiderül, hogy az asszony tovább szötte a hálót: „Remélem, rá tudom beszélni a férjemet arra, hogy elutazzunk holnap. Garantálom, hogy minden rendben lesz. [...] Legyen, amint tud Reichenthallban és kis türelemmel ő visszatér Önhöz. Ez nála a lázadás kora, de biztos vagyok abban, hogy elmúlik. Ne mutasson gyanakvást. Ha ő nem is szenved úgy, mint Ön, ő sincs jól, ideges, ingerült, és az utolsó napokat heves érzelmekkel élte át. Ne feledje, ő csak gyermek, egy elkényeztetett gyermek, aki vidéken nevelkedett, és hirtelen vált gyermekből fiatal lánnyá. Ne feledje a változást a nyugodt, szabályozott visszavonult életből a henye, szórakozásteli életbe, utazásba. Ez minden fiatal lányt megszedítene. Ráadásul egy bizonyos személy 4 hónapon át rabszolgája volt minden szeszélyének és most elégedetlen, elégedetlen, mint én magam. [...] Mindez majd elmúlik. Mindenképpen jöjjön el ma a szokott órában, megpróbáljuk rendbe hozni a dolgokat, és ebben segíthet. Bízzon bennem.”

E levél beiktatása után Mária így folytatja: „A báró e levél alapján meg lehetett győződve arról, hogy anyám őt pártolja, és hogy az olasz tiszttel való ismeretség komolyabb kapcsolathoz nem vezetett. Miután így félrevezettük, a báró velünk utazott Bonnba. Én azonban nem hagytam abba a levelezést az olasz tiszttel, a levelekben kölcsönösen biztosítottuk egymást szerelmünk-ről. Közben újból és egyre jobban intimitásba keveredtem a báróval. Mama itt is, mint Velencében, felszólított, hogy legyek kedves a báróhoz, tekintsem jövendő férjemnek. [...] Miért hozott össze akaratom ellenére a Mama az olasz tiszttel, miért szidott, hogy menyasszynak mondtam magam, és miért változott meg, amikor a báró Velencébe érkezett, és kezelte megint, mint vőlegényt? Miért nem engedte elutazni?”

E kérdések az olvasóban is felmerülnek. Az anya számára hízelgő lett volna a báróval kötött házasság. Bár tudta, hogy vagyontalan, de mégis birodalmi báró volt, anyja is neves spanyol nemesi családból származott, mostohaapja pedig magas állami tisztséget töltött be. Miért pártolta akkor az olasz tiszttel való kapcsolatot? Attól félt, hogy a báró nem tér vissza? Miért kellett annyira sietnie, hiszen a lány még elég fiatal volt, hogy a báró visszalépése esetén jó partit találjon számára? Mintha mielőbb szabadulni akart volna a lányától. A levél olvasójában óhatatlanul felmerül a kérdés: gonosz mostohával van-e dolgunk, aki saját lánya érdekében bánik így nagyobb lányával? A választ végül is az esküvő utáni bonyodalmak adják meg.

2. Jelenet. A házasságkötés

A bonni utazás után az eddig az eseményeket többé-kevésbé időrendben követő elbeszélés zavarossá válik, a lány, vélhetően, bizonyos dolgokat elhallgat. Így csak nehezen, feltételezésektől sem riadva vissza bogo zható ki, hogyan is került végül sor az esküvőre.

Nehézséget okoz az események időrendjének rekonstruálása is. Mária azt írja, hogy August báró decemberben – feltehetően 1872 decemberében – érkezett Velencébe, ahol csak néhány napot időzhetett, hiszen rövidesen a családdal együtt (vagy őket követve) utazott Bonnba. A velencei eseményekről beszámolva úgy vélte, hogy ekkor kellett volna véget szakítani a kilenc hónapja tartó viszony- nak. Ebből következően a Reichenthallban kezdődő intim viszony valamikor 1872 áprilisában bontakozhatott ki. Az addig távolabbi kilátásként kezelt esküvő Bonnban azonban kényszerű és sürgetően elérendő céllá változott. (A kényszerű házasság szót maga Mária írja le, többször is, levelében.)

A báró Bonnba érkezéskor azt mondta, hogy reméli, hogy anyja és a lány apja, Arisztides hamarosan megegyeznek a vagyoni kérdésekben és módozatok- ban, máskülönben nincs más mód, mint házasság megegyezés nélkül. Mi lehetett e kényszerű sietség oka? Feltételezésem szerint az, hogy a lány teherbe esett, ezt támasztja alá levelének egy későbbi részlete, amelyben megírja, hogy fürdőkön kúrált gyenge egészsége annak tulajdonítható, hogy 1873-ban, egy éven belül volt egy iker koraszülése, és egy gyermeke is született. Ez egy éven belül aligha történhetett volna meg, ha az első terhesség nem előzte volna meg a házassá- got. (A megszületett gyermekről a továbbiakban nem esik szó, nevét sem tudjuk, a genealógiai tábla csak jóval később született gyermekek nevét tartalmazza, így feltételezhető, hogy az 1873-ban született gyermek csecsemőkorában, vagy talán közvetlenül a születése után meghalt.)

Feltehető, hogy erről csak az anya tudhatott, az apa nem, különben nem ellenezte volna a házasságot. A vonakodásnak anyagi természetű okai lehet- tek, hiszen korábban az apa barátainak és rokonainak dicshimnuszokat zengett a báróról, feltehető, hogy az apa, aki korábban gazdagabb férjet szánt lányának, ekkor szembesült a kiszemelt vőlegény anyagi helyzetével.

Mária szerint a báró őszintén beszámolt helyzetéről, vagyoni állapotáról és arról is, hogy anyjának egy magas rangú bíróval kötött második házassága után a birtokon nem maradt számára hely (így Mária). Nem őt – és a porosz had- seregben tisztként szolgáló fivérét - illetve volna az apai örökség? E rejtély alap- forrásunk alapján nem fedhető fel, csak Aristides esküvő után írt dühödt, vejjével szemben gyűlölködő levelei utalnak mostohaapjával való, talán csak vélt, ellenté- teiről. Ha nem is felelne meg a valóságnak, az az állítás, hogy a báró maga tárta fel anyagi helyzetét – hiszen a levél második felében, a pénzért folyó küzdelem során Mária harcosan képviseli férje igazát – aligha hihető, hogy a család, a csak- nem egy éves udvarlás során, ne próbált volna információt szerezni a kiszemelt vőlegény vagyonáról és jövedelméről. Az anya – Mária szerint – meg is tette,

amikor Reichenthallból egy időre hazautazott a birtokra, apja és a nevelőnő őrizetére bízva lányát. Ami a báró szüleit illeti, legalábbis az olaszországi tartózkodás idején tudtak a tervezett házasságról, és ígéretet is tettek arra, hogy ők is odautaznak a dolgok elrendezésére. Erre azonban nem került sor. Bár bizonyos fokig elkötelezték magukat, kitapintható, hogy nem ismerték leendő menyük családját. A mostohaapa ugyanis egy héttel az esküvő előtt Augustnak Bonnba küldött levelében jókívánságait fejezve ki házasságához, és kimentve magukat amiatt, hogy nem lesznek jelen az ünnepélyes eseményen, közli hogy a báróné magára vállalja a meghívók nyomását, de ehhez ismernie kell a menyasszony szüleinek címét és rangját. Közvetíti az anya kérését, hogy ha az osztrák követség információi a családra vonatkozóan kétségeket hagynának maguk után, forduljon a német követséghez. Mintha kissé későn jöttek volna ezek az intelmek, vagy, ami valószínűbb, nem tudták, hogy az esküvő már a küszöbön van. Kétségtelen, hogy a házasság előkészítése merőben eltért az arisztokrata és nemesi/nemesített családoknál szokásostól.

Az apa ellenállását feltételezésem szerint a vőlegény (és családja) számára túlzottnak tekintett anyagi követelésesei válhatták ki. Az ígért, vagy remélt összegeket csak Mária leveléből ismerjük, elképzelhető, hogy e téren is a szülők felelősségét hangsúlyozva, túlzásokra ragadtatja magát. Szavai szerint Emilia asszony férje 6–700 ezer forintnyi vagyonával kápráztatta el a bárót, akinek anyja hasonló vagyonról tett említést és ígéretet tett arra, hogy támogatni fogja a fiát. Kezdetben „kegyesen pártolta” kapcsolatukat, de idővel visszalépett, és Aristidest szorongatta, hogy nagyobb összeggel támogassa vejét. A kívánt összeg a bonni tartózkodás idején már 150 000 forintra, (nyilván hozományról lehet szó) rúgott, Aristides azonban táviratilag közölte, hogy mindössze évi 6000 forint jövedelemmel rendelkezik.

Mivel a két szülő között a megegyezés nem jött létre, a fiatalok, Emilia asszony tudtával, „demonstratív lépésre” (Demonstration) szánták el magukat. A lány közölte az anya bizalmasának számító szobalánnyal, hogy a következő napon (a dátum ismeretlen) a báró lakásába megy (ez az utcanévből következően Olaszországban, valószínűleg Rómában történhetett). Onnan pedig néhány óra múlva felkeresi szüleit, hogy értesítse őket a történetekről, és megkérje apját, hogy egyesítse végre vőlegényével. (Néhány sorral alább azt írja, hogy a báró lakásáról, követve a férfi utasításait, anyjáért küldetett.) Nem tudható, hogy csak a „kompromittálódás” tényével érvelt, hiszen – ezúttal nyíltan – a férfi lakásán tartózkodott, és erről a szobalány is tudott, vagy egyéb, nyomós okokról is szó esett. Az apa feltehetően dühödt szitkokkal árasztotta el őket. A lány erről a következőképp számol be: „Ami ezután következett, kedves Papa, erről kénytelen vagyok nagyon világosan nyilatkozni: jobb lett volna tovább hallgatni, de a kibírhatatlan nyomás, amelynek ki voltunk téve, kényszerített minket a védekezésre...” A kilenc hónapos viszonyt elmondása szerint csak így lehetett tiszteségesen lezárni, „...ez volt az oka annak, hogy a báró lakásáról hozzád menve, áldásodat kérjem. Ez azonban, kedves Apám, a viselkedésem miatt sajnálatosan

felesleges demonstrációnak bizonyult, amelyet nem méltányoltál, de a világ legjobb búcsújaként történt. Erőszakos szöktetés, amit szívesen tettünk volna, nem történt, mégpedig azért, mert általában azt szöktetik, aki még nem tartozik eo ipso a tulajdonában. Én azonban anyám mesterkedései következtében már régen egy férfi voltam. [...] A házasságnak létre kellett jönnie, és megesküdtem a bárónak, hogy még egyszer nem hagyom cserben. Nemcsak igaz szeretettel voltam iránta, de szégyenkezve gondoltam arra, hogy anyám különös viselkedése révén, mint 15 éves lány, egy év alatt három különböző férfi karjai közé löktek. Mivé válhat ilyen kezdet után a későbbi életem, mi lesz belőlem. Az a tény, hogy a Mama kezdettől fogva csak a házasságot akarta és vitte végig, nem tagadható. De az is igaz, hogy a kapcsolat nem polgári módon (bürgerlicher weise) kötöttetett.” (Ezekben a mondatokban inkább a báró érvelését, mint a fiatalasszonyét vélem felfedezni.)

Az apa, menteni a mentendőt, végül beleegyezett a házasságba. Erre feltehetően 1872. december végén, vagy 1873. január első napjaiban került sor, mert a mostohaapa Augustnak 1873. január 10-én Rómában küldött levelében még a következőket írta: „Anyja nem érti, hogy az Ön személyisége, műveltsége, társadalmi kapcsolatai, amilyeneket a Bánátban nem igen találni, miért nem feleltek meg az apának, miért lett visszautasítva, amikor a kapcsolatteremtés kölcsönös hajlandóságon alapszik és nem hátsó szándékokon, amelyeket a kisasszony mérsékelt dotációja nem is gerjeszthetett”. E levélben beszámolt a bécsi követtel való tárgyalásáról, aki valamilyen misszióban álláslehetőség reményét csillantotta meg, ami társadalmi helyzetének emelkedését is jelentené. Január 20-án viszont arról értesíti Aristidest, hogy örömmel vette táviratát, mely közli beleegyezését lánya és mostohaafia házasságához. Felesége betegeskedése és saját ügyei miatt nem tudott Bonnba menni, de remélte, hogy rövidesen alkalma lesz személyesen is megismerkedni a lány szüleiével. (Ugyanezen napról kelt a már fent idézett gratulációs- és információ kérést tanácsoló levél is). Úgy tűnik, nem keltett benne gyanút sem a távirati értesítés, és nem is sejtette, hogy az esküvőre egy hét múlva sor kerül, hiszen ez esetben hogyan vállalhatta volna a vőlegény anyja a meghívók elkészíttetését és szétküldését.

De még a házasságkötés előtt írásos házassági szerződésben rendezni kellett a fiatal pár anyagi helyzetét, amelynek létrejöttét Mária anyja érdemének tekinti. (Igaz a későbbiekben többször hivatkozik arra, hogy csak szóbeli megegyezés történt) „Amilyen formában ez a 12. órában létrejött, az a családtagoknak köszönhető, akik nem voltak képesek arra, hogy szívüket a pénzeszsákjuk fölé emeljék. Magától értetődő, hogy Neked (azaz az apának) ebben a 12. órában is módod lett volna megtagadni a beleegyezésedet, és engem vagy hazaküldeni, vagy egy kolostorba zárni, de inkább Ignácot⁹ hívatad, és felszólítottad, hogy vegyen feleségül”. Tette ezt annak ellenére, hogy a báró anyjával táviratban közölte beleegyezését, de „egyházi áldással kellett takarni a megtörténteket”. Végül is áldását adta a házasságra, és

⁹ Nem tudni, kiről van szó, e név a levélben másutt nem fordul elő.

az esküvő előestéjén August és Emília asszony jelenlétében közölte Máriával, hogy évi 2000 Ft apanázst kap, ha azonban az évet a birtokon tölti, 1200 forintot. Itt ingyen lakást, fát, tejet és zöldséget ígért. Az esküvő napján megáldotta lányát, részt vett a templomi esküvőn, szívélyes levelet írt testvérének, amelyben igen barátságosan jelentette be a házasságot. Attól a naptól fogva, hogy az esküvő ki volt tűzve, nagyon barátságosan bánt a báróval. Röviddel a január 28-i esküvő után, február 6-án felhatalmazást adott vejének arra, hogy távollétében, mint helyettese intézze a birtok ügyeit. Minden alkalmazott engedelmességgel tartozik neki, amennyiben ezt nem teszik, jogában áll elbocsátani őket.

Minden jól ment mindaddig, amíg Emília asszony a fent idézett, és a fiatal pár kapcsolatában játszott szerepét leleplező Velencében írott levelet vissza nem kérte a bárótól. A báró megragadta a levél visszaadását. Lánya is elutasította, hogy erre rábeszélje férjét, noha az anya azzal zsarolta, hogy elmondja Augustnak, mi is történt az olasz tiszttel. „Jó, – mondta az anya – Te leszel a felelős mindazért, ami a báróval történik.” Újból a báróhoz folyamodott, aki azt mondta, nem érti, miért akarja segítségének minden tanúbizonyosságát megsemmisíteni, ezért saját fedezésére megtartotta a levelet. Erre az anya válasza az volt, meg fogja ezt bánni. És valóban sikerült neki 24 óra alatt megváltoztatni az apa viselkedését a fiatal pár irányába. Az apa további eljárását az határozta meg, hogy az anya elégedetlen lett a báróval, mert nem mutatkozott olyan vak és engedelmes eszköznek, ahogy ő kívánta volna. (Kérdéses, hogy csak a mesterkedéseit leleplező levél visszatartása fordította August ellen, vagy egyéb hátsó szándékainak dugába dőlése is.) A továbbiakból az is kiderül, hogy csak a feleség számára volt fontos az előkelő házasság, az apa talán előnybe részesített volna egy kevésbé rangos, de vagyonos vőt.

Ettől kezdve megindul a hadjárat a fiatal pár ellen: egyrészt a házasság körülményeinek megszélesítésével a rokoni és baráti körben, a lány származásának felfedezésével új családja előtt, másrészt pénzügyi vonalon.

3. Jelenet. Mária származásának titka

A levél e részében már erőteljesebben vélem felfedezni a férj érvrendszerét, noha itt is sűrűn felbukkan az apját forrón szerető, érzelmeiben megcsalatott gyermek hangja is.

Mária öt pontban foglalja össze a báró megcsalásának, becsapásának tényeit. Ezek az anya a házasság létrejöttében játszott, már bőven ismertetett szerepe majd pálfordulása, valamint az, hogy hamis képet adott a bárónak a család anyagi helyzetéről, és hogy félrevezette őt az olasz tiszttel szövődött kapcsolat természetéről. De az apa is becsapta vejét, amikor az esküvő előtt megígért apanázst nem adta meg. Végezetül a szülők eltitkolták a lány származásának rejtélyét a vőlegény előtt, amely – nézetem szerint – meghatározta az anya furcsa, szokatlan viselkedését.

Az evangélikus vőlegény úgy tudta, hogy menyasszonya törvényesen született, görögkeleti szertartás szerint keresztelt lány, és csak az esküvőn derült ki,

hogy római katolikus vallású. A szülők még ekkor is „aggodalmasan eldugták” Mária keresztlevelét (hát nem kellett felmutatni az esküvő előtt?) és csak a házasságkötést követő második héten, amikor az ifjú férj sürgette annak átadását, „vette az apa a fáradságot”, hogy megmondja, hogy lánya törvényesített gyermek. Azt, hogy hét évvel anyja házasságkötése előtt születettet, a báró csak két évvel később, a szülők rokonaitól tudta meg.¹⁰ A mielőbbi házasságkötés előmozdítását célzó machinációk tehát nem egy gonosz mostoha mesterkedései voltak. Bár úgy viselkedett P. úr szerint is, aki levelében rosszállóan állapítja meg, hogy bár a lányt ő hordta a szíve alatt, nem úgy szereti Máriát, mint gyermekét, érzelme lánya iránt hideg és mostohaanyai, de legalábbis szívtelen, és jobban aggódik férje pénzeszsákjáért, mint gyermekéért. Mindebből arra következtethetünk, hogy Emília asszony szándéka az lehetett, hogy a törvénytelen születés eltitkolásával, a vőlegény kompromittált helyzetbe hozásával, társadalmi igényeinek megfelelő, előkelő férfit tegyen vejevé. Ezért az engedélyezett szabadosság, és talán az sem merő feltételezés, hogy a lány is származása tudatában vállalta, fiatal kora ellenére, a korabeli normák szerint megengedhetetlen viszonyt a báróval. (És/vagy az olasz tiszttel is, akinek társadalmi állását nem ismerjük.)

A báró mindezt csak az esküvő után tudta meg, családja előtt azonban bölcsen titkolta a helyzetet. A fiatal pár röviddel az esküvő után két hetet töltött a férj szüleinek birtokán, ahol az anyós barátságosan és jóakaratóan fogadta fiatal és feltehetően szép menyét. Tudott a megígért apanázsról, és ő is hozzá akart járulni megélhetésükhöz. Megígérte, hogy birtokát három részre osztja, és az egyiket fiának adja, hogy azon gazdálkodjon. Közben Emília asszony intrikái termékeny talajra találtak férjnél, aki március végén írott levelében szitkozódások közepette kijelentette, hogy semmit nem ad lányának, még az ígért apanázst sem, és kijelentette, hogy Máriának hálásabbnak kellene lennie anyjának, mint testvérenek. A levelet a báró felolvasta az addig mit sem sejtő (vagy a valóságnál kevesebbet tudó) anyjának, aki abban a hitben volt, hogy az esküvővel megszűnt a viszály. Hazugnak nevezte a párt és magyarázatot kért. Ennek során nemcsak a törvénytelen születésre derült fény, de az is napvilágra került, hogy a lány szinte vallás nélkül nevelkedett, és az esküvőig nem is tudta, hogy katolikus. Kiderült az is, miként került sor a házasságra. Az anya ekkor felkiáltott: téged súlyosan megcsalt ez a lány! A viszony ezután, természetesen, rendkívül feszültté vált, a házaspár el is hagyta a birtokot, a báró szülei mind a Máriától, mind annak szüleitől kapott leveleket felbontatlanul küldték vissza. August anyja és mostohaapja kijelentette, hogy olyan emberrel, aki nem tartja meg a szavát, és az oltár szentsége előtt hazudik, nincs mit tárgyalniuk, nem kockáztatják jó társadalmi helyzetüket. A mostohaapa közölte, hogy a továbbiakban semmit sem tesz August karrierje érdekében, mert az ilyen fellépést és az általa provokált botrányokat az ő állásában levő embernek el kell kerülnie.

¹⁰ Az apaságot az apa már a születésekor elismerte, a törvényesítésre csak 11 év múlva, 1868-ban került sor. A keresztlevél másolata: Erdélyi Unitárius Levéltár (EUL) Válogatások, 64/1886.

Mi lehetett a célja e leleplezésnek? Feltehetően az, hogy olyan helyzetet provokáljon, hogy elválassza Máriát – ha nem is törvényesen – a férjétől. 1873-ban és 1874-ben írott leveleiben többször is felszólítja arra, hogy térjen haza, ne maradjon mihaszna férjével, aki csak az ő pénzén akar élösködni, és tönkre fogja tenni őt is. A legválogatottabb szidalmakkal illeti a korábban annyira magasztalt bárót, „gaztetteinek” felsorolásához nyilván kedves felesége gyűjtötte különböző pletykákból a muníciót.

De nem elégedett meg August báró családjának felvilágosításáról a házasság létrejöttének körülményeiről, hanem rokonokat és barátokat is beavatta az inkább titkolni valókba. Nehéz eldönteni, hogy felesége felbujtására vádolta-e a bárót ártatlan lánya elcsábításával, vagy azért, hogy indokot találjon lánya anyagi támogatásának megtagadására. Mária, vagy talán inkább férje, ez utóbbit gyanította.

„Ha hibák történtek, ezeket a házasságkötés aktusa helyrehozta. Nem mi vagyunk az elsők, akik ilyen körülmények között lettek férj-feleséggé – írja Mária apjának. Azonban egy rendes családban mindig és mindenütt az adott szó szent volt. Az újházások becsületét nem tiporják sárba azzal az ürüggyel, hogy a házasság kényszer volt. Ez a szokással és nemes viselkedéssel nincs összhangban (a férj hangját halljuk?). Ha a mi esetünkben kényszerről volt szó, ez nem azt jelenti, hogy a báró Téged kényszerített beleegyezésre, hanem inkább azt, hogy anyám kényszerítette Augustot, hogy engem elvegyen. Minden család, amely ad magára, és a gyerekeit valamennyire szereti [...] nem kürtölné a történeteket világgá. Az én szüleim viszont a házasságot megelőző körülményeket kiindulópontnak tartották arra, hogy a jövőnket tönkretevő rendszabályokat hozzanak, és ezeket nyilvánosságra is hozzák, kitevé minket az ezernyelvű híreszteléseknek, meghamisítva a valóságot”. Ezért tartotta szükségesnek Mária, hogy részletesen beszámoljon anyja cselekedeteiről, hogy felnyissa apja szemét. Ez Emília asszony egyre erősödő befolyása miatt reménytelen vállalkozás volt, hiszen, mint azt P. úr, 1874. szeptemberében írta, az apa, felesége és fia, Konstantin irányítása alatt feltartóztathatatlanul halad a hülyeség (*Trottelhaftigkeit*) irányába. Másrészt más megvilágításba akarta helyezni házasságát a rokonok és barátok előtt, mert feltételezhető, hogy nem egyedül Mannó sógorának küldött ilyen beszámolót.

4. Jelenet. Harc a pénzért

Aristides, egyéb szidalmak mellett, lelkiismeretlen hozományvadásznak állította be vejét. Nyomatékosan felhívta lánya figyelmét arra, hogy az ígért apanázs csak az ő szükségleteinek fedezését szolgálja és nem a férje megélhetését. Ne kössön vagyonközösségi szerződést férjével (ugyan milyen vagyonról?), mert az koldussá fogja őt tenni. Láthatóan azon az állásponton volt, hogy az esküvő elleplezte azt, amit titkolni kellett, a vő ezután csupán pénzpocsékolásnak tűnt, (ezek a P. úr szavai), helyesebbnek tartotta volna, ha a lány hazaköltözik. Aligha hitette azt, hogy ez hőn szeretett lányának boldogságát szolgálná, hogy a történetek után

helyreállhatott volna apa és lánya harmonikus viszonya. Erről volt Máriának néhány (talán férje által diktált) szava. „Nagyon rossz véleménnyel kell lenni az embernek magáról, értékéről, családjáról és kvalitásairól, ha azt gondolja, hogy a veje csak a vagyona miatt vette felségül a lányát. De mi is a helyzet a jövőbeli vagyonnal? A mama, hogy Augustot megnyerje, háromnegyed millióról beszélt, (ennyire taksálta a vagyont P. úr is 1873 áprilisában, azaz nem sokkal a májusi bécsi krach előtt), most viszont azt mondod, hogy évi jövedelmed mindössze hat-ezer forint. Lehetséges, hogy August kezdetben azt remélte, hogy felesége valami vagyont hoz a házasságba. Egy férfi, aki ebben nem bíz, bolond. De emlékeztetek arra, hogy August néhány nappal az esküvő előtt azt mondta neked: ami a vagyont illeti, hiszek a szavának, nem érdeklődtem utána. Én a vagyontól csak a birtokot ismerem, amelyet saját szememmel láttam, az egy homoksivatag. Másról nem tudok, csak azt tudom, hogy azt mondják, a tőzsdén játszik. Erre Te hallgattál.”

Ezt követően felhánytorgatja, hogy a szomszédaik és barátaiak hogyan egyengették vejük pályáját. August e tekintetben sem várhat apósától semmit, „hiszen Te idegen vagy ebben az országban, így politikai, társadalmi kapcsolataid nincsenek. August családja a mienk felett áll, magasabb a rangja és tekintélye [...] Családját a Rajnától a Vaskapuig mélyen tisztelik, elődei apai és anyai ágon századok óta magas tisztségeket viseltek, mind a hadseregben, mind a civil életben. Férjem társadalmi állása olyan, hogy a legjobb házak kapui nyitva állnak előtte, és kívánatos vendég a német udvaroknál. Tehát tőletek nem várt semmi ilyet. [...] A nyilvánosság előtti besározás megrendítette társadalmi pozícióját, megrontotta viszonyát anyjával, rokonaival, így nem használhatta fel társadalmi összeköttetéseit. Tehát Te vagy az oka tönkremenetelünknek, és tapostad el lányod boldogságát”. (Hát ezek biztosan August szavai!)

Mária azonban nemcsak férje renoméját védi, de pártfogást akar szerezni, nyomás alá helyezni apját, hogy legalább az ígért apanázst megadja, amelynek a házasságot követő években csak egy részét folyósította. Igaz, egy ideig a birtokon éltek, a gazdaságot – az esküvő után adott, idézet felhatalmazás birtokában August irányított, bár – mint Mária írja – viszonya az apához és pozíciója a gazdaságban nem volt szabályozva. (E mondatokból és a következőkből is a férj hangját vélem hallani.) A gazdaság irányítását addig, míg a szülők Bécsből vissza nem érkeztek (az időpont ismeretlen), a férje irányította sikeresen. A hazatérők a szántókat és az állatállományt virágzó állapotban találták. Új cseresznyéskert létesült, a könyvek rendben voltak. Újításokat próbált bevezetni, hiszen értett hozzá, mivel leszerelése után tanulmányokat folytatott egy németországi erdő- és mezőgazdasági akadémián. „Nyilvánvaló igazság, – írja Mária, és diktálja valószínűleg a férj – hogy addig senkinek sem jutott eszébe a gazdálkodás megjavítása, és bármelyik birtokirányítóban inkább a szatócsot, mint értő gazdaszt akartak látni [...] Mondd meg magad, mit törődtek azzal, hogy mennyi pénzt adtok ki a kukorica lusta kezekkel való megmunkálásáért, vagy, hogy a fejlettebb vidékekhez hasonlóan a megművelőt nagyobb kiadások nélkül alkalmaztatok.

Gondolkodtatok-e azon, hogy megtartsuk az örülden költséges nyomtató cséplést (*Treter Wirtschaft*) lovakkal, amelyekkel nem rendelkezünk, vagy hogy végre egy egyszerű cséplőgépet használjunk. Hagytátok az erdőt, ezt a jövő tőkét, is a barbár parasztokkal kötött szerződés alapján elpusztulni, ahelyett, hogy megkíméltétek volna a birtok egyetlen értékét. Egy pillanatig nem törődtek ezekkel a kérdésekkel [...] Mit számított, hogy a cukorrépa jól termett, hogy a juhok takarmányául új valamit vetettek, hogy spárgát ültettek konyhai szükségletekre. Papa odáig ment, hogy amikor August a munkából hazatért, az udvaron gazembernek és csavargónak nevezte.”

August újításai nyilván irritálták a birtok alkalmazottait és munkásait, nemtetszésüket a cselédek közvetítették gazdájuk felé, egyéb pletykákkal is tetézve új municiót adtak az anya áskálódásának. A nyilvános megaláztatást a báró nem tűrte, a helyzet tarthatatlanná vált, ezért távozni kényszerültek. (Nem tudni hová.) August, aki a katonai szolgálat után „a nemesi foglalkozásnak, a gazdálkodásnak szentelte magát, gazdálkodó akart maradni, mert „erre predesztinálja a tradíció, a hajlam és egészségi okok.” Ezt az életmódot, miután sem anyja, sem apósa birtokán nincs maradása, csak bérelt földön folytathatná, ehhez azonban tőkére lenne szüksége, segítséget anyjától és apósától remélt, de hiába.

Mária írásában hosszan idéz nagybátyja leveleiből. Ezekből az idézetekből kiderül, hogy apja nővére és annak férje, noha őt is elítéli meggondolatlan, könnyelmű viselkedéséért, a történelemért elsősorban a szülőket hibáztatják a gondatlan nevelés, a kellő felügyelet hiánya miatt. Nagy szeretettel igyekeznek az apát kibékíteni lányával, és rávenni őt annak anyagi támogatására, de legalábbis 1875-ig, ameddig a történéseket követni tudjuk hiába. Lebeszélük az apát arról, hogy kitagadja Máriát az örökségből, eredménytelenül, mert végül kitagadta, és a birtok egyedül a fiatalabb lányra szállt. A dolgok elsimításába a barátok, így a pártfogásra felkért úr is tanácsaikkal vesznek részt, de hamarosan feladják. Az anyagi támogatás felmondását P. úr az apa fősvénységével magyarázza, és a veszteséggel, amely az 1873-as krach okozott, bár véleménye szerint jövedelme ekkor sem csökkent olyan mértékben, hogy ne tudná támogatni a lányát. Kétségtelen, hogy nehezen élte át veszteségeit, olyannyira, hogy takarékoságában arra fanyalodott, hogy felesége helyett ő állítsa össze a napi étlapot. Emília asszony leveleiben azt panaszolta, hogy bár ő igyekszik egyengetni a kibékülést, de nem tud hatni a férjére. Ennek a címzett, az asszony uralkodó természetének ismeretében, nem adott hitelt. P. úr végig arra gyanakodott, hogy a báró valamivel megsértette az anyát. „Remélem, hogy a férjed nem csapta be, vagy nem sértette meg anyádat, mert ha ő kedvelné vejét, az apa sem állna ellent.” Arra bízta Augustot, hogy kössön kompromisszumot, erőltesse meg magát, legyen kedvesebb – és nem lenéző – felesége szüleihez. A megbékélést P. úr szerint nemcsak az apa tőzsei veszteségei hátráltatták, hanem feleségének és fiának, Konstantinnak intrikái is. Utóbbi abban reménykedett, hogy ha Máriát kitagadják az örökségből, talán valamivel többet hagy rá gazdag apja. És – mint a P. úr írja – az anya

Konstantin befolyása alatt áll, már Mária születése előtt is nagy barátságban (?) voltak. Emellett ő is félti férje pénzét.

A támogatási kérés nyomatékosítására levele végén Mária drámai képet fest helyzetükről. „Gyomrom üres, testem tönkrement, cipőm rongyos, ruháim rongyok. Férjem magától vonja meg a pénzt, hogy nekem legalább meleg szobát biztosítson, mert a szigorú telet kabát és fejfedő nélkül töltöttem [...] August nem kér tőled semmit. Eddig is nélküled élt, és a jövőben sincs rád szüksége. Csak rólam van szó.”

A nyomor képe eltűzött. Legalább is arra következtethetünk abból, hogy a támogatást kérő levélhez egy, a napokban készült fényképet mellékel, amely a mecklenburgi herceget ábrázolja egy tekéző társaság koszorújában, amelynek feltehetően a házaspár is tagja volt. Rongyos ruhában és cipőben?

Ennyit tudunk e furcsa házasságról, amely extrémításában azért alatta marad Mikszáth különös házasságának. De mennyire fogadható el az érintettek és a korántsem pártatlan tanúk elbeszélése. A házasság történetét Mária, és az őt ugyan elítélő, de érte kiálló, Aristidest lekezelő, Emilia asszonnyal, enyhén szólva nem rokonszenvező közeli rokona (P. úr), illetve a vejét megvető és szidalmazó apa szemszögéből látjuk. És persze kihámozható a háttérben meghúzódó, sugóként működő August báró verziója is. Korántsem elfogulatlan beszámolóikból és kommentárjaikból rajzolódnak ki a családtagok jellemvonásai. A nem éppen szigorú erkölcsű, céljai érdekében minden praktikára kész, a családban uralkodó szerepet játszó anya, a magát ártatlan áldozatként bemutató, valójában – akarva vagy kénytelen-kelletlen – anyja kezére játszó, feltehetően könnyűvérű, de legalábbis kacér széplány, és a fősvény, pénzügyekben bizonyára sikeres, a családi életben vak, felesége által (félre)vezetett, és kijátszott apa. A legkevesebbet August báróról tudunk. Valóban szerette a lányt (Mária ezt állította), vagy mégis hozományvadász lett volna? Tökéletes úriembernek azért ő sem tekinthető, hiszen 33 éves fejjel csábított el egy 15 éves lányt (vagy hagyta magát tőle elcsábítani). Elvégre nem két kamasz felelőtlen szerelméről volt szó. Nem tudjuk azt sem, hogy végül is miből tartotta el a családját, sikeres volt-e a különös körülmények között kötött házasság?

II. FELVONÁS. A VÁLÁS

E kérdések foglalkoztattak, amikor megpróbáltam kutakodni azután, mi történt a továbbiakban történetünk szereplőivel. Eleinte csak néhány „kemény” adatot sikerült kinyomozni. Így a báró családfájából megállapítható volt, hogy 1877 és 1881 között három gyermekük született. A házasság tehát, a kedvezőtlen előjelek és körülmények ellenére működött, ha nem is mindhalálig, mert az első világháború első őszen elhalt báró halotti anyakönyvi kivonatában családi állapotát elváltként adták meg. De mikor váltak el? Foglalkozását magánzóként jelölték, mint ahogy az 1911. és 1914. évi Címtár is, míg az 1888. éviben, valamint első

lánya születési anyakönyvi bejegyzésében honvédhadnagyként szerepel, holott már 1860-ban leköszönt hivatásos tiszti rangjáról. Tisztársáival azonban tovább is ápolhatta a kapcsolatot, hiszen a lány keresztapjának is egy főhadnagyot kért fel. Ezek az adatok arra utalnak, hogy kereső foglalkozást nem űzött, és vágya, hogy legalább bérelt birtokon gazdálkodjon, nem teljesült. Végezetül a közjegyzői iratokból kiderült, hogy August anyja 1885-ben bekövetkezett halála után, 1890-ben jelentős – 150000 forint – örökségben részesült.¹¹

És ekkor újból hozzám szegődött a szerencse. Az iratokat prezentáló levéltáros kollégám felfigyelve a báró nevére, rendelkezésemre bocsátotta a házasság felbontására vonatkozó, kolozsvári kutatásai során feltárt, iratokat.¹² A válás lefolyása csaknem olyan kalandos, mint a házasságé, ezért külön elbeszélést érdemel.¹³ Itt csak arra térnék ki, hogyan láttatta Mária, a házasságának történetét, több mint tíz évvel az esküvő után.

A forrás az 1885-ben, a kolozsvári unitárius főpapi törvényszéken indított válóper során, nyilván ügyvéd által megszerkesztett, de bizonyára a Máriától származó információk alapján készített „válaszirat”. Nem hagyható figyelmen kívül az iratnak a fentebb részletesen ismertetett levéltől eltérő célja sem: azt az ígért apanázs, ezt pedig a válás kierős szakolása diktálta.

A válás okául, az alperestől, azaz August bárótól eltérően, a felek egymás iránt érzett engesztelhetetlen gyűlöletét hozza fel, amely miatt a házasság tartathatatlanná, és a gyermekek számára is károsná vált. E gyűlöletet maga részéről az váltotta ki, hogy August vagyona miatt vette nőül, a szeretet és gyöngédség csak álarc volt, amellyel vagyonhoz kívánt jutni, és amit el is dobott csakhamar, amikor felesége vagyonának törvényi képviselője lett.

August 1872-ben, amikor Mária csak 14 éves volt (a levélben még 15 év szerepelt!) „tolakodott” házukba, és valódi célját, a jómódú ember lányának „körme közé kerítését” annyira tudta leplezni, hogy a szülők benne nem mást, mint egy kedélyes házi barátot láttak, és arra, hogy szemeit a 14 éves gyermekre vetette, nem is gondoltak. A vendégszeretetet azzal hálálta meg, hogy megvesztegetve a nevelőnőt, az ő védelme alatt találkozott vele, és elcsábította a fiatal lányt. Ezután kérte meg a kezét, és amikor az apa megtagadta beleegyezését, a báró megmondta, „hogy gyermeke becsületét elrabolta”. Ezt csak az esküvő tehetné jóvá.

Ebben az elbeszélésben az anyáról említés sem történik. Az 1873–1874-ben még becsapottnak, megcsaltnak beállított férj fondorlatos, gátlástalan és becsutelen hozományvadásszá válik. A további vádak szinte megismétlik az apa fent ismertetett és a perhez csatolt leveleinek kitételeit. August Máriát szülei ellen

¹¹ BFL VII. 183.668/1890.

¹² EUL Válóperok. 64/1886. Ezúton mondok köszönetet érte Nagy Sándornak.

¹³ Az iratok részletes tanúvallomást tartalmaznak Mária hosszantartó, és nem is nagyon titkolt viszonyáról egy gróffal, a hűtlen elhagyás körülményeiről (az első szökési kísérlet után az asszonyt rendőrök szállították haza, a második viszont sikeres volt). A görzti járásbíróóság első fokon a hűtlen elhagyásért őt is, szeretőjét is 5 hetes, saját költségén való elzárásra ítélte. A báró a válás akadályozása érdekében katolizált, Mária evangélikus (?) vallását unitáriusra cserélte stb.

fordította, azt hajtogatva, hogy a gazdag apa milyen kevés pénzt ad a házaspárnak. „Az általa tollba diktált leveleket (tehát a gyanú nem volt alaptalan) írtam apámhoz pénzért, eleinte jó szóval, később durva és engedetlen szavakkal”, és elérte, hogy a szülők szakítottak lányukkal, akinek vagyónát (?) így kezébe kapta.

A válást August vagyoni érdekből akadályozza, mert nincs foglalkozása, hivatala, tétlen és kényelmes, él kényelmesen Mária jövedelméből. Ha elválnak, megszűnik a vagyonközösség, nem élvezzi a jövedelmet. Ezért folyamodott a bűnvádi perhez.

A „kemény adatok” is alátámasztják, hogy August nem volt híve a munkás életnek, valóban szerette a tétlen, utazgatásokkal töltött kényelmes életet, e tulajdonságáról anyja is megemlékezik végrendeletében.¹⁴ De nem Mária vagyona volt egyedüli megélhetési forrása. A már említett tiszti minősítési iratok tanúsága szerint 1877-ben, nem sokkal első gyermeke születése előtt szabadságolt állományú (azaz tartalékos) hadnagyként visszatért a hadseregbe. Igaz, szolgálata nem tartott sokáig, és minősítése is gyenge volt. 1879-ben már az év nagy részét betegszabadságon töltötte, és 1880-ban és 1881-ben is felmentették betegség miatt a szolgálat és az őszi gyakorlatok alól. 1882-ben szolgálaton kívüli viszonyba helyezték, majd 1891-ben kilépett a hadseregből. Nyilvántartási lapján a magán viszonyai rovatban az áll, hogy pénzvizonyai rendezettek, az 1880. évi bejegyzéshez hozzáfűzték: saját vagyonnal nem bír, anya által szükséglethez képest pénzüleg támogattatik.¹⁵

A panaszarádatot korlátok közé szorító ügyvédi megfogalmazás mögül a következőkben kirajzolódik a régi Mária jelleme, aki cselekedeteiért a felelősséget mindig másra akarja hárítani. Tíz évvel korábban anyjára (és részben apjára), most férjére. A válaszirat így folytatódik: látva önzését, gyűlölet lobbant benne, megvetés iránta, ennek eredménye, hogy férje brutális eljárással a vádlottak padjára hurcolta. Házasságtörés vádjával bűnvádi pert indított ellene. Képes volt kitenni feleségét, gyermekei anyját, még ha hibás is, egy bűnper szégyenének, holott becsületét a válással is megóvhatta volna.

Mint mindig, ha Mária felelősségéről van szó, a történet ellentmondásossá, kuszává válik, ezen úgy látszik az ügyvéd sem tudott segíteni. Az első állítás, hogy a házasságtörési vád a cselédektől vásárlással szerzett pletykákon alapul. A következő mondatban már a férj maga segítette elő a kapcsolatot a szeretővel. (Szinte hiányzik Mária kedvelt mondata: férje a férfi karjába lökte.) Ez okból utazgatott, de gondoskodott arról, hogy Mária minden lépését ellenőrizték. (Ez saját tapasztalatai, valamint az olasz tiszttel folytatott, két évvel az esküvő után bevaltott kapcsolat ismeretében nem meglepő.) August kezdetben elnézte szeretőjével való viszonyát és a büntetőper indításának igazi oka az volt, hogy a gyermekekre

¹⁴ A végrendelet másolata a válóper iratai között található.

¹⁵ Hadtörténeti Levéltár (HL) Katonai anyakönyvi lapok.

hivatkozva megszerezze a gyámságot a vagyon felett, mert az apja által ráhagyott százezer forint csak addig illeti meg Máriát, míg ő neveli a gyermekeket.¹⁶

A hűtlen elhagyás August tudtával történt, hiszen éppen ő adott neki 50 forintot költségekre. (1884-ben a görtzi járásbírószágon tárgyalt hűtlen elhagyási perben viszont anyja ügyvédje azt adta elő, hogy az asszony Bécsbe utazott az anyjához, aki az útiköltséget is fizette.) Elköltözéséig a házasságtörést elnézte és csak azután lépett fel ellene. A házasságtörésért a világi bíróság megbüntette: gyermekei nevelése tőle elvételét, vagyonától megfosztatott. Mivel nem nevelték kenyérkeresetre, megélhetése érdekében „kénytelen hajlamainak megfelelő házasságra lépni”. Ezért kéri a házasság felbontását.

Azt hiszem, nem érdemes tovább töprengeni azon, hogy ki, milyen felelősséget viselt a történetért. Kétségtelen, hogy a báró a hozomány reményében vette el, és az is, hogy Mária meglehetősen kacér és léha teremtés volt. E házasságról elmondható: zsák a foltját...

A válást 1887-ben mondták ki, az asszonynak ugyan engedélyezték az újabb házasságkötést, de eltiltották a szeretőjével kötendő frigytől. Csaknem egy évtized telt el, míg Mária 1895-ben hozzámehetett, a szintén unitárius hitre tért, és az új esküvő előtt feleségétől ugyanezen törvényszéken elválasztott szeretőjéhez. E második frigy sem polgári módon kötött, de a hölgynek, legalábbis rövid időre, rangemelkedést hozott: bárónéból grófnővé avansált.¹⁷

* * *

Egy esettanulmányból nem vonhatók le messzemenő következtetések, bármennyire is szívesen próbálkozunk ezzel, mi történészek. A két forrás összevetése pompás alkalmat adna az emlékezet konstrukcióját, rekonstrukcióját boncolgató eszmefuttatásoknak. Lehetne elmélkedni arról, hogy ledér lányokból lehetnek-e jó anyák, hogy milyen szerepet játszott a pénz, a rang, a társadalmi összekötetés a házasságkötésnél, és még számtalan más triviális témáról. Triviális az én tanulságom is, miszerint mennyire hibás a normákból, szabályokból, háztartási és illetani tanácsadókönyvekből mélyebb következtetéseket levonni arisztokraták, nemesek, polgárok értékrendjéről, viselkedéséről. Kétségtelen, hogy a fenti történet nemcsak a házasságkötésnek, a viselkedéseknek is extrém, de nem egyedülálló esetét mutatja meg. Számos hasonló, talán nem ennyire tömény és összetorlódott normaszegés történhetett az emberek mindennapi életében. A tanulság csak egy: ne higgyük, hogy az illetanok és háztartási tanácsadók szabályai olyan mélyen áthatották a korabeli emberek viselkedését, hogy csak ezek alapján ítéltünk róluk.

¹⁶ Nyilván az apa a tőkét a gyerekekre hagyományozta, és a szülők, nevelésük címén csak az évi kamatokat élvezhették. Szokványos módja volt a család érdemtelen tagjainak megbüntetésére.

¹⁷ 1899-ben ugyanis a bécsi főtörvényszék érvénytelenítette a házasságot. Nagy Sándor szíves közlése.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV. 1202. Testamenta et Inventaria.

VII. 151. Rupp Zsigmond közjegyző iratai.

VII. 183- Toronyi Nagy Lajos közjegyző iratai.

XI. Mannó kereskedelmi cég iratai.

Erdélyi Unitárius Levéltár (EUL)

Főpapi Törvényszék. Váloperek.

Hadtörténeti Levéltár (HL)

Katonai anyakönyvi lapok.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Fábri Anna (szerk.) 2001: *A művelt és udvarias ember*. Budapest.

Károlyi Mihályné 1967: *Együtt a forradalomban*. Budapest.

Nagy Sándor

Piszkos perek

Családi konfliktus a jog útvesztőjében (1882–1893) *

„A házasság köztem és Gusty között, akárhogy is, megkötetett, kénytelenek voltunk viselni a következményeket, bármilyenek is voltak. A körülmények, amelyek között a dolog megesett, nem sok jót ígértek a jövőre nézve, de az ember még mindig, némi becsülettel és kötelességérzettel minden fél részéről, a szerelem elmúlásával is, elviselhető jövődőt remélhet. Nekünk, gyermekeknek jó magatartással és viselkedéssel meg kellene próbálni szüleinket megbékíteni, a szülőknek pedig az előállt helyzetet elfogadni, megkötött házasságunkat nem bolygatni, s az önként tett ígéreteket minden körülmények között betartani.” E gyermeki naivitásról árulkodó sorokat történetünk egyik főhőse, Marie (Mária) még fiatal házasként, az 1870-es évek derekán vetette papírra.¹ A viharos esküvő, illetőleg a családtagok közötti feszült viszony – ezt a báróné nagyon jól érezte – előrevetítette azt a családi háborúságot, amely egy évtizeddel később kirobbant, s évekig húzódozó ádáz pereskedésbe torkollott.

A polgári családok életciklusában a családfő halála, amely nyíltá tette a vagyon átörökítésének kérdését, gyakran jelentett konfliktusforrást. Esetünkben is ez volt a lavina közvetlen kiváltó oka: az apa, Aristides Krassó-Szörény megyei Delinyesten, 1882. szeptember 19-én bekövetkező elhalálózása után ismét magasba csaptak az elfojtott indulatok. A hagyaték körüli vitában az egyik oldalon az özvegy Emilie Cretin, és az általános örökös, az anya gyámsága alatt álló kiskorú Pia állt; a másik oldalon a gyűlölt vő, báró August és felesége, Marie, valamint gyermekeik, Walda, Madeleine és Mercedes sorakoztak fel.

Az örökhagyó, aki már életében megtagadta az August és Marie által remélt anyagi támogatást, gondoskodott arról, hogy felelőtlen gyermeke – nem beszélve dologtalan vejéről – halála után se élhessen nagy lábbon. 1879. május 28-án alkotott, 1880. június 7-én kiegészített végrendeletében pazarló életmódjára hivatkozva kitagadta, illetőleg különböző megkötésekkel a köteles rész (a törvény szerint járó örökség fele része, amit az örökösnek, hacsak nem tagadták ki, feltétlenül ki kellett adni) életfogytiglani haszonélvezetére szorította sok bánatot okozó idősebb leányát.

* A tanulmány a „történet” és a „szereplők” azonossága folytán szorosan kapcsolódik Bácskai Vera jelen számban megjelent cikkéhez, *Korall* 32. 80–101. A történet főszereplőit a cikkhez hasonlóan csak keresztneveikön szerepeltetem. A tanulmány megírását a szerző munkahelye, Budapest Főváros Levéltára nagyvonalú támogatása tette lehetővé.

¹ Budapest Főváros Levéltára (BFL) XI. 1136. Memorandum.

A köteles rész tőkéjét az unokák, a házaspár gyermekei kapták.² Ilyen formán a még mindig tekintélyes vagyonhoz – a köteles rész később egyedül a Magyarországon fekvő javak után 36266 forint 84 ½ krajcárban lett megállapítva – közvetlenül sem a báró, sem a báróné nem férhetett hozzá (annál kevésbé, mivel a testamentum annak kezelésére, a szülők helyett, gyongondnokot rendelt).

Bár úgy tűnt, Aristides alaposan körülbástyázta végakarátát, a báró rendkívül szívós ellenfélnek bizonyult, aki ráadásul virtuóz módon használta ki az adódó jogi lehetőségeket. Gyermekei törvényes gyámjaként fellépve először, 1883. január végén, megpróbálta újraleltározatni a magyarországi birtokokat (nyilván keveselve a hagyaték megállapított, a köteles rész mértékét is meghatározó állagát), kérvényét azonban a hagyatéki bíróság, a Bécsi Cs. Kir. Törvényszék elutasította.³ Erre ugyan a házaspár 1883. február 12-én egyezsége lépett az özvegyvel, amelynek értelmében márciustól kezdődően havi 200 forint járadékot húztak az örökrész után – ez azonban csak elterelő hadművelet lehetett.⁴ A báró a nyáron már olyan lépéseket tett, amelyek kétségkívül a végrendelet megtámadását készítették elő: egyrészt elintézte, hogy a magyar hatóságok kikérjék a hagyatéki aktát, tisztázandó az örökhagyó állampolgárságát és községi illetőségét;⁵ másrészt kérelmére Temes Megye Árvaszéke július 23-án, hivatkozva August magyar állampolgárságára és temesvári lakhelyére, a gyámsági ügy áttételét is sürgetni kezdte. Miután a görzi járásbíróság utóbb nem látott okot a beavatkozás visszautasítására, szeptember 7-én kiadta az aktát, az ügy komolyra fordult.⁶

Jelen tanulmány keretei között az örökségért, a jog eszközeivel vívott küzdelem alakulását próbáljuk nyomon követni. Az ezt illető lehetőségek persze eleve korlátozottak, mivel a kulcsfontosságú iratanyagok (árvaszéki, hagyatéki ügyek, és – az ítéletek kivételével – az örökösödéssel kapcsolatos perek) nem maradtak fenn.⁷ A hagyaték körüli vita mindazonáltal drámai fordulatot vett a báró és a báróné meghasonlása folytán: 1884 tavaszán a fentebb vázolt frontvonal alaposan összekuszálódott, miután August házasságtöréssel vádolta meg nejét, majd válópert indított ellene. A házastársak közötti, az örökösödési viszályba ágyazódó konfliktus forrásai rendelkezésünkre állnak, aminek nyomán az elemzés súlypontja a bűnvádi eljárásra, s a házassági bontóperre, illetőleg a báró és a báróné által követett, ügyvédek által *jogi formába öntött egyéni stratégiákra* helyeződik át

² Örökösödési per 1890. A végrendeletre hivatkozik az özvegynek a gyámsági ügyben 1883. október 12-én beadott fellebbezése is: Archivio di Stato di Gorizia (ASG) SDBG D. 503/1883.

³ A fellebbezés: ASG SDBG D. 503/1883.

⁴ ASG SDBG D. 503/1883.

⁵ ASG SDBG D. 503/1883.

⁶ A járásbíróság 1883. szeptember 7-i végzése: ASG SDBG D. 503/1883.

⁷ A hagyatéki ügyet a Bécsi Cs. Kir. Törvényszék, illetőleg a Lugosi Kir. Törvényszék tárgyalta, azonban a Bécsi Városi és Tartományi Levéltártól (Wiener Stadt- und Landesarchiv), valamint a román Nemzeti Levéltár Temes Megyei Igazgatóságától (Directia Judeteana Timiș a Arhivelor Nationale) kapott tájékoztatás szerint, egyik sem maradt fenn. Ha igaz, utóbbi, a Temes megyei árvaszéki aktával együtt, a szerb csapatok 1918-as bevonulásakor semmisült meg.

– természetesen nem tévesztve szem elől, hogy egy és ugyanazon konfliktus egyik állomásáról volt szó.

A GYÁMSÁGI ILLETÉKESÉGI ÜGY (1883–1886)

A leányok gyámsági aktája, amely a görzi járásbíróóság iratanyagában – a Gorizai Állami Levéltár (Olaszország) őrizetében – maradt fenn, csupán az örökösödési vizsály egyik mellékhadszínterén zajló csatározásokról ad számot, azonban egyrészt, egyéb források hiányában, fontos információkat tartalmaz a hagyatéki ügyre vonatkozóan, másrészt valamennyire, az alkalmazott taktikán keresztül, láthatóvá teszi a felek szándékait, s a voltaképpeni tetteket. A gyámsági illetékeségi vita azzal vette kezdetét, hogy az özvegy, valamint a végrendelet értelmében kinevezett társgyám és – a köteles rész tekintetében – vagyongondnok, dr. Hermann von Feistmantel lovag ügyvéd 1883. október 12-én terjedelmes fellebbezést adtak be a Bécsi Cs. Kir. Törvényszékhez, amelyben azon a címen, hogy a kiskorú általános örökösnek, Piának „nem lehet közömbös, miféle gyámságban részesülnek kitagadott nővére kiskorú gyerekei”, a görzi bíróság sérelmes szeptember 7-i végzésének visszavonását követelték.⁸

Az özvegy és a vagyongondnok a fellebbezésben amellettt érvelt, hogy az unokák illetékes gyámhatósága a görzi járásbíróóság, nem pedig a temesi árvaszék. Eszerint mivel az osztrák törvények a gyámügyi illetékeséget a lakhely után állapítják meg, s a család rendes lakhelyét Aristides halálakor (sőt, előtte és utána is) Görzben tartotta,⁹ valamint miután a helyi bíróság a gyámsági jogkör gyakorlását meg is kezdte, az ügyet törvényellenesen tették át Magyarországra. E tekintetben – így a fellebbezés – sem a báró magyar állampolgársága, sem magyarországi községi illetősége (avagy aktuális lakhelye) nem jöhet számításba. Arra az esetre, ha az osztrák bíróságok mégis megfontolás tárgyává tennék, a fellebbezők kétségbe vonták a Temes Megye Árvaszéke által hivatkozott bizonyítványok relevanciáját. Azokkal szemben több körülményt hoztak fel amellettt, hogy a báró nem tekinthető magyar honosnak – az apa, az idősebb August haláláig szász alattvaló maradt, s öccse, Aladar báró is a szász hadseregben teljesítette katonai szolgálatát –, valamint hogy az állítólagos birdai községi illetőség sem áll, mivel annak megszerzéséről a megfelelő bizonyítvány hallgat. (Az anya birdai illetőségére hivatkozik, noha, hasonlóan az állampolgársághoz, a gyerek mindig az apa illetőségét követi.)

Az ezt követően két és fél évig húzódó, leginkább bonyolult eljárásjogi kérdéseket tárgyzó jogvita nyomon követése helyett első lépésben érdemesebb

⁸ ASG SDBG D. 503/1883.

⁹ A fellebbezés a görzi polgármester 1883. október 9-én kelt – becsatolt – tájékoztatására hivatkozott, miszerint August, aki bár „állítólag, amint maga mondja, magyar, és magyar honvéd hadnagy egyenruhát visel”, családjával 1881 telén *letelepedett* Görzben, a kritikus 1882-es és 1883-as évben a telet ott töltötte, s később is a Doganagasse 20. számú házban lakott: ASG SDBG D. 503/1883.

tisztázni, tulajdonképpen miről is volt szó. A kérdés nem csupán az volt, mely hatóság fog eljárni a kiskorú örökösök ügyében, hanem főként az, hogy az osztrák vagy a magyar törvények szerint bonyolódik majd az eljárás, illetőleg ezáltal mekkora mozgástér nyílik az ellenérdekelt felek előtt. A gyámügyi illetékességgel együtt rögtön felmerült az örökség, pontosabban a *köteles rész kezelésének* kérdése. A végrendelet a szülőket, illetve az apát – hiszen elsősorban ő lett volna hivatott a gyermekek törvényes képviselőjére – megfosztotta a vagyonkezelés jogától. Állítólag ezt az intézkedést később több osztrák bírósági határozat megerősítette.¹⁰ A magyar törvények értelmében azonban az atya ebbéli jogát nem lehetett végrendekezéssel korlátozni.¹¹ Vagyis, amennyiben a gyámsági ügy Magyarországra kerül, s a magyar jog szerint intéződik, August báró e tekintetben kijátszhatta a végakaratot, s befolyást nyerhetett a vagyonkezelésre.

A köteles rész kezelésének magyar gyámhatóság általi ellenőrzése azonban csak egy volt a báró lépéseinek lehetséges következményei között. Valójában ugyanis a *hagyatékért* (legalábbis annak tekintélyes részéért) folyt a küzdelem. August nem hiába firtatta egyúttal, a gyámsági ügygel párhuzamosan, elhunyt apósa honosságát. Aristides magyar nemességgel, s folyamatos magyarországi lakhellyel bírt, és ha magyar állampolgársága ennek megfelelően elismerést nyer, a hagyatéki eljárás lefolytatását a bécsi törvényszéktől magyar hatóság – a gyermekek érdekében eljáró Temes Megyei Árvaszék, illetve az elhunyt lakhelye szerint illetékes Lugosi Kir. Törvényszék – ragadhatta magához. Az osztrák hagyatéki bíróság megkerülése, illetőleg a magyar törvények szerinti új procedúra a *végrendelet megtámadhatóságát*, a (magyarországi) örökség megkaparintását, kedvezőtlenebb esetben pedig a bárónétól megtagadott köteles rész kiadását ígérte.

Az ellenfelek mindenekelőtt igyekeztek tehát minimalizálni a potenciális veszteségeket. A fellebbezők álláspontja szerint a köteles résznek a bécsi törvényszéknél kell maradnia, nem adható ki a temesi árvaszéknek, mert a tőke a végrendelet értelmében nem csupán a három leányt illeti, hanem Marie további – nem feltétlenül a bárótól – *születendő gyermekeit* is. A fellebbezés ebben a vonatkozásban el is érte célját: a Bécsi Cs. Kir. Törvényszék október 16-án kelt végzésében sietett a temesi árvaszék tudtára adni, miszerint a hagyatéki eljárással kapcsolatos minden kérdésben fenntartja illetékességét, s a köteles részt képező vagyon igazgatását annál kevésbé ruházhatja át, mivel a gyámügyi illetékesség még nem nyert megállapítást.¹² A nyílt elutasítás a későbbiekben is – a Legfelsőbb Törvényszék 1884 elején kelt határozata nyomán – csak annyiban finomodott, hogy amint a köteles részre jogosultak személye tisztázódik és a vagyon átadása lehetségessé válik, Temes Megye Árvaszéke erre vonatkozó igényét figyelembe véve fog döntés születni.¹³

¹⁰ Erre hivatkozik az ellenfelek későbbi, 1886. március 18-án beadott fellebbezése: ASG SDBG D. 503/1883.

¹¹ Ezt a magyarországi örökösödési perben, utalva a gyámügyi törvényre, világosan kimondta az elsőfokú bíróság ítélete: Örökösödési per 1890.

¹² ASG SDBG D. 503/1883.

¹³ A bécsi törvényszék 1884. február 19-én kelt átirata: ASG SDBG D. 503/1883.

A báró számára azonban a gyámsági akta tényleges áttétele 1883 szeptemberében már önmagában fél sikert jelentett: a temesi árvaszék mindvégig eltökéltnek mutatkozott a „magyar érdekek” védelmében.¹⁴ Mégis fennállt annak veszélye, hogy amennyiben a görzi járásbíróság illetékessége megállapítást nyer, az ügy osztrák-magyar miniszteriális szintre jut, s a gyámhatósági jogkör gyakorlása ismét a Lajtán túlra kerül. Az ellenfelek fellebbezése nyomán ezért minden követ megmozgatott, hogy kivédje a támadást. Egy sor olyan nyilatkozatot, bizonyítványt szerzett, s adott be 1884. március 8-án érkeztetett nyilatkozatához csatolva, amivel aláasta az özvegy és a vagyongondnok érvelését.¹⁵ Így a görzi magisztrátus hivatalosan igazolta, hogy a báró rendes lakhelyét nem a városban tartja, „csupán időről-időre, felesége meglátogatása végett tartózkodik itt, aki betegsége miatt, orvosi tanácsra, klimatikus kúra végett kereste fel Görzöt az 1881–1882-es és az 1882–1883-as év téli hónapjaiban”. Ezt a báróné kezelőorvosa, dr. Alfons Pittamitz szakvéleménnyel támogatta meg, amely szerint páciensét heves neuralgikus fejfájás (*Migraine*) gyötri, ezért az elmúlt években a teleket rendszeresen a kedvező éghajlatú Görzön, a nyarakat pedig a balatonfüredi fürdőkben töltötte. August báró jogi képviselőinek gondosságára jellemző, hogy többek között ügyfelük nem szász állampolgári minőségét is dokumentáltatták.

Az özvegy és Feistmantel lovag viszont a továbbiakban minden lehetséges módon késleltette az eldőlni látszó ügy lezárását. Noha a Lajtán túli bírói fórumok akár eljárásjogi megfontolások alapján, akár az ügy érdemébe ereszkedve egymás után utasították el beadványaikat, nem szüntek meg azokat egyre-másra gyártani. Céljuk ezzel immár vélhetően nem annyira a gyámsági akta visszavételének kikényszerítése, sokkal inkább annak megakadályozása volt, hogy a köteles rész kiadásának kérdése ismét felvetődjön. Halogató taktikájuk eredményességét mutatja, hogy több mint két évig sikerült még tovább nyújtani az ügyet. A jogvitának csak a Legfelsőbb Törvényszék 1886. május 18-án kelt határozata vetett véget, amely megállapította, hogy mivel August családja Görzben 1881–1882 körül csupán ideiglenesen tartózkodott, az ottani járásbíróság a gyámhatósági működést illetéktelenül kezdte meg; ezzel szemben Temes Megye Árvaszéke illetékességét a báró igazolt magyar állampolgársága és temesvári lakhelye megfelelően alátámasztotta.¹⁶ Ekként bár a köteles rész valószínűleg mindvégig osztrák bírósági letétben maradt, s a magyar hatóságok csak az országban fekvő vagyont vonhatták ellenőrzésük alá, a bárónak sikerült megkerülnie a bécsi törvényszéket – a magyarországi örökség felosztásának kérdése nyílttá vált.

¹⁴ Az árvaszék 1883. november 9-én, majd 1884. június 20-án is visszaautasította az akta vissza-, illetve megküldésére vonatkozó osztrák kérést: ASG SDBG D. 503/1883.

¹⁵ A nyilatkozat és a hivatkozott bizonyítványok: ASG SDBG D. 503/1883.

¹⁶ A triezti főtörvényszék 1886. június 4-én kelt feljegyzése, illetve a görzi járásbíróság 1886. június 11-én kelt feljegyzése. ASG SDBG D. 503/1883.

A HÁZASSÁGTÖRÉSI PER (1884–1886)

Az ellenfelek kitartásához alighanem a házaspár időközben bekövetkezett meghasonlása is hozzájárult. A házastársak viszonyáról, ami a pereskedést közvetlenül megelőző időszakot illeti, gyakorlatilag semmit sem tudunk. A családi konfliktus kiújulása alighanem megviselte a kapcsolatot: a szeretett apa, Aristides halála, az örökségből való kitagadás után a bárónéban bizonyára felmerült a kétely, vajon jól választott-e annak idején, illetőleg megérte-e a saját vagyonnal és keresetforrással nem rendelkező, e tekintetben anyjától függő, egyébiránt zárkózott, különc férfi oldalán maradni. A történetek ismeretében persze könnyű „okokat” találni, visszavetíteni a házastársi viszályt. Mert az is igaz, hogy Marie négy év leforgása alatt, 1877–1881 között, három gyereket szült férjének. A báró a pereskedés alatt mindvégig kitartóan, több tanút állítva tagadta, hogy frigyük boldogtalan lett volna – talán ebben is volt igazság. Mindenesetre tény, hogy a még mindig fiatal nő (mindössze 26 éves volt ekkor) 1883 tavaszán Görzben, kihasználva férje gyakori távolléteit, szenvedélyes viszonyt kezdett egy ugyancsak házas helyi arisztokratával, Josef gróffal, amely egy éven keresztül zavartalanul tartott.

A dolog természeténél fogva, többet tudunk a *liaison* napvilágra kerülését követő konfliktusról. A gyámügyi illetékességi ügy még javában folyt, amikor a báró hitvese 1884. március 20-án kelt nyilatkozatával minden indoklás nélkül visszavonta a férjének korábban adott meghatalmazásokat és jogi képviselével dr. Karl von Tarnóczy-Sprinzenberg lovag ügyvédet bízta meg.¹⁷ A helyzet komolyságát jelzi a nyilatkozat megfogalmazása: „a tőlem ugyanő [August] által, azon ürügy alatt kicsikart, hogy az az én érdekemet szolgálja, nyilatkozatokat visszavonom: az egyik Görzben, 1883. november 23-án kelt, a másik dátumára nem emlékszek; miszerint én az apám, Aristides [vezetéknév törölve] utáni kötelelreszem hasznai felőli rendelkezés és egyéb intézkedés jogát, éspedig az első nyilatkozatban fentnevezett férjemre, August [vezetéknév törölve] báróra, a másodikban a tekintetes Temes Megyei Árvaszékre mint gyámhatóságra ruháztam”. A házastársak március derekán megszakították az együttélést: a nő az említett nyilatkozatban már bécsi lakosként (Bécs I. Wipplingerstrasse 1.) szerepel, míg a báró későbbi bejelentéséből tudjuk, hogy március közepe óta nem lakott Görzön, lakhelyét a Budapest I. Uri u. 31. alá tette át.¹⁸

A báró inasa, Mészáros Károly, illetve a gyerekek nevelőnője, Meixner Janka 1884. április 2-án, Budapesten közjegyzői okiratba foglalt nyilatkozata kellőképpen megvilágíthatja a szakítás körülményeit. Mindketten 1883. augusztus vége, illetve szeptembere óta álltak a házaspár szolgálatában, s így szem- és fültanúi voltak a báróné és a gróf szerelmi viszonyának, majd azoknak a jeleneteknek, amelyeket August a viszony kipattanása után rendezett: „Ezernyolcszáznyolcvannégy

¹⁷ ASG SDBG D. 503/1883.

¹⁸ August báró 1884. május 14-én érkezett beadványa a görzi járásbíróshoz: ASG SDBG D. 503/1883.

(1884) évi március hó elsején a báró úr József gróf nejétől mindent megtudott, s kérdőre vonván a bárónét, az neki mindent bevallott [...] – A báró úr a dolgok hallatára egészen meg volt törve, s kérte a bárónőt, főleg az ártatlan kis leánygyermek iránti tekintetből, térjen meg, ők elutaznak más helyre, és ha megjavul, hajlandó neki még meg is bocsátani. A báróné azonban erre kijelenté, hogy ő csak József grófot szereti, mást nem bán; és ha másképp nem lehet, meg is szökik; és folyó évi március hó tizedikén tényleg meg is szökött, de rendőrség útján visszahozatott. Folyó évi március tizenegyedikén a báró az én és az összes cselédség jelenlétében a bárónét újól fog felhívta és kérte, hogy térjen meg, gondoljon gyermekeire, s maradjon ezeknél. Ennek az a hatása volt, hogy a báróné, egy kedvező alkalmat felhasználva, a házat a báró akarata nélkül még aznap elhagyta, és Görtzből elutazott. – A báró a gyermekekkel, s velem folyó évi március hó tizenkilencedikén indult Görtzből Budapestre, ahol most édesanyjánál, kellemesi Melczer Henrietta úrhölgnél tartózkodunk.”¹⁹

Az affér nyomán Görzben, házasságtörés címén, hamarosan büntető eljárás indult. A dolog azért meglepő, mert az efféle kényes ügyeket általában véve – érthető módon – nagyon ritkán terelték jogi útra. „Az önérzetes, jellemes férfiú” – panaszkodott évekkel később a hűtlen hitves – „bizonyára meg tudta volna választani a helyes utat és módot becsülete megóvására, anélkül, hogy kényszerítve lett volna bűnvádi pert indítani és lejártatni; és csakis a gyáva, jellemtelen bosszúálló nyúl az alperes [August] által alkalmazásba vett eszközhöz, mely nem csak a megtámadottat, hanem a támadót is egyaránt megbecsteleníti.”²⁰ A férj azonban egyrészt nem érzett magában túlzott hajlandóságot a párbajozásra (Josef gróf valószínűleg gyakorlottabb volt e téren),²¹ másrészt a jogi eljárás – előlegezzük meg – nem egyszerűen (vagy nem csupán) a bosszúállást célozta. Mindenesetre August báró 1884. április 9-én, golyóváltás vagy kardcsörtetés helyett, feljelentést tett neje és annak szeretője ellen a görzi járásbíróson.²²

Megfontolandó, hogy amit a szerelmi históriáról tudunk, olyan források kínálnak fel, amelyek alapvetően – mint a fentebb citált, áprilisban, Jeszenszky Danó budapesti közjegyző előtt tett nyilatkozatok – a bűnvádi procedura előkészítését szolgálták. Így tanácsosnak véljük, különösen ha a jogi lépések értelmének megfejtése a cél, elsőként a feleknek – bár a források csak egy-egy villanás erejéig engednek is betekintést a kulisszák mögé – a botrány kipattanása utáni taktikájára koncentrálni. Másrészt, még mielőtt a büntetőper tárgyalására térnénk, szemügyre vesszük majd a keletkezett szövegeket (nyilatkozatokat,

¹⁹ Idézet Meixner Janka nyilatkozatából: BFL VII. 170. 251/1884. – Mészáros Károly nyilatkozata: BFL VII. 170. 250/1884.

²⁰ Marie 1887-es válaszirata a házassági bontóperben: Erdélyi Unitárius Levéltár (EUL) FT 64/1886.

²¹ Érdeemes idézni a báró reagálását felesége válasziratára: „Felpereső úgy látszik, jobban szeretne volna, ha feljelentés helyett a csábítótól fegyveres elégtételt kérek vala, s a szenvedett gyalázattért ráadásul magamat le is lövtem vagy levágtatom, ámde a lovagias elégtételtevéshez lovagias ellenfél is kell.” EUL FT 64/1886. – A gróf egyik „híres párbaját” maga a báró említette meg a házasságtörési per tárgyalásán: ASG SDBG D. 618/1884.

²² A feljelentés dátumát a büntetőperben 1884. július 1-én hozott ítélet közli: EUL FT 64/1886.

emlékeztetőket) is: az azokban alakot öltő melodráma mögött, részben láthatóvá válnak azok a szándékok, amelyek a mit sem sejtő, megcsalt férj szerepében fel lépő báró szokatlan húzását motiválták.

A sarokba szorított nő később valóságos összeesküvés szervezésével vádolta meg a bárót: „A házasságtörésnek a cselédek előtti tárgyalása, azoknak asszonyukkal a férj által eszközölt szembesítése, a cselédektől megvásárolt aljas nyilatkozatok produkálása alperes [August] részéről előre kigondolt, megállapított tervet feltételez”.²³ Nos, ha nem is egészen így történt, az biztos, hogy a férj munkaadóként alaposan kihasználta helyzeti előnyét, amit a közös háztartást márciusban megbontó feleséghez képest élvezett. Láthattuk, hogy már április elején közjegyzői okiratba foglaltatta két alkalmazott szemtanú terhelő vallomását. August báró azonban kétségtelenül ügyesebbnek is bizonyult hitvesénél: április első felében sikerült oldalára vonnia a szökés után március 22-ig a bárónéval maradó egyik cselédet – a vád majdani koronatanúját – Anna Haringot is.²⁴ Hogy mégis mivel győzte meg, sejtethető: a büntetőper tárgyalása során a feleség ügyvédje, dr. Tarnóczy a leány lefizetésével vádolta a férjet, hivatkozva egyebek mellett a cseléd apja által a bárónénak írott levélre, amelyben az a báró káros befolyását emlegette. A báró akkor ezzel szemben csak annyit ismert el, hogy Bécsben személyesen kereste fel Anna Haringot, aki akkor már más családnál szolgált, és felszólította, hogy mondja el az igazságot.²⁵

Annak idején persze a feleséget sem kellett félteni. Az a Meixner Janka például, aki április 2-án Budapesten írásba adta az úrnőjét súlyosan terhelő vallomást, két-három héttel korábban még biztosan a báróné embere volt. A nevelőnő a skandallum kipattanása után titkon mindenről tudósította az eltávozott feleséget: a beérkező táviratokról, a történetek jegyzőkönyveztetéséről, a báró és ügyvédje tanácskozásáról, a gróf és a báró párbajának elmaradása miatt Görzben keringő pletykákról.²⁶ Továbbá a Haring-ügy kapcsán azt is tudjuk, miként próbálta a báróné hamis tanúzásra bírni cselédjét. A leány fivére, Karl Haring – aki, az apával ellentétben, úgy tűnik, a báró támogatásában látott nagyobb perspektívát – írásba adta, miszerint a báróné megpróbálta rábeszélni testvérét, hogy „dr. Tarnóczinál adja jegyzőkönyvbe nyilatkozatát, vagy írja le maga és közjegyzőileg hitelesíttesse: hogy a báróné Zagradótól 1884. március 11-én du. 4 órakor Laibachon keresztül egyedül utazott Bécsbe, és hogy gróf [név törölve] egyik köztes állomáson sem szállt fel.”²⁷ S miután a báróné egyúttal jobban szeretne volna a tanút a császárvárostól messze tudni – nyilván, nehogy a báró is, amint később történt, megkörnyékezza a leányt –, a Laibachba való hazaút költségét is

²³ Marie válaszirata: EUL FT 64/1886.

²⁴ Anna Haring 1884. április 13-án kelt nyilatkozata: EUL FT 64/1886. – A március 22-i dátumot a leány a görzi járásbírószágon tett vallomásában említi: ASG SDBG D. 618/1884.

²⁵ ASG SDBG D. 618/1884.

²⁶ Meixner Janka 1884. március 12-én kelt levele: EUL FT 64/1886. A levél szerint a nevelőnő még postafiókot is nyitott, hogy a bárónéval levelezhessen.

²⁷ Karl Haring vallomása: EUL FT 64/1886. A férfi egyébként, a forrásból kitűnően, április elején valóságos nyomozást folytatott a gróf és a báróné purkersdorfi rejtékelyét és életmódját illetően.

kifizette volna.²⁸ A feleség végül egyetlen, mellette nyíltan kiálló szövetségest sem tudott megnyerni magának az alkalmazottak között.

Ha eme körülményeket szem előtt tartva olvassuk újra a felvett vallomásokot, August bárónak a családi szennyes kitergegetése mögött meghúzódó megfontolási is világosabban állhatnak előttünk. Az írásos nyilatkozatok elsősorban a bűnös viszony részleteit taglalták. A házasságtörés tényállásának alátámasztásán azonban túlmutat némely motívum, amely feltűnő módon ismétlődik a vallomásokban. Így a háznép egykori tagjai egyöntetűen kiemelték – Mészáros és Meixner ráadásul a felvett közjegyzői okirat szerkezetileg is megegyező passzusában –, hogy a báró szerető férjként viselkedett, és példás apaként járt el, aki a gyerekek érdekeit mindennél előbbre helyezte. Az állítólag megtört férj – amint arról már szó esett – a március 1-én, majd 11-én rendezett nagyjelenetek alkalmával nyomatékosan kérte feleségét, hogy legalább a kisgyermekekre legyen tekintettel, ám könyörgése az anyánál csukott fülekre talált. Az ebből a szempontból kulcsfontosságú tanú, Meixner Janka további terhelő részletekkel is szolgált: „Mint nevelőnő, kötelességemnek tartottam a bárónőt több ízben figyelmeztetni, hogy ha a gróf nála van, legalább a gyermekeket ne tartsa ott, azok közül az egyik, Walda már hét (7) éves, és kell, hogy rossz hatással legyen reá az, ha anyját egy idegen férfival látja szerelmeskedni. E figyelmeztetés azonban nem használt”.²⁹

A gyerekek elhanyagolását illető vallomások funkciója kétségtelenül az volt, hogy alátámasszák a nő tökéletes morális csődjét illető vádat, bizonyítva alkalmatlanságát a *leányok nevelésére*. Ez azonban tulajdonképpen nem volt szükséges ahhoz, hogy bebizonyosodjon a báróné vétkes *hütlensége*. Ez az a pont, ahol az olvasó először foghat gyanút: a házasságtörési per nem egyszerűen egy megcsalt, bosszúért lihegő férj kicsinyes lépése lehetett, hanem egy sokkal bonyolultabb játszma részét képezhette. Amint láttuk, Máriának szökése után tett első jogi lépései között szerepelt, hogy visszavonta a férjének, illetve a temesi árvaszéknek adott, a köteles rész hasznélvezetével való rendelkezésre vonatkozó meghatalmazásokat. A bárónak a feleségével való szakítás után, ha nem akart kiszállni az örökségért vívott küzdelemből, a gyerekek feletti törvényes gyámság megtartását kellett bebiztosítania. A hűtlen hitves befeketése másfelől alkalmas lehetett annak a köteles rész hasznélvezetétől való megfosztására, hiszen Aristides omínózus végrendeletének kikötése a köteles rész jövedelmének folyósítására az volt, hogy Marie lánya megfelelő neveltetésben részesíti az unokákat.³⁰ De mi várható egy olyan anyától – tehette fel a történetek után a színpadias kérdést a báró –, aki nemcsak hogy megcsalta férjét, de a házasságtörés szemtanújává tette éretlen leányait, s önző módon elhagyta családját?!

Gyanúnkat még inkább alátámaszthatják azok a hosszas alkudozások, amelyek a házastársak, illetve jogi képviselőik között, a tisztátalan játszma közben,

²⁸ A pénzt állítólag – a védelem szerint – éppen Karl kérte a leány számára, de később visszautasította azt: ASG SDBG D. 618/1884.

²⁹ BFL VII. 170. 251/1884.

³⁰ A kikötést említi: Örökösödési per 1890.

és nyilván annak alakulása függvényében folytak. A feleség később ugyancsak férje szemére vetette, hogy: „köztünk egyezkedési kísérlet is tétetett, mely szerint alperes hajlandónak nyilatkozott viszonyomat elnézni az együttélés feltétele mellett; ezen undorító ajánlatot én nem fogadtam el. – Felperes akkor a vagyont illető ajánlatot tett, ígervén, hogy az elválásba beleegyeznek; az alkudozások e tárgyban ügyvédek közvetítésével meg is indultak [...] én elmentem az engedményben a legszélő határokig, melyen túl életfenntartásom lett volna kockáztatva [...] de miután alperes a teljes vagyont követelte, az egyezkedés meghiúsult, s annak következtében alperes az előre kieszelt, megrettentésemre célzó végső eszközökhöz, a bűnvádi perhez folyamodott”.³¹

A báró pereskedés helyett, úgy tűnik, először valóban inkább nejét szerette volna magához visszakényszeríteni. A nevelőnő, Meixner Janka már idézett március 12-én, tehát a nevezetes szökés másnapján kelt levelében arról számolt be, hogy a báró közjegyzőhöz fordult: „És a br.-né kényszerű eltávozása jegyzőkönyvbe lett véve, s hármunkat, vagyis engem, Karlt, Annát felhívtak tanúsítani, hogy a br.-né az ő [August] engedélye nélkül utazott el. Előzetesen még semmit sem kellett aláírunk, de eljöhét az még, mondták nekünk, arra az esetre, *ha a br.-né nem térne vissza.*” [Kiemelés – N. S.] Erre utal az is, hogy noha a szökésből nyomban rendőrségi ügy lett, a férj csak egy hónappal később, április 9-én tett feljelentést. Az egyezkedésre ezek után került sor, de a felek csupán egy szerződéstervezetig jutottak, mert a tárgyalások időközben megfeneklettek.³²

A házasságtörési per lefolytatása *ultima ratio* volt tehát. Még mielőtt azonban rátérnénk az 1884. július 1-én megtartott tárgyalásra, néhány szót kell ejteni magáról az eljárásról, amely egyrészt sajátos játékszabályaival már a felek előkészületeire kihatott, másrészt a keletkezett, rendelkezésre álló dokumentáció milyenségét (azon keresztül pedig vizsgálatunk lehetőségeit) is meghatározta. A házasságtörés nem hivatalból üldözendő bűncselekménynek, hanem *kihágásnak* minősült, amely kizárólag *magánvád*, a házastárs feljelentése nyomán indulhatott (a báró ezért tarthatta sakkban kedve szerint feleségét). A per a szóbeliséget előtérbe helyező tárgyalás során dőlt el, amely valamennyi szereplő – az ellenfelek, illetőleg a bíró, részben pedig a tanúk – számára aktív részvételt tett lehetővé, s egyúttal kívánatosá. A sommás eljárás a felektől nyilvánvalóan a beidézett tanúk gondos megválogatását, felkészítését igényelte. A tárgyaláson elhangzottakról jegyzőkönyvet vettek fel, amelyhez csatolták a felek írásos beadványait, bizonyítékait is. A konkrét esetben zárt tárgyalást rendeltek el, amelynek sajnos csak a protokolluma maradt fenn: a csatolmányok létezéséről, két melléklet kivételével, a jegyzőkönyvi utalásokból tudunk.³³ A jegyzőkönyv egyébként nem

³¹ A későbbi válóperben keletkezett válaszirat: EUL FT 64/1886.

³² A szerződéstervezetet említi a házasságtörési perben született elsőfokú ítélet: ASG SDBG D. 618/1884.

³³ A jegyzőkönyv: ASG SDBG D. 618/1884. Ehelyütt kell köszönetet mondanom az olasz nyelvű forrás magyarra fordításáért, ahhoz fűzött megjegyzéséért Balogh Jánosnak, Federica Crabunak és Francesca Gullinak.

szó szerint készült, csupán a lényegi mozzanatok kerültek rögzítésre. Ekként az nem alkalmas a tárgyalás ritmusának, hangulatának, valamint az egyes megnyilvánulások, tanúvallomások egyedi vonásainak visszaadására sem.

A július 1-i tárgyaláson csupán a báró jelent meg ügyvédje, dr. Josef Battiggi kíséretében. A távol maradó ellenfelek, a báróné és a gróf, írásos vallomásukat küldték el, illetőleg dr. Tarnóczy képviselte őket. A tárgyalás sajátosan alakult, amennyiben a vádlottak ügyvédje Lindemann bíró kérdésére készségesen beismerte, hogy védenecsei „egészen a mai napig” házasságtörő viszonyt folytatnak. A per tehát nem annyira a nemi szervek kárhozatos használatáról, hanem sokkal inkább arról szólt, vajon a férjnek jogában áll-e egyáltalán házasságtöréssel vádolni feleségét és vetélytársát. A védelem egészen pontosan azon a címen indítványozta a báróné és a gróf felmentését, hogy a kereseti jog elenyészett, mivel a báró „már a nyáron (1883 júniusa, augusztusa), de legalábbis 1883. november (december) hónapban tudomással bírt e viszonyról, sőt azt elő is segítette.”³⁴ (A tárgyaláson felmerült, hogy a báró felajánlotta volna feleségének, hogy eltűri a viszonyt, ha mindannyian Fiuméba vagy Párizsba költöznek!)³⁵ Dr. Tarnóczy a vádlottak mentiségére – August és Battiggi azonnali tiltakozása ellenére – azt is megpróbálta felhozni, s becsatolt dokumentumokkal igazolni, hogy a férj annak idején, a házasságkötés előtt elrabolta szüleitől Máriát, s ezért a házasság kezdetétől fogva boldogtalan volt.³⁶

Innen nézve nyernek értelmet a báró által előzetesen kivételtet írásbeli vallomások (Mészáros Károly, Meixner Janka, Anna Haring) bizonyos jellegzetes részletei, amelyek egybehangzóan állították, miszerint a feleség szigorúan megtiltotta a románc báró előtti kifecsegesését, s ekként az márciusig mit sem tudott a bűnös viszonyról. Ez azt jelenti, hogy a vád jó előre felkészült dr. Tarnóczy ellenvetésére (egyúttal, ha maradt volna még szemernyi kétség, újabb adalékkal szolgál a kérdéses nyilatkozatok preparációjával kapcsolatban). Ugyanakkor éppen ezek a vallomások mutatják meg a legjobban az alkalmazott taktika kétélűségét: minél inkább belebocsátkoztak a tanúk a házasságtörés históriájának részleteibe, annál inkább világossá tették, mennyire nem maradhatott az titokban annak idején. Ezek szerint ugyanis nemcsak a háznép volt teljesen beavatva a dologba, de néhány helyi notabilitás – a báróné kezelőorvosa, dr. Pittamitz, s egy dr. Pajer nevű ügyvéd – is tudomással bírt arról. Az inas, Mészáros Károly például a közjegyző előtt kereken kijelentette: „Ezeken felül hallomásból tudom – *a szerelmi viszony különben is köztudomású lévén* [kiemelés– N. S.] –, hogy a báróné [név törölve] gróf úrral a via Morelli utcában 33 szám alatt egy szobát béreltek, s ott gyakran találkoztak, úgyszintén azt is, hogy a fiakkeren a környékben gyakran

³⁴ Az idézet a járásbíróság ítéletében található: ASG SDBG D. 618/1884.

³⁵ Az elsőfokú ítélet szerint a vádlottak a báró ajánlatát egy görzi ügyvédnek, dr. Pajernak küldött levelükben közölték – az ügyvéd azonban nem tudott közelebbit a dologról: ASG SDBG D. 618/1884.

³⁶ A házasságkötés részleteire lásd Bácskai Vera írását jelen kötetben, *Korall* 32. 80–101.

kocsiztak ki egyedül.” Talán eme körülménynek tudható be, hogy mindössze egyetlen egykori alkalmazottat (Anna Haring) idéztettek be személyesen.

August báró természetesen tagadta, hogy bármit is tudott volna a kapcsolatról 1884. március 1. előtt. Ugyanakkor megrendíthette a vádnak a férj jóhiszeműségére vonatkozó állítását, hogy a tárgyalásra valószínűleg a báróné megbízottai (előásták a családnál szolgált szakácsnő, Agnes Planicsek esetét erről az érintett áprilisi tanúvallomások még mélyen hallgattak). 1883. december 1-én történt, hogy a báróné a konyha állapota miatt kérdőre vonta és alaposan leszidta a pár napja alkalmazásban álló, csavargó és részeges szolgálot. Agnes Planicsek bosszúból papírt és tollat ragadott, majd bement az úr szobájába, és átadva neki a megírt levelet távozott. Az iromány a következőképpen szól: „Nagyságos Úr! Bocsásson mán meg, hogy vesszem magamnak a bátorságot Önnel közleni, hogy [név törölve] báróné mocskos játékot jáccik, kurvaként viselkedik, ha Ön nincs ott, gróf [név törölve] hál. Nála hál, mondani lehet, úgy áll vele, mint egy férj. Ha Ön ezt nem hiszi el nekem, kérdeze meg, aholl csak akarja, hogy ez igaz-e vagy sem. Tisztelettel Önnek legallázatosabb szolgálotja Agnes Planinscheg”.³⁷ Az állítólag feldúlt báró behívatta a szakácsnőt, akinek jelenlétében a szobába benyitó feleségnek felmutatta a levelet. A szembesítés eredménye az lett, hogy a szakácsnőt elbocsájtották.

Miután Planicseket, a jelenet egyetlen szemtanúját, a trieszti rendőrség – talán nem véletlenül – nem tudta előkeríteni, a bíróságon a történeteket illetően csupán a báróné verziója állt szemben a báró állításaival. Utóbbi a tárgyaláson azt vallotta, hogy egy szót sem hitt el a rosszindulatú szakácsnő állításaiból, és mivel a kérdőre vont feleség is cáfolta a vádakát, sőt haragosan követelte Planicsek megbüntetését, nem kételkedett abban, hogy aljas bosszúval áll szemben. Tarnóczy kérdéseire a báró – ezek nyilván a báróné álláspontját tükrözték – tagadta, hogy annak idején meggyanúsította feleségét („Ez lehetséges, nem voltam ott, de a szakácsnőnek igaza lehet.”), amiért az megsértődött („Úgy, hát elhiszed, akkor erről már nincs mit mondanom.”), s azt is cáfolta, hogy felpofozással fenyegette volna a bárónét. Ellenben elismerte, hogy a gróffal összefutva megmutatta neki a levelet, és felszólította: tartsa magát távol a háztól, persze nem azért, mert bármit is elhitt volna Planicsek leveléből, hanem hogy elejét vegye a mendemondáknak. Vallomása szerint csak március elsején bizonyosodott meg a viszonyról, a Jella grófnőtől (a gróf feleségétől) és Liabordo gróftól (a gróf hozzátartozójától) kapott felvilágosítás nyomán.

A Planicsek-üggyel kapcsolatban egyetlen tanú tett még vallomást: Karl (Carlo) Baaz rendőrségi irodista, akinél a fizetés nélkül szélnek eresztett szakácsnő decemberben feljelentést tett. Eszerint a báró a panasz nyomán megjelent a rendőrségen, bemutatta a levélkét, és tisztázta az elbocsájtás körülményeit. Baaz úgy

³⁷ A levél becsatolt német nyelvű eredetije megmaradt (a magyar fordítás egyébként annak helyesírását és stílusát próbálja meg visszaadni): ASG SDBG D. 618/1884. – A nő neve bizonytalan: maga „Agnes Planinscheg”-ként írt alá, az ítélet ráadásul Anna-ként említi, a családnév pedig a legkülönbözőbb alakokban (Planinscheg, Planicsek, Planiczek stb.) bukkan fel, választásunk így óhatatlanul önkényes.

emlékezett, hogy a báró az eset miatt őszintén felháborodott, s a rágalmozó elleni büntető feljelentés lehetőségéről is érdeklődött. A bíróság viszont ezek után sem láthatott sokkal tisztábban, mert az irodista – dr. Tarnóczy kérdésére – ugyanakkor elismerte, hogy a kapcsolat a városban igenis szóbeszéd tárgya volt: „egy ideje már arról pletykáltak az emberek, hogy valamilyen viszony van Giuseppe [név törölve] gróf és a báróné között, mert több alkalommal is látták őket együtt sétálni”.

Egyértelműen a báró állításait látszott viszont alátámasztani két görzi bérkocsis, Josef (Giuseppe) Frussoin és Josef (Giuseppe) Pelizzon vallomása. A tárgyaláson mindketten arról adtak számot, hogy egy ideig rendszeresen szállították a gróft és a bárónét zárt, lefüggönyözött kocsin. Ilyenkor, a város környékén tett kirándulások alkalmával, először lépésben haladtak, visszafelé azonban már sietősre fogták a dolgot. Aligha fért kétség ahhoz, mi történhetett a fülkében, de Pelizzon vallomása annak maradékát is eloszlatta. A kíváncsi kocsis a függöny által hagyott keskeny résen megfigyelte, hogy „a báróné elővette a gróf nadrágjából annak hímtagját, azt megcsókolta etc. etc.” Közösülni ugyan nem látta őket, de ez az eljárás szempontjából nem bírt különösebb jelentőséggel. A lényeg – legalábbis a bíróság előtt – az volt, hogy a szeretők a lehető legdiszkrétebben próbálták intézni a találkákat. Így a két utas soha nem szállt ki nyilvános helyen (a vendéglőben rendelt uzsonnát is a fülkében fogyasztották el), és nem hajtattott együtt a báróné házához; a gróf később szállt be, illetve hamarabb ki a kocsiból.

August báró állításait végül a bíróság színe előtt megjelenő Anna Haring erősítette meg. Eszerint a báróné a cselédleányt már a szolgálatba lépéskor, 1883 novemberében figyelmeztette: „olyan dolgokat fog látni a házban, amiket talán még sosem látott”. Amikor pedig világossá vált előtte, pontosan mit jelentenek e szavak, úrnője megeskette, hogy nem mond el semmit a bárónak. Erről a személyzet tagjai – így Haring is – gyakran fecsegték, de csak egymás között, mindent a legnagyobb titokban tartva, mert a báróné Annához hasonlóan mindenkire megeskettetett. A tanú hozzátette, hogy bár a feleség férje távollétében, illetve különböző ürügyekkel szobájába zárkózva eljár otthonról, s látta őt a gróffal háltni, a házastársak közötti kapcsolat mégis kifejezetten jónak tűnt számára. Miután a vádlottak ügyvédje nem tudott igazán fogást találni a szolgálón, szavahietségét kísérelte meg aláásni, a leány „beszervezésének” körülményeit taglalva (a cseléd Tarnóczy kérdésére elismerte, hogy görzi útját a báró fizette, s kifejezte reményét, hogy egyéb költségeit is meg fogja téríteni).

A bíró hamarosan lezárta a tárgyalást, elutasítva Battiggi további tanúk kihallgatására vonatkozó javaslatát, valamint Tarnóczy újabb próbálkozását, hogy elővegyék az 1873-as házasságkötés botrányos, nyilván elsősorban a báróra rossz fényt vető körülményeit. Az ezt követően kihirdetett ítélet a vádlottakat bűnösnek mondta ki, és – a vádindítványnak megfelelően – 5 heti fogházra ítélte. Döntő mozzanatnak számított, hogy Lindemann bíró nem találta bizonyítottnak a védelem azon állítását, miszerint a báró tudott volna a viszonyról. Planicsek levelét – így az indoklás – August joggal vélhette koholmányának, tekintettel a keletkezés körülményeire, valamint a szakácsnő jellemére. Ellenben Anna Haring, a kocsi-

sok, illetőleg részben maguk a vádlottak nyilatkozata alapján igazolva látta, hogy „ők [a vádlottak] mindenkor, így 1883. december 1. kritikus napja után mindent megtettek és nagy elővigyázatosságot tanúsítottak, hogy találkáikat előkészítsék és lebonyolítsák, olymódon, hogy arról a férjnek sejtelme se legyen”.³⁸

Az ítéletből, miután az a jegyzőkönyvben csak megemlített becsatolt okiratok tartalmát is mérlegre tette, további fontos információkhoz juthatunk a konfliktus szélesebb összefüggéseit illetően. Így a bíró nem találta megalapozottnak a vádlottak ama védekezését, hogy a bárót kizárólag a kapzsiság vezette az eljárás megindításában, s hogy a házasságtörés vádját vagyoni előnyök kicsikarására próbálta felhasználni: „mivel ő az egyezségben a feleség vagyonára korántsem formált túlzott igényeket, ha az ember figyelembe veszi az általa amiatt tett utazásokat, hogy neje nevében pereket folytasson, amelyeket az a többi örökös ellen apja halála után indított, és hogy feleségének a teljes örökrészt megszerezze, amely őt megillette”. A bíró éppenséggel megfordítva, a házasságtörés következményeként érzékelte a férj eljárását. Az indoklás szerint nem csoda, hogy a magánvádló „figyelmét arra irányozta, hogy a feleség vagyonából a gyermekeknek megfelelő részt biztosítson, mivel az atya félelme nagyon is megalapozott, hogy a feleség, aki udvarlója követése végett képes volt férjét elhagyni, azzal vagyonát inkább eltékozná, semmint hogy a férjjel nemzett gyermekekre fordítson több gondot.”

Az elsőfokú döntés ellen a vádlottak természetesen fellebbezést nyújtottak be, így a fenti ítélet sokáig – a gyanítható okokra később még visszatérünk – nem emelkedett jogerőre. A másodfokon eljáró Görzi Cs. Kir. Kerületi Bíróság csak két év múlva, 1886. május 31-én határozott az ügyben: a járásbíróság ítéletét érintetlenül hagyva, a báróné fogházbüntetését – a férj nagylelkű indítványára, hogy állítólag az esetleges megegyezést elősegítse, illetve leányai anyját megkímélje – 150 forint pénzbírságra változtatta; a gróf büntetése változatlan maradt (hogy végül valóban fogházba vonult-e, nem tudjuk).³⁹

A HÁZASSÁGI BONTÓPER (1884–1887)

A történetek ismeretében, nem tűnik különösebben meglepőnek, hogy a báró a büntető eljárással párhuzamosan, 1884. június 14-én válókeresetet adott be neje ellen a Budapesti Kir. Törvényszéken.⁴⁰ A lépés értelmezése azonban – azon túl, hogy a korban egyáltalán nem tekinthető magától értetődőnek a házassági konfliktusok effajta megoldása – nem könnyű. Tudjuk, hogy a házastársak közötti

³⁸ Az ítélet: ASG SDBG D. 618/1884.

³⁹ A másodfokú ítélet: ASG SDBG D. 618/1884. Az ügyet eszerint csak május 6-án tűzték tárgyalásra.

⁴⁰ A válóperes eljárás első fordulójának anyaga a Budapesti Királyi Törvényszék fondjában nem maradt fenn, annak menete csak nagyjából, a kolozsvári unitárius processzus iratai között található dokumentummásolatok segítségével, és egyéb elszórt utalások révén követhető nyomon. – A perindítás dátumára vonatkozóan a báró 1887-es ellenirata tájékoztat: EUL FT 64/1886.

áprilisi–júniusi egyezkedési kísérletek során, miután az együttélés folytatása többé nem tűnt lehetségesnek, felmerült a házasság felbontásának lehetősége.⁴¹ Első ránézésre mégis furcsa a férj kezdeményezése, mivel kétségtelen, hogy a válás keresztülvitele mindenekelőtt a feleség érdekében állt: ekként kezdhették volna, az illegitimitás állapotából kivergődve, új életet szeretőjével, Josef gróffal. Nem kétséges továbbá, hogy a bárónak mérlegelnie kellett annak lehetőségét, hogy ha hűtlen hitvese a válás után megesküszik a gróffal, hamarosan további gyerekeknek ad életet, csökkentve ezzel a lányok majdani részesedését az örökségből.

Úgy tűnik, mintha kezdetben mindkét fél belátta volna, hogy a házasság tönkremenetelével viszonyaik rendezése csak konszenzusos módon lehetséges. E felismerést tükrözheti maga a perindítás ténye. A házaspár Ausztriában eleve nem bontathatta volna fel házasságát. A magyarországi válóper folyamatba tételét pedig bármely fél könnyedén megakadályozhatta volna. Ebben az ügyben ugyanis, a vonatkozó szigorú magyar illetékességi szabályok értelmében, kizárólag a felek utolsó közös lakhelye szerint illetékes királyi törvényszék járhatott el, és mivel az utolsó közös lakhely esetükben az ausztriai Görz volt, gyakorlatilag nem indíthattak volna válópert Magyarországon. Ezt az akadályt csak együttesen lehetett leküzdeni, és bizonyosan létre is jött a megállapodás: a báró és neje, valamikor a kereset beadása előtt, a Kishíd u. 1. alatti Hungária Szállodába költözött,⁴² aminek nyomán formálisan fővárosi együttélést tudtak igazolni.

A felek együttműködésére enged következtetni másrészt, hogy a válóper megindításakor mindketten evangélikusként léptek fel. Magyarországon – ellentétben a Monarchia másik felével – 1868 után a katolikus vallású felek között, katolikus szertartás szerint kötött házasságot is fel lehetett bontatni, amennyiben egyik vagy mindkét házastárs vallást változtatott, protestánssá lett. Bizonyos, hogy a katolikus Marie a kereset beadása előtt – a pontos dátum, és az egyházközség sajnos nem ismert – ágostai evangélikus vallásra tért át.⁴³ Hogy a férjnek is át kellett-e esnie ezen az aktuson, nem tudjuk, és következtetni is nehéz, mert felekezeti hovatartozása majdnem olyan bizonytalan volt, mint illetősége. Apja evangélikus, anyja katolikus volt, őt magát evangélikusként keresztelték meg, azonban nagyon valószínű, hogy később katolikus hitben nevelték: gyermekei születési anyakönyv kivonatain (1877, 1879) római katolikusként tüntették fel.⁴⁴ Mindenesetre, amennyiben a felek nem hangolták volna össze a vallásváltást célzó lépéseket, a válóper lebonyolítása komoly késedelmet szenvedhetett volna (ha a válást kezdeményező házastárs ellenfele – vagyis az alperes – katoli-

⁴¹ Ezt említi a görzi járásbíróság ítélete: ASG SDBG D. 618/1884.

⁴² Az utolsó együttlakás helyét említi Marie az esztergomi érseki szentszékhöz benyújtott 1885. február 26-án kelt keresetben: EUL FT 64/1886. – A báró ezen a címen szerepel: *Budapesti cím- és lakjegyzék* 1885–1886: 743.

⁴³ A büntetőperben 1884. július 1-én született ítélet evangélikusként tünteti fel a nőt: ASG SDBG – Észereint ekkor a szerető is e felekezet tagja volt.

⁴⁴ Az említett anyakönyvi kivonatok a válóperes iratok között találhatóak: EUL FT 64/1886. – A görzi büntetőper tárgyalásakor, ami már a válókereset beadása után történt, a báró vallásaként, valószínűleg tévesen, a katolikust jelölték meg! ASG SDBG D. 618/1884.

kus marad, a keresetet az esztergomi szentszékhez kellett volna benyújtani, amely csak ágytól-asztaltól választott el, s a törvényszék csak ezután mondhatta volna ki a válást a protestáns házastársra nézve).

Az egyetértés azonban valószínűleg kezdettől fogva csak a processzus megindítását övezte, s nem tartalmi kérdésekre vonatkozott. A kereset ugyanis nem a szokásos konszenzusos válóokra „engesztelhetetlen gyűlöletre” hivatkozott, hanem *házasságtörés* címén kérte a válás kimondását.⁴⁵ A dolog nyilvánvalóan – enyhén szólva – kényelmetlenül érintette a bárónét: noha a kereseti állítás bizonyítása még hátra volt (a görzi büntetőper még nem fejeződött be), esélyei e tekintetben rosszak voltak, s ekként a házasságtörés vádja mindvégig Damoklész kardjaként függött a feje felett. A magyar bíróságok ugyan a köteléki kérdés eldöntésénél általában véve nem firtatták a felek vétkességét, az elv azonban nagyon is érvényesült a vagyoni kérdések, valamint a gyerekelhelyezés mikéntjének elbírálásánál. Esetünkben ennél is fontosabb, hogy a gyakorlatban még mindig élt – noha alkalmazására, minthogy a házasságtörés címén indított válóperek kivételesnek számítottak, ritkán került sor – a régi protestáns házassági jogból vett büntetés, amely a házasságtörő felet sújtotta: *a büntérrsal való újraházasodás tilalma*.

Mérlegelve a fenti körülményeket, az a benyomásunk, hogy a báró a kezdeti megegyezési kísérletek megfeneklése után még sokáig nem adta fel a reményt, hogy előnyös vagyoni egyezséget hozhat tető alá: ezért lebegtette a válás csábító lehetőségét felesége előtt; ugyanakkor felkészült az ellenkező eshetőségre is: ezért vitte végig a házasságtörési pert, s hozta fel ugyanazokat a vádakokat a válókeresetben is. Jóllehet a vélelmezett alkudozásokról semmit sem tudunk, a budapesti processzus menete alátámasztani látszik hipotézisünket, amennyiben az csak az év végén vett olyan fordulatot, amely a kompromisszumos megoldás végleges elvetésére enged következtetni.

A válóper fordulópontjának mindenképpen 1884 decembere tekinthető. A felperes férj december 4-én a budavári plébánián (re)katolizált, amely aktus szimbolikusan jelezte a szakítást: a házassági kötelék ezután a báróra nézve polgári jogilag is felbonthatatlanná vált.⁴⁶ Az áttérés a per alakulására nézve, ami a feleséget illette, nem járt különösebb következménnyel. Az eljárás szempontjából fontosabb volt, hogy August – vélhetően szintén ekkortájt – a budapesti bontóper lefolytatását sikeresen tette függővé a házasságtörési perben született ítélet jogerőre emelkedésétől: „Az illetékes büntető bíróságnak a házasságtörés kérdésében provokált határozata a válóper eldöntésére döntő befolyással bírván, azon kérelmet terjesztettem a budapesti kir. törvényszék elé, miszerint a szóban forgó válóper további tárgyalását az érintett fenyítő per végleges eldöntéséig függeszse fel, mely kérelemnek a budapesti kir. törvényszék 34125/84. sz. a. kelt

⁴⁵ Ezt említi a báró 1886-ban az unitárius bírósághoz beadott kérvénye: EUL FT 64/1886.

⁴⁶ A budavári katolikus plébánia bizonyítványa: EUL FT 64/1886. – Mivel a vallásváltást szabályozó 1868: LIII. tc. legalább két előzetes jelentkezést írt elő az elhagyni szándékozott egyházközösgnél, minimum kéthetes időközzel, a szándék már november derekán megszülethetett.

végzésével helyt is adott.” – értesülünk magától a kérelmezőtől.⁴⁷ A házassági bontóper tehát – eszerint – akkor folytatódott volna, ha a házasságtörési perben jogerős ítéletet hoznak, vagyis nagy valószínűséggel megerősítik a báróné bűnös-ségét kimondó július 1-i verdiktet.

Marie számára, ha ezek után ki kívánta erőszakolni a válást, egyetlen kiút kínálkozott: az „erdélyi házasság”. A korban így nevezték a migrációs válás sajátos magyar (erdélyi) válfaját, amely a kétségbeesett Királyhágón inneni házastársak körében ekkortájt vált igazán népszerűvé. Ilyen módon lehetett megkerülni ugyanis a magyarországi (nem erdélyi) református és evangélikus felek házassági pereiben illetékes, az 1880-as évek elején egyre lassabban és szigorúbban eljáró törvényszékeket. (Erdélyben az unió után is megmaradtak azok az évszázadok óta fennálló protestáns felekezeti bíróságok, amelyek nagyon könnyen és gyorsan bontották fel a tönkrementnek ítélt házasságokat.) A legegyszerűbben a Kolozsváron működő unitárius egyházi bírósághoz, a Kolozs-Doboka-köri Alpapi Törvényszékhez lehetett folyamodni. Az eredetileg rendszerint katolikus vállalkozók Budapesten unitárius hitre tértek – a fővárosban 1881-ben alakult meg az első magyarországi unitárius egyházközség –, majd miután ügyvédjeik lebonyolították a válást, hamarosan, általában két-három hónapon belül, új házasságot köthettek. A báróné 1885. január 19-én (formálisan két 7 éven aluli leányával együtt) megtette ez irányban a döntő lépést: felvételt nyert a budapesti unitárius hitközségbe.⁴⁸ Vallásváltása nyomán a budapesti törvényszék, a korábbi joggyakorlat figyelembe vételével, illetéktelenné vált a válóper további tárgyalására.

A báróné azonban mégsem lélegezhetett fel, mert ekkortájt rossz idők jártak a hasonló célból megtért unitárius hívekre. Az 1880-as évek derekán általában véve éles fordulat következett be az állami bíróságok bontóperes gyakorlatában: 1882 nyarától egyszeriben vége szakadt a korábbi liberális kurzusnak, ami utolérte a törvényszékek illetékességét unitárius áttéréssel megkerülni óhajtó pereskedőket is. 1884 nyarán, egy szintén a Budapesti Kir. Törvényszéken folyamatban lévő bontóperben, amelynek során a válni akaró alperes férj ugyancsak unitárius felekezetre térve próbálta megtörni felesége ellenállását, s a Királyhágón túl kicsikarni a válást, a Kúria az erdélyi unitárius bíróság magyarországi illetékeltenségére hivatkozva utasította el a per Kolozsvárra való áttételét célzó kérelmet.⁴⁹ Noha az esetet nem lehetett teljesen megfeleltetni ennek az ügynek, s ekkortájt sorra születtek az egymásnak homlokegyenest ellentmondó bírói határozatok, a báróné kényszerű döntése komoly kockázatokat rejtett. És amitől tartani lehetett, be is következett: a nő benyújtott kérelmét, hogy áttérése nyomán a pert szüntes-

⁴⁷ Az adat a báró említett 1886-os kérvényében szerepel: EUL FT 64/1886. – A törvényszéki végzés valószínűleg december második felében született. Lajstromkönyv hiányában erre a lajstromszám nagyságrendjéből következtethetünk: a 34125-höz közel eső 33844-es és 33890-es számon kelt ítéletek egyaránt 1884. december 16-án hozattak. Vö. BFL VII. 2. c. 1884. V. 77. és 78.

⁴⁸ Budapesti Unitárius Egyházközség (BUE) Betérési anyakönyv.

⁴⁹ Az esetről és annak hullámveréseiről, amelyek a válóper kimenetelét is közvetlenül befolyásolták: Nagy 2005.

sék meg, illetőleg tegyék át az unitárius egyházi bírósághoz, a törvényszék 1885. január 27-én elutasította.⁵⁰ Bár ez ellen február 20-án fellebbezést nyújtott be, a továbbiakban csak hosszú és bizonytalan eredményű eljárásra nyílt kilátás.

A feleség ezért olyan lépésre szánta el magát, amely még az anomáliákban ugyancsak bővelkedő magyarországi válóperes joggyakorlat történetében is példa nélkül állt: február 26-án maga indított pert a katolikus férj illetékes bírósága, az esztergomi érseki szentszék előtt.⁵¹ A merész húzás nyílt törvénysértést valósított meg, amit a válás keresztülvitelének kétségbeesett keresésén túl, az állami és az unitárius egyházi bíróságok között folyó illetékességi vita következtében szélesebbre nyíló mozgástérrel lehet magyarázni. (Az alpapi törvényszék, demonstrálандó saját kompetenciáját, 1885. február 17-én egyoldalúan felbontotta azt a házasságot, amelyet illetően a Kúria fél évvel korábban az ominózus végzést hozta!) Az emögött meghúzódó szándék könnyen megfogható: amennyiben a szentszék – az egy évtizede kialakult jogi rituálé szerint – visszaveti a házasság felbontására irányzott, a kánonjoggal ellentétes keresetet, a per mégis Kolozsvárra jutott volna. A báróné számára az sem lehetett mindegy, hogy az unitárius alpapi szék előtt a házasságtörést tárgyazó eredeti kereset kerül tárgyalásra vagy saját válókeresete, amelyben a házasságtörésről természetesen szó sem esett.

A bravúr azonban nem sikerült. Noha az esztergomi szentszék 1885. május 2-án, miután a nő nem volt hajlandó a katolikus hitelvekkel ellenkező kereset kiigazítására, elutasította a válóper tárgyalás alá vételét, az ügy egyelőre nem jutott az alpapi törvényszék elé.⁵² A közelebbi ok nem ismert, de valószínű, hogy a körülmények kedvezőtlen alakulására tekintettel – időközben tárgyalások indultak az unitárius Egyházi Főtanács és az Igazságügyi Minisztérium között az egyházi autonómiai és bírói illetőség kiterjedéséről, amit egy újabb botrányos eset nyilván veszélyeztetett volna – maga az újdonsült felperes mondott le a válás forszírozásáról. Talán közrejátszhatott az is, hogy a Budapesti Kir. Ítéltábla időközben, 1885. április 8-án új határozat hozatalára utasította a budapesti per megszüntetését megtagadó törvényszéket.⁵³ A válóper unitárius egyházi bíróság előtti folytatására mindenesetre csak 1886 elején került sor.

A báróné 1886. február 25-én engesztelhetetlen gyűlöletre hivatkozva kérelmezte a házassági kötelék felbontását.⁵⁴ Rejtély, mi indíthatta a nőt újabb kísérletre, hogy kicsikarja a házasság felbontását, hiszen a kedvezőtlen szituáció egy év leforgása alatt sem változott meg alapvetően. (Az egyedüli valamennyire kedvező fejlemény már jóval ezután következett be: az Ítéltábla 1886. április 5-én kelt végzésével megszüntnek nyilvánította a budapesti válópert.)⁵⁵ A próbálkozás

⁵⁰ Erről az Ítéltábla későbbi, 1885. április 8-i végzése értesít: EUL FT 64/1886.

⁵¹ A szentszékhez benyújtott kereset: EUL FT 64/1886.

⁵² A szentszéki elutasító végzés dátumát a báró 1887-es ellenirata adja meg: EUL FT 64/1886.

⁵³ EUL FT 64/1886. – Ha azonban a báróné kedvező fordulatban reménykedett, csalódnia kellett, mert a törvényszék szeptember 10-én másodszor is elutasította az év eleji kérelmet.

⁵⁴ EUL FT 64/1886.

⁵⁵ EUL FT 64/1886. – A döntés azonban egyrészt mellőzte az illetékességi kérdés eldöntését, másrészt a báró fellebbezése folytán nem emelkedett jogerőre.

reménytelenségét jól mutatják a rákövetkező jogi lépések. Az unitárius bíróság annak rendje-módja szerint, április 20-ra tárgyalást tűzött ki, amire megidézte az alperes férjet. Ez kiközlentette addigi kényelmes passzivitásából a bárót, s ellenkérelmet adott be, amelyben egyrészt, kifogásolva az alpapi törvényszék illetékességét – a budapesti válóper még nem nyert befejezést – tiltakozott a per felvétele ellen, másrészt előhúzta aduját: előadta a felperes házasságtörésének történetét.⁵⁶ A feleség erre visszakozott, s az április 20-i tárgyalás elmaradt: „nevezett nő ülés előtt az esperesi hivatalban írásbeli nyilatkozatot tett, hogy mivel a periratok kiegészítést igényelnek, az ügy tárgyalásának további felfüggesztését kéri”.⁵⁷

Az elnyúló pereskedésben újabb, a feleség számára kedvező fordulatot csak a függőben lévő illetékességi vita jogerős eldöntése hozott. A Kúria 1886. december 28-án, az ügy kapcsán született elvi jelentőségű döntvényével elismerte az erdélyi unitárius egyházi bíróság illetékességét a magyarországi unitárius hívek házassági pereiben.⁵⁸ Ennek nyomán a báróné 1887. március 15-én immár a siker reményében kérelmezhetette a felfüggesztett kolozsvári eljárás folytatását.⁵⁹ Időközben persze August is megtette a megfelelőnek vélt ellenintézkedéseket, s az esztergomi szentszéknél kieszközölte a két évvel korábban még rögvést elutasított válóperes ügy felvételét, majd a kitűzött kolozsvári tárgyalás előtt egy nappal táviratozva kérte az unitárius eljárás beszüntetését.⁶⁰ Sőt, odáig ment, hogy miniszteriális úton is lépéseket tett a per szentszéki tárgyalásának kikényszerítésére.⁶¹ A férj célja kétségtelenül és változatlanul a procedúra lehető legtovábbi elnyújtása volt. Az unitárius bíróság március 29-én azonban megállapította illetékességét, április 30-án pedig, noha a báró személyes megjelenésével próbált súlyt adni illetékességi kifogásának, végérvényesen folyamatba tette az eljárást.

A kolozsvári válóper ténylegesen csak a hosszúra nyúlt, több mint két évig húzódó, eljárásjogi (illetékességi) vita lezárását követően kezdődhetett meg. Ezek után, bár a processzus maga még hátravolt, a bárónak immár kevés esélye volt, hogy megakadályozza neje egyoldalú *elválását*. Az elsőfokon eljáró unitárius bíróság, a Kolozs-Doboka-köri Alpapi Törvényszék híres volt arról, hogy a házasság feldúltságára hivatkozó kérelmeknek – „engesztelhetetlen gyűlölet” címén – tüzetesebb nyomozás nélkül is helyt ad (és a fellebbviteli fórum, a Főpapi Törvényszék pedig általában nem késlekedett az ilyen ítéleteket helybenhagyni). A per elnyújtására nem nagyon nyílt lehetőség: a peres felek legfeljebb két iratváltás során fejthették ki álláspontjukat (felperes keresetére következett az alperesi ellenirat, a válaszra a viszontválasz), majd az alpapi szék zárt tárgyalás után

⁵⁶ EUL FT 64/1886.

⁵⁷ A jegyzőkönyv kivonata: EUL FT 64/1886.

⁵⁸ A végzés: EUL FT 64/1886.

⁵⁹ EUL FT 64/1886.

⁶⁰ Az 1886. március 28-án érkező távirat: EUL FT 64/1886.

⁶¹ A minisztérium beavatkozását említi Nagy Lajos esperes, az alpapi szék elnökének 1887. május 3-án kelt, az illetékességi kifogást egyszersmind elutasító levele Ferenc József unitárius püspök részére: EUL FT 64/1886. – Az esztergomi szentszék időközben, április 6-án kelt végzésével tárgyalási határnapot is kitűzött. Erről a báró ellenirata tájékoztat: EUL FT 64/1886.

hozta meg ítéletét. Az eljárás összességében véve erősen formális volt: érdemi tárgyalásra, a felhozott tények körülményes megvizsgálására, tanúkihallgatások foganatosítására a lehető legritkábban került sor.

A báró számára azonban, ami a válópert illeti, még korántsem veszett el minden. A felekezeti bíróságok hatásköre általánosságban korlátozottabb volt, mint a királyi törvényszékeké, amennyiben csak a köteléki kérdés elbírálásába bocsátkozhattak, és sem házassági vagyoni, sem gyermekelhelyezési és -tartási kérdésekben nem hozhattak döntést. Az unitárius processzus tétje tehát eleve kisebb volt. Másrészt, jóllehet a házassági kötelék felbontását aligha akadályozhatta meg, a férj keresztülhúzhatta felesége Josef gróffal szőtt újráházasodási terveit. Nyilvánvaló az összefüggés a kolozsvári válóper 1886. február 25-i formális megindulása, illetve a görzi házasságtörési per 1886. május 31-i befejezése között: amint a báróné elérte a per felvételét, a báró megtette a szükséges, régóta lebegtetett ellenlépést. A házasságtörés jogerős beigazolása nyomán Marie nem kerülhetett el a *ligába vetést*, vagyis a szeretőjével való új házasság megkötésének tilalmát (igazából csak abban reménykedhetett, hogy a tilalmat később – amint más esetben is megtörtént – fel tudja oldatni).

Ekként a báróné több mint egy évvel korábban beadott kereseti kérvényére csattanós ellenirat következett. A férj – az illetékességi kifogások további hangoztatása mellett, az ügy érdemére térve – a házasságtörés vádját immár a büntetőperben született jogerős ítélettel támasztotta alá, s válás esetén *örökös ligába vetést* indítványozott, minden skrupulus nélkül hivatkozva gyermekei vagyoni érdekére (ti. hogy azokat a neje újráházasodása után esetlegesen születő gyermekek hagyatékából való részesedése hátrányosan érintenék). Ez azt jelentette volna, hogy felesége nemcsak a gróffal, de mással sem köthetett volna új házasságot! Egyébiránt tagadta, hogy valóban engesztelhetetlen gyűlölet létezne közte és felesége között és ellenezte a válás kimondását. A báró a házasságtörést nem a házastársak közötti ellenszenvvel, hanem hitvese „határtalan kéjvagyó természetével” magyarázta. Ami pedig őt magát illette, a bűnvádi és a válóper megindításában – állítása szerint – nem a gyűlölet vezérelte, hanem így próbálta megvédeni férfiúi becsületét.⁶²

A terjedelmes felperesi válaszirat erre előadta a házasság, valamint a házassági konfliktus történetének sajátos verzióját, s egy sor olyan dokumentumot vonultatott fel, amelyek a báró jellemét voltak hivatottak, természetesen az alkalomhoz illő sötét színekkel, megrajzolni. Eszerint annak idején a cinikus világfí, azaz a báró, pusztán hozományára tekintettel vetette ki hálóját a 14 éves ártatlan gyermekleányra, s azt elcsábítva kényszerítette ki a házasságot. A tétlen, jövedelmező foglalkozás és hivatal híján a szülőktől kapott apanázból élő férj aztán a gazdag feleség vagyonát próbálta megszerezni. Ez sikerült is, miután előkészítette és lefolytatta a házasságtörési pert, megindította a válópert, illetve önző módon kihasználta a gyermekek feletti gyámság adta lehetőséget. A báró tehát – így a válaszirat – az alpai szék előtt kizárólag vagyoni érdekből ellenzi a házasság

⁶² Az ellenirat: EUL FT 64/1886.

felbontását, s állítja a nyilvánvaló tényekkel szemben, hogy a házastársak között nincs engesztelhetetlen gyűlölség.⁶³

Az ügyvédi szószaporítás azonban a fő kérdésre, a házasságtörésre vonatkozóan jogilag meglehetősen kétes értékű volt. A válaszirat arra hivatkozott, hogy a tanúkihallgatások fogantatása, amelyekkel alá tudnák támasztani a nő állításait, a per elhúzódsát eredményezné. Ezt azonban nyilvánvalóan azért sem indítványozta, mert a további vallomások a házasságtörési perben meghozott jogerős ítélettel szemben legfeljebb csupán enyhítő körülményeket hozhattak volna napvilágra. Hogy valójában milyen kevés rejtőzött a felperes tarsolyában, azt kitűnően szemlélteti a beadvány záró passzusa, amelyen érezhetően – talán nem tévedünk – átüt a nő kétségbeesése: „a házasságtörésért a világi bíróság előtt büntetve lettem, gyermekeim neveltetése tőlem elvétetett, vagyonomtól, jövedelmeimtől megfosztattam, tehát botlásomért már eddig is a tettel arányban nem álló büntetéssel sújtattam, ha tehát a tisztelendő alpapi törvényszék tetézi még ligába vetéssel büntetésemet, azzal megfoszt attól, hogy magamat tisztességesen fenntarthatssam, mert neveltetésemnél fogva csak az élet kényelmeit tanultam ösmerni, szülőim fölös vagyonukra tekintettel nem tartották szükségesnek kenyérszerző ismeretekre tanítani, s így életszükségletnél fogva utalva vagyok hajlamaimnak megfelelő új házasságra lépni, mely nélkül ínségnek vagy a teljes elbukásnak lennék kitéve”.

A házasság szomorú története, s a felvillantott kilátások természetesen nem hatották meg az unitárius egyházfiakat. Bár a házasságvédő július 3-án a folyamodás teljesítését, vagyis a házasság felbontását indítványozta, véleményéhez hozzáfűzte, hogy a nőnek, a felkínált megbocsájtással élve kötelessége lenne a házasságot folytatni és javasolta, hogy mindenestre „büntársával való örökös ligába vettessék”.⁶⁴ Az alpapi törvényszék július 5-én, kétnapos ülésezés és „beható tárgyalás” után,⁶⁵ engesztelhetetlen gyűlöletre hivatkozva felbontotta a házasságot, felperest azonban Josef grófra nézve ligába vetette.⁶⁶ A döntés ellen mindkét fél fellebbezéssel élt. A báró a válás kimondását sérelmezte, illetve azt, hogy a ligába vetés csak a szeretővel kötendő házasságra vonatkozik. A báróné viszont a gróffal való újraházasodás tilalmát is soknak találta.⁶⁷ A Főpapi Törvényszék legvégül

⁶³ A válasz: EUL FT 64/1886.

⁶⁴ A házasságvédő nyilatkozata: EUL FT 64/1886.

⁶⁵ A tárgyalásról jegyzőkönyvi kivonat áll rendelkezésre, amely azonban alkalmatlan a tárgyalás rekonstrukciójára: EUL FT 64/1886.

⁶⁶ Az elsőfokú ítélet: EUL FT 64/1886.

⁶⁷ EUL FT 64/1886. – Legalább lábjegyzetben érdemes citálni a filozofikus magasságokba emelkedő fellebbezés egyik, a nőt még fiatal leányként elcsábító alperes felelősségét hangsúlyozó passzusát, amely az ügyvédi szóvirág-költészet ékes példája: „a szűzi fejlődés első szakaszában, midőn a nő, mint bimbóból a virág, gyermekből hajadonná ébred, de a szűzi sejtelmek a gyermek álmokkal még összeolvadnak, s a liljom kebel hősziromain pillangó vágyak helyett csak harmat és napsugár ad találkozót, a szűzies ártatlanság ezen öntudatlan állapotában alperes, a lovagias udvarló, önző céljai elérése végett nem átalotta a gyanútlan, mit sem értő leányka előtt a nászág rejtelmait erőszakosan leleplezni, ekként az erkölcsi érzet meghamisításával a sivar érzékiességet benne felébreszteni”.

mindent mérlegre téve nem látott okot az elsőfokú ítélet megváltoztatására, s 1887. augusztus 17-én megerősítette azt.⁶⁸

A báró nemcsak a rend kedvéért tiltakozott az alpapi szék ítélete ellen, s annak megerősítése után korántsem dőlt meglegedetten hátra: a továbbiakban megkísérelte újramegírni az egész huzavonát. Felhasználva a tavasszal fel támasztott esztergomi szentszéki eljárást, még mindig azon volt, hogy a befejezett kolozsvári procedúra törvénytelenségét kimutassa. A részletek, minthogy erről mindössze egy jogi szaklapban megjelent közlemény tudósít, sajnos nem ismertek. Csupán annyit tudunk, hogy az eset kapcsán, a katolikus egyház jogainak védelmében maga a hercegrímás fordult 1887. december 28-án a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz. Az ügy nem lehetett egyszerű, mert a minisztérium válasza majdnem egy teljes évet váratott magára: csak 1888. december 23-án közölték Esztergommal, hogy a szentszék ne bocsátkozzon a per (újra)tárgyalásába, mert Marie annak idején jogszerűen kérelmezte a házasság felbontását, és miután a válókereset visszaadásával a szentszék félreérthetetlenül kifejezte szándékát, hogy a perben nem óhajt érdemi határozatot hozni, az érintett fél jogot nyert a válóper illetékes egyházi bírósága előtti folytatására. Az eljárás és a meghozott ítélet tehát törvényes és megtámadhatatlan.⁶⁹

A bárónak a ligába vető ítélettel mindenesetre nyolc évig sikerült megakadályoznia, hogy volt neje egybekeljen szeretőjével. Josef gróf csak 1895-ben indított házassági bontóperet felesége, Gabriella (Jella) Radziewicz-Winnicki ellen, ugyancsak a kolozsvári unitárius alpapi széken.⁷⁰ (A perindítás tényéből arra következtethetünk, hogy a vadházasságban élő párnak ekkor sikerülhetett felmentést kapni a liga alól.) A gróft és törvényes hitvesét a görzi bíróság ágytól-asztaltól – a főpapi törvényszéki ítélet szerint – még 1884-ben elváltasztotta. A nő katolikus vallású maradt, s valószínűleg egyáltalán nem képviseltette magát a kolozsvári válóperben. A férfi egyoldalúan, rendkívüli eljárás keretében – az ágytól-asztaltól való elválást igazolásával, az unitárius fél egyszerű kérelmére – vitte keresztül a válást, amelyet az alpapi törvényszék augusztus 10-én mondott ki, s a főpapi törvényszék augusztus 31-én erősített meg. A pár végül 1895. szeptember 28-án, a budapesti unitárius egyházban kelt egybe, Farnady József ügyvéd és báró Barco Ede honvéd százados tanúskodása mellett.⁷¹

Boldog végről azonban egyáltalán nem beszélhetünk. Az unitárius házassági anyakönyv utólagos bejegyzése arról is tájékoztat, hogy a gróf és Marie esetében „1899. dec. 12-én 14397. sz. a. cs. k. Legfőbb Törvényszék Bécsben e házasságot érvénytelennek nyilvánította.” Miután a bécsi jogerős ítéletet vélhetően hosszabb pereskedés előzte meg, a háttérben gyanítható konfliktus meglehetősen hamar, már 1897–1898-ban kirobbanhatott. Az osztrák jog szerint az „erdélyi házasság” természetesen illegálisnak számított, azonban meglehetősen ritkán került sor ilyen

⁶⁸ EUL FT 64/1886.

⁶⁹ Sztchlo 1889.

⁷⁰ EUL FT JKV. 150/1895.

⁷¹ BUE Házassági anyakönyv.

házasságok megsemmisítésére, hiszen addig, amíg a felek betartották a játékszabályokat, azaz megtartották előzetesen megszerzett magyar állampolgárságukat, az osztrák igazságszolgáltatás nem érhette utol a párokat. Ezért feltételezhető, hogy nem szerencsétlen véletlenről, hanem tudatos döntésről, mégpedig alighanem a férfi tudatos döntéséről lehetett szó (a feleség ugyanis férje állampolgárságát követte). Azt sem lehet persze kizárni, hogy időközben mindketten megtörték a megpróbáltatások súlya alatt, avagy egyszerűen kiábrándultak egymásból, s a házasság érvénytelenítésére a felek közös megegyezése után került sor.

AZ ÖRÖKSÉG SORSA

Amint érzékeltetni próbáltuk, a házasságtörési ügy, majd a válóper szerves részét képezte a hagyaték körüli családi viszálynak (habár a házastársak közötti konfliktus nem feltétlenül következett az örökségi vitából). Így a válóper alakulását is bizonyára jobban értenénk, ha a hagyatéki eljáráshoz kapcsolódó különböző perek fennmaradtak volna. Másrészt viszont, visszakanyarodva az örökségért vívott küzdelemhez, részben éppen a megőrződött válóperes iratok segítenek abban, hogy nyomon követhessük a vagyonért folyó párhuzamos játszmák fejleményeit. A továbbiakban megpróbáljuk – a források szűkössége mellett – legalább nagyjából körvonalazni a szélesebb értelemben vett, jogi útra terelődő családi konfliktus záróakkordját.

Nagyon érdekes lenne megvizsgálni, de csak információtüredékek állnak rendelkezésre, milyen taktikát választott az ellenfél, valamint Marie azután, hogy a férjjel való szakítás véglegessé vált, illetőleg a báró által remélt egyezés megkötése elmaradt. Amikor a nő 1884 márciusában elhagyta a családot, arra hivatkozott, hogy anyjához utazik Bécsbe.⁷² Később, 1884 őszén, a báró megkísérelte, hogy *emberrablás (öffentliche Gewalthätigkeiten mittelst Entführung)*, vagyis felesége erőszakos elszakítása miatt indított büntető eljárás keretében Aristides özvegye abban játszott szerepét is kivizsgálta.⁷³ Ekkoriban a szerelmespár a családi birtokon, Delinyesten tartózkodott: azaz Marie valóban az anyánál talált menedékre.⁷⁴ Tudunk egy a báróné, valamint anyja és húga között létrejött osztályegyezségről is. Ennek nyomán az örökösök 1886 tavaszán a gyámügyi illetékességi vitában immár együttesen léptek fel Marie és August gyermekei, illetve ténylegesen a gyámapa, a báró ellen.⁷⁵ Korántsem szabad azonban részlegesen helyreálló családi békére következtetni. A későbbi fejlemények – erre még visszatérünk

⁷² A bárónő válasziratában Meixner Janka 1884. március 12-én kelt levelére hivatkozott, amely alátámasztotta, hogy a báró 50 forint utiköltséget adott feleségének Bécsbe: EUL FT 64/1886.

⁷³ A görzi kerületi bíróság október 25-én kelt határozata: EUL FT 64/1886. A bíróság, az állami ügyészség megkérdezése után, elutasította a báró erre vonatkozó október 12-i kérelmét.

⁷⁴ Az október 25-i határozat kézbesítési utasítása: EUL FT 64/1886.

⁷⁵ Fellebbezés 1886. március 18-án: ASG SDBG 503/1883.

majd – brutálisan megmutatták, mennyire ingatag volt valójában a megtért leány pozíciója a kényszerű koalíción belül.

A feleség „átállása” kétségtelenül fordulatot jelentett a báró számára addig kedvezően alakuló játszmában. Ennek ellenére a gyerekek feletti törvényes gyámság jogát kihasználva folytatni tudta az örökség megkaparintására vonatkozó tervei valóra váltását, a feleség által adott meghatalmazások 1884 márciusi visszavonása után is. „A többszörös komplikációk folytán, amelyeket kizárólag August [név törölve] báró úr okoz,” – ragadja meg jól az előállt szituáció lényegét az ellenfelek beadványa – „még mindig nem tudunk zöld ágra vergődni az ez ügybeni tárgyalásokkal, és nem beszélve arról, hogy mi magunk között egyetértünk, s a Bécsi Cs. Kir. Törvényszék előtt egymás között, két kurátor bevonásával, minden felet kielégítő egyezséget kötöttünk, mégis kényszerítve vagyunk August [név törölve] báró úrral pereskedni, akit néhai Aristides [név törölve] végrendelete és bírósági döntvények értelmében gyerekei ez ügybeni képviseleti jogától megfosztottak.”⁷⁶

Ekként valamennyi fél számára kulcsfontosságú volt – jóllehet a bárónét elmarasztaló görzi ítélet meghozatala után aligha lehetett kétséges –, mi történik a leányokkal, melyik szülőnél helyezik el őket. Az ezzel kapcsolatos eljárás iratanyaga nem maradt fenn, de Marie alpapi székhez benyújtott válasziratából értesülhetünk a temesi árvaszéki eljárás eredményéről: eszerint a magyar gyámhatóság, a nő házasságtörésére hivatkozva, a gyermekek kizárólagos nevelését a báróra bízta, aminek nyomán az egyúttal a vagyon kezelésének és hasznélvezetének jogát is megszerezte.⁷⁷

A gyerekekért vívott harc kétségtelenül ádáz lehetett. Az anya korábban, 1884 folyamán már megpróbálta őket magához venni, Bécsbe hozatni, majd megkísérelt Budapesten titokban kapcsolatba lépni velük, sikertelenül: a báró nyilván résen volt, s mindig megtette a megfelelő óvintézkedéseket.⁷⁸ A tétet általában véve jól érzékelteti az az ideges megnyilvánulás is, amellyel a kolozsvári válóper során a férj reagált a gyerekek jövő sorsának szóba hozatalára: „Végre határozottan óvást emelek az ellen, hogy a házasságunkból származott gyermekek tartása és nevelése iránti kérdés a t. alpapi szék által bármiképp érintessék, miután arra a t. alpapi szék nem illetékes, és mert másrészt gyermekeink nőm házasságtörése és botránys életmódja folytán már az illetékes hatóság által nekem adattak át, illetve az én gondviselésemre bízottak – s ezen intézkedésen nőmnek egyszóval elválása [...] mit sem változtatna.”⁷⁹

Később – ez ugyancsak jellemző adalék – a készülő örökösödési perrel összefüggésben, a báró nem restellte kiaknázni a gyerekek feletti kizárólagos felügyeletben rejlő további jogi lehetőségeket sem. A leányok anyjuktól való legális

⁷⁶ ASG SDBG 503/1883.

⁷⁷ A döntést a fentebb idézett későbbi fellebbezés is megemlítette: EUL FT 64/1886.

⁷⁸ A kísérletekről egyrészt a görzi kerületi bíróság 1884. október 25-i határozatából tudunk, másrészt Anna Goritschnigg nevelőnő 1884. június 24-i, bárónőhöz intézett leveléből: EUL FT 64/1886.

⁷⁹ EUL FT 64/1886.

elszakítása után igényt formált arra, hogy a tartási és nevelési költségekhez – amit a törvényes gyakorlat szerint mindkét szülőnek viselnie kellett – a nő is hozzájáruljon: 1887 folyamán, a Temesvári Kir. Járásbíróságon havi 150 ft gyermek-tartási díjért perelte feleségét!⁸⁰

A báró számára újabb részszikert jelentett, hogy az általa 1883 nyarán kezdeményezett közigazgatási eljárás – amelynek alakulásáról semmilyen információnk nincs – pozitív eredményt hozott. A későbbi örökösödési perben született ítélet említi annak végeredményét, miszerint a „legfőbb közigazgatási hatóság” megállapította, hogy az elhunyt „osztrák állampolgársága mellett magyar állampolgár is és pedig Delinyest községi illetőségű volt”.⁸¹ Ez azt jelentette, hogy immár semmi nem állt annak útjában, hogy a hagyaték Magyarországon fekvő része – a delinyesti és ohabica-i nemesi birtok, túlnyomórészt erdő és legelő, összesen mintegy 5000 hold⁸² – felett magyar bíróság határozzon. A döntés valószínűleg 1884 nyarán születhetett, mert a Krassó-Szörény Megyei Árvaszék 1884. szeptember 23-án máris megállapíthatta a hagyaték értékét: az újraeltározás eredményeként 145 067 forint 38 krajcárban lett meghatározva.⁸³ A döntéssel a konfliktus súlypontja végképp Magyarországra tolódott. Az ausztria hagyatéki eljárás, amiről persze megint semmi biztosat sem tudunk, időközben valószínűleg – gyaníthatóan az említett osztályegyezség nyomán – befejeződött.

A Lajtán inneni örökség kérdésének nyílttá válása az ellenfeleket alkalmazkodásra kényszerítette, aminek egyik jelét véljük felfedezni az általános örökös, Pia nagykorúsításában. A kisebbik leány ugyanis, valamikor 1885-ben, házasságot kötött röjtöki Bene Ferenc huszárszázadossal, aki ez idő tájt egységével a Delinyesthez közeli Fehértemplomon állomásozott.⁸⁴ Az esküvőre vélhetően azért (is) került sor, hogy Marie családja megakadályozza a birtok árvaszéki ellenőrzés alá vonását, amely Pia kiskorúsága miatt fenyegetett. Emellett mihamarabb utódokra volt szükség, hogy biztosítsák az örökséget August és Marie gyermekeivel szemben. A házasságból 1885-ben és 1886-ban két leány, Pia és Aristeia született. Talán nem volt minden rendben az általános örökös egységével: Pia hamarosan, 1888. február 27-én távozott az élők sorából – a halálok ismeretlen.⁸⁵ A „védtelen nők” a kapitányban bizonyára egy megbízható szövetségest reméltek találni a hálóját egyre szorosabbra fonó báró ellenében: a megoldás legalábbis

⁸⁰ A gyerektartási perről egy közjegyzői okirathoz csatolt ügyvédi meghatalmazás tájékoztat. BFL VII. 183. 407/1891. Hogy nem tévedésről van szó, s tényleg az apa követelt gyerektartást az anyától, alátámasztja az örökösödési perben hozott törvényszéki ítélet: Örökösödési per 1890. Az ügy kimenetelét nem ismerjük, 1891. február 9-én érkezett a Budapesti Kir. Ítéletábrlára: BFL VII. 1. d. Lajstrom 1891. 6985. Ezzel együtt egyébként egy másik, ugyanazon felek között folyó, 3300 forintot tárgyzó vagyoni pert is felterjesztettek. BFL VII. 1. d. Lajstrom 1891. 6986.

⁸¹ Örökösödési per 1890.

⁸² Baross 1893: 390–391.

⁸³ Örökösödési per 1890.

⁸⁴ A férfi katonai minősítési lapja: Österreichische Staatsarchiv (ÖStA) KA Qualifications-Listen, Bene. Eszerint egyébként a menyasszony 24000 forint tőkét kötött le kaució gyanánt. – A forrás megküldéséért Herrmann Róbert bécsi katonai delegátusnak tartozom köszönettel.

⁸⁵ ÖStA KA Qualifications-Listen, Bene.

nagyon hasonlít a régi, több mint egy évtizeddel korábbi esetre, amikor Marie a fenyegetőző rokonokkal szemben szintén egy erőskezű férfit keresett. Akkor védelmezőjét August báró személyében vélte fellelni, most valószínűleg – megint egy snájdig huszártiszt! – Benét szánta e szerepre.⁸⁶

A hagyatéki ügy tárgyalásáról, amely a Lugosi Kir. Törvényszéken zajlott, semmit nem tudunk, viszont az azt követő örökösödési processzus kapcsán, a perben meghozott ítéletek publikálásának köszönhetően, legalább nagy vonalakban rekonstruálható az ellenfelek taktikája.⁸⁷ Eszerint a kiskorú gyerekei gyámjaként felépő báró 1887. május 31-én beadott keresetében – paradox módon – úgy támatta meg apósa, Aristides *végakarátát*, hogy formailag annak *végrendeletére* támaszkodott. Ügyvédjei nyilvánvalóan a házassági konfliktus, illetve a házastársak közötti megegyezés elmaradása után vetették el a végrendelet nyílt megtámadásának lehetőségét. A szakítás, majd a nő ellentáborba sodródása nyomán a végrendeletnek a köteles rész Marie általi hasznélvezetére vonatkozó kikötései (amire csak addig jogosult a kitagadott leány, amíg „gyermekait rangjukhoz mért és jó nevelésben részesíti”) egyszeriben kulcsfontosságúvá váltak. A báró álláspontja szerint ugyanis, miután alperes „férjétől elszökvén, gyermekeit egyáltalában nem neveli”, sem a köteles részre, sem annak hasznélvezetére nem jogosult.

A végrendelet kényszerű respektálásának ára az volt, hogy nem lehetett megtámadni a kitagadásra, illetőleg a köteles részre vonatkozó intézkedést sem. Ezt ellensúlyozandó a báró alaposan felszófolta a téteket. A keresetben egyrészt, az árvaszéki leltárral ellentétben, az örökséget 250000 forintra becsülte, másrészt a hagyaték *fele részét* követelte (holott a konkrét esetben a köteles rész annak negyedét jelentette volna), vagyis összesen 125000 forintra formált igényt. Felperesek ugyanis azt próbálták bizonyítani, hogy Marie „volt a néh. [monogram törölve] Aristides törvényes osztályrészre jogosult utódja, I. r. alperes [monogram törölve] Pia az örökgyónak nem törvényes, hanem természetes gyermeke lévén, szakis végrendelet alapján bírhat öröklési joggal.” Magyarán: törvénytelen származása okán nyíltan kétségbe vonták a kisebbik leány törvényes örökös minőségét.⁸⁸

Alperesek, Pia (illetve, per közbeni elhalálózása folytán, kiskorú örökösei, Bene Pia és Aristeia), a báróné, valamint az anyjuk, ezzel szemben a végrendeletre hivatkozva vitatták a báró gyermekei feletti képviseleti jogát, annál is inkább, mert – érvelésük szerint – az örökség ügyében az apa és leányai között érdeklentét állt fenn. Ezen kívül Marie viszontkeresetet is támasztott gyermekeivel szemben, amelyben törvényes osztályrésze (a köteles rész) kiadását igényelte. A per során egyébként a Marie családjából való örökösök között teljes volt az összhang:

⁸⁶ Az ügy részleteit lásd jelen kötetben Bácskai Vera tanulmányában, *Korall* 32. 80–101.

⁸⁷ Örökösödési per 1890.

⁸⁸ E ponton a családi szennyest alaposan kitegethették, mert a pereskedés stílusára a törvényszéki ítélet is kénytelen volt kitérni: „Ami végül azon kérelmet illeti, hogy az iratok [...] az ügyvédi kamarához áttéssenek, a sértések kölcsönösségére, a felhozott bizonyítékokra, és általában jelen per különös körülményeire való tekintettel, a törvényszék nem találja magát indítatva azon kérelem teljesítésére.” Örökösödési per 1890.

az özvegy és a kisebbik leány (valamint örökösei) elismerték a báróné örökösödési jogát, az viszont tartózkodott a végrendelet megtámadásától, s – a felperesekkel ellentétben – nem vitatta a hagyaték gyámhatósági becsülésének helyállóságát sem.

Az örökség tekintetében mindent eldöntő perben a báró végül teljes vereséget szenvedett. A Lugosi Kir. Törvényszék 1888. december 4-én meghozott ítélete felperesek keresetét arra hivatkozva utasította el, hogy az ominózus végrendeletben foglalt kitagadás és a köteles rész haszonélvezetének korlátozása a magyar jog szerint érvénytelen – ennek következtében pedig Marie törvényes osztályrésze, viszontkeresetének megfelelően, kiadandó. Az indoklás szerint a testamentum azon, a kitagadást magyarázó kitétele, miszerint a nő „mióta br. [monogram törölve] Ágost által Rómában, mint 15 éves gyermek, szöktetés által atyjától elragadva lett, s csakis ezen tény következtében lett felperesek atyjához nőül adva, férje oldalán ismételve bebizonyította, hogy ő a vagyon kezelésére szükséges tulajdonságokkal nem bír és habár az atya több ízben fizetett ki érte adósságokat, ez mit sem használt; miért is bizonyosnak tartja azt, hogy leánya azon rossz befolyás alatt, melyben van, vagyonát elpazarolná, ez által önmagát és gyermekeit ínségre juttatná” nem képez elegendő okot a kitagadásra, mert nem meríti ki a Hármaskönyvben szereplő „atyán elkövetett terhes és nevezetes méltatlanság” fogalmát. Ebből kifolyólag – így a verdikt – felpereseknek a végrendelet korlátozó intézkedéseire alapított keresete nem teljesíthető, ellenben a viszontkeresetnek hely kellett adni. A bárót aligha vigasztalta, hogy a köteles rész kiadására aztán mégsem kerülhetett sor, mert az elsőfokú ítéletet a Budapesti Kir. Ítéltábla 1889. november 6-án megváltoztatta és az exbáróné viszontkeresetét elutasította (ezt harmadfokon a Kúria 1890. november 14-én lényegében jóváhagyta).⁸⁹

Felvethető a kérdés: miért pereskedett oly visszafogottan Marie, miért nem támadta meg az apja végrendeletének őt hátrányosan érintő részét, miért érte volna be csupán a köteles rész kiadásával. A választ egy másik processzus adja meg, amely valószínűleg az utolsó volt a hagyatékot érintő jogi eljárások között. A pert 1891 kora tavaszán a Budapesti Kir. Törvényszéken Marie indította elhunyt húga örökösei, Bene Ferenc és leányai ellen. A fennmaradt ítélet szerint, felperes azt állította, hogy noha „néh. [név törölve] Pia kötelezte magát azon esetre, ha felperesnő néh. [név törölve] Aristides végrendeletét meg nem támadja, felperesnőnek atyja hagyatékából, ennek végrendelete szerint kijáró köteles részen felül még 25 ezer forintot sajátjából fizetni”, az ígéret teljesítése elmaradt. A törvényszék 1893. március 15-én arra hivatkozva utasította el a keresetet, hogy felperes egyrészt ellentmondó közlésekkel szolgált az állítólagos szóbeli egyezséget illetően, másrészt mert a neki járó összeget húga életében nem követelte, holott szorult anyagi helyzetben volt, s anyjához segélyért fordult. Az ítélet megállapí-

⁸⁹ Ezek szerint a nő formai hibát követett el, mert viszontkeresetét, a felpereseken kívül, nem intézte a még születendő gyermekeit képviselő ügygondnok ellen is: Örökösödési per 1890. A felek közötti eljárások ezzel még nem zárultak le: például nyoma maradt 1891. február 16-án egy Lugosról az ítéltáblához felterjesztett végrehajtási ügynek, amelyet a báró indított ellenfeleivel szemben. BFL VII. 1. d. Lajstrom 1891. 8299.

totta, hogy a korábbi osztályegyezség felperesnek egyébként sem tette lehetővé a végrendelet megtámadását.⁹⁰

Marie további sorsának alakulásáról – leszámítva az újraházasodás, és az új házasság majdani érvénytelenítésének tényét – nincs adatunk, a haláleset adminisztrációja azonban némi fényt vet a korábbi jogi játszmák valódi tétjeire, amely a peres iratokból legfeljebb gyanítható.⁹¹ A nő Bécsben, 1939. november 21-én hunyt el. A haláleset-felvételen leánykori nevén, római katolikus vallásúként és kétszeresen elváltként szerepelt (bár e meghatározás jogilag helytelen). Az eljáró bírósági hivatalnok nem jegyzett fel rokont, és nem volt képes kitudakolni az első házasságból született gyerekek – a másodikból eszerint nem származott utód – pontos címét sem. Meglehetősen sanyarú körülményekre enged következtetni a kisnyugdijas (*Kleinrentnerin*) megjelölés, a nyugdíj összege (havi 54 birodalmi márka), és méginkább az a tény, hogy a temetési költségeket részben az elhunyttal azonos lakcímen szereplő Anna Ott fedezte. A járásbíróság saját vagyon hiányában végül nem indított hagyatéki eljárást. A leányai tulajdonát képező kötelesrész azonban még megvolt: a bécsi bíróság kezelésében, osztrák állampapírokba fektetve, 253 400 korona kamatozott.

* * *

Forrásaink alapján nem sokat tudunk mondani arról, hogy hőseink igazából mit gondoltak a történekről, hogyan értelmezték az egész családi vizsályt, valamint ezen belül saját tetteiket. A bírósági akták – bár óvakodni kell, hogy tértől-időtől függetlenül tekintsük érvényesnek a megállapítást – kevéssé alkalmasak egy *ilyen szempontú* vizsgálatra (olyan jellegű személyes forrás pedig, mint Máriának a házasságkötés körülményeiről íródott emlékeztetője, nem állt rendelkezésünkre). A tanulmány talán meggyőzően világított rá, hogy akár a főszereplők, akár a tanúk által elbeszelt történetek, sőt a bizonyítékul szánt egyéb írásos evidenciák (levelek, magánjogi aktusokat rögzítő iratok, bizonyítványok), milyen mértékben illeszkedhetnek a *jogi stratégiákhoz*. Feladatunknak ezért mindenekelőtt azt tekintettük, hogy egyrészt a különböző eljárásokról szereshető ismeretek révén, másrészt a fennmaradt szövegek segítségével e stratégiákat igyekezzünk felfejteni.

Bizonyára senkit nem ért meglepetésként, hogy az invenciózus egyéni joghasználat előtt általában véve milyen széles mozgástér nyílhat, vagyis mennyire manipulálhatók a tételes, illetve a joggyakorlat során érvényesített normák. Esetünk kapcsán számos példa hozható. Így August báró atyai hatalmát, pontosabban gyermekei törvény által biztosított képviseleti jogát arra próbálta felhasználni, hogy megszerezze neje magyarországi örökrészét. A törvényhozónak,

⁹⁰ BFL VII. 2. c. 1891. I. 188. – A perindítás időpontjára a kereset iktatószáma (13980/91.) enged következtetni. – A törvényszéki ítélet ellen a felek melleleg nem fellebbeztek, így feltehetően vagy peren kívüli egyezséget sikerült kötni, vagy a nő, remény és/vagy megfelelő anyagi híján egyszerűen lemondott arról, hogy a pert tovább folytassa.

⁹¹ Wiener Stadt- und Landesarchiv (WStLA) BG IS (II) A 4/19A 57/40.

és a jogot alkalmazó bíróságnak aligha állt szándékában, hogy elősegítse a férj egzisztenciális (vagyon) érdekeinek érvényesítését, amikor a feleség házasságtörését szankcionálta, holott tulajdonképpen – némileg leegyszerűsítve a dolgot – ez történt. A házassági bontóper a férj kezdeményezte, aki viszont nem feltétlenül akart elválni (sőt, hamarosan foggal-körömmel akadályozta a válást): azzal csupán előnyös alkupozíciót kívánt kiharcolni alperes feleségével szemben, aki ellenben mindenáron válni szándékozott, hogy egybekelhessen szeretőjével.

Nem ennyire nyilvánvaló tanulsággal szolgált az alkalmazott *konkrét* stratégiák elemzése: a jogi összecsapás során bevetett eszközök az Osztrák–Magyar Monarchia zűrzavaros jogrendszerét világítják meg. Külön tanulmány tárgyát képezhetné esetünkhöz kapcsolódóan a jogszolgáltatás intézményesülésének, a jogi eljárás technicizálódásának, vagyis – más oldalról – az emberi viszonylatok „eljogiasodásának” hatása. Láthattuk, hogy az 1880-as években zajló családi konfliktushoz kapcsolódó procedúrák egy része majdnem teljes egészében, más része többé-kevésbé már – a legkülönbözőbb bírói (és közigazgatási) fórumok előtt – olyan, a laikusok számára nehezen érthető eljárásjogi kérdések körül forogott, amelyek adott esetben döntőek lehettek az egyéni szándékok megvalósíthatóságát illetően. Az erre vonatkozó taktikák megválasztása minden bizonnyal a professzionális alkalmazottak, az ügyvédek kezében volt.⁹² (Ennek kapcsán egyébként joggal merülhet fel a kérdés, hogy mennyiben beszélhetünk „egyéni joghasználatról”.)

A képet kétségtelenül színezi, ahogy a felek a kollidáló osztrák és magyar jog között manővereztek. Az olyan egyszerűnek tűnő kérdések, mint hogy milyen állampolgársággal bírt Aristides, milyen honos, mely községi illetőségi kötelékbe tartozik, milyen lakhellyel rendelkezik August báró; továbbá hogy a Görzi Cs. Kir. Városi Delegált Járásbíróság vagy Temes Megye Árvaszéke illetékes-e a leányok ügyében; a Budapesti Kir. Törvényszék vagy a Kolozs-Doboka-köri Alpapi Törvényszék járhat-e el Marie válóperében, a Bécsi Cs. Kir. Törvényszék vagy a Lugosi Kir. Törvényszék döntheti-e el a hagyatéksorsát, a végeredményt komolyan befolyásoló jogvitákhoz vezettek, hiszen nem volt mindegy, milyen jog alapján igazítják el az egyes ügyeket. A szemben álló felek és ügyvédjeik esetünkben természetesen tudatosan (vissza)éltek az ebből adódó lehetőségekkel. August báró alapvetően az egymással ütköző jogszabályokra építette az örökség megkaparintását célzó stratégiáját, felesége pedig ily módon – a budapesti törvényszék illetékességét kijátszva – vitte keresztül a válást Erdélyben.

⁹² Az ügyfelek és jogi képviselőik közötti viszony, és e viszony befolyása az egyes ügyekre ugyancsak problematikus és – megfelelő források esetén – tanulmányozandó lehet. A kérdés esetünkben is felvetődhetett volna, tekintettel August báró ügyvédeivel kialakított sajátos viszonyára, amelyet általában a honoráriumok összege és kifizetlensége határozott meg, de az ezt illető nyomok töredékesek. Szemléltetésként szolgálhat Eötvös Károllyal való összetűzése: BFL VII. 175. 397/1889. és VII. 183. 454/1890. Az ügyvéd hiába várt fizetséget, ezért visszatartotta a báró aktáját.

Felvethető persze a kérdés, hogy ezen túl miféle tanulságokkal szolgálhat egy *kirívó*, sőt egyenesen – főként, ami a házasság konfliktusait illeti – a patológikus joghasználat körébe utalható eset. A felek kétségtelenül mindvégig a jog borotvaélén táncoltak, azaz szélsőséges megoldásokhoz folyamodtak, amit, egyebek mellett, a perek kapcsán született publikációk (döntvénytárakba válogatott ítéletek, jogi szaklapokban megjelent cikkek) is jeleznek. Az extrém joghasználat ugyanakkor bizonyos szempontból jobban rávilágíthat az *intézményes jogszolgáltatás korabeli működési módjára*. Fényt vethet azokra a konkrét és szimbolikus költségekre, amelyek megmagyarázhatják, miért törekedtek mások pereskedéseik kordában tartására, bírósági ügyeik konszenzuális elintézésére, avagy egész egyszerűen – a legtöbben – miért tartották magukat távol a törvényszékektől és állami hivataloktól, és simították el konfliktusaikat egymás között, esetleg közvetítők (rokonok, ismerősök) segítségével.

Bármennyire invenciózusak voltak hőseink (és ügyvédjeik), bármily merész húzásokkal próbáltak felülkerekedni ellenfeleiken, a pereskedés végére csak egy romokban heverő, megtépázott társadalmi presztízsű család maradt. A fizetett „árat” leginkább – megfelelő források birtokában – August báró példáján tudjuk érzékeltetni. A családi botrány valószínűleg közrejátszott abban, hogy saját anyja kis híján kitagadta, s köteles részre szorította őt (aminek következtében, öccse, Aladár ellen újabb, fél évtizedig húzódó örökösödési pert folytatott).⁹³ Amikor végre 1890. július 18-án – a fivérével aznap kötött osztályegyezség nyomán – megkapta az anyai örökségét képező 150 339 forint 24 krajcárt, az összeg rögvést egy magánbankházhhoz került, amely kiegyenlítette különböző, horribilis összegre rúgó tartozásait: összesen 33 733 forint 4 krajcárt. A közjegyző által felvett jegyzőkönyvben számos tétel ügyvédi honoráriumokról, eljárás díjakról szól, illetve a kapott kölcsönök egy része is feltehetően ilyen célokra lett fordítva. Az biztos, hogy ez korántsem tekinthető végszámlának. A jegyzőkönyvben például megjegyzésként szerepel dr. Kormann Frigyes (válóperes jogi képviselő) követelése, amit korábban, a budapesti I-III. kerületi járásbírósnál letett összegből elégítettek ki.⁹⁴ És minden bizonnyal nem ez volt az egyetlen időközben, a per folyamán hosszú éveken át kiegyenlített tartozás. A báró úszott az adósságokban, ami nyilván megint csak – betetézve a botrányt – nem használt reputációjának. Szintén egy budapesti közjegyző által rögzített levélváltás sejtetheti az effajta károk kiterjedtségét. Amikor August 1887. augusztus 25-én, Mercedes leánya keresztapjától, gróf Zichy Ernőtől váltóra kapott, akkor már egy éve lejárt kölcsönök fizetés helyett kötelezvénnyel próbálta meghosszabbítani, a gróf megalázó módon utasította el az ajánlatot: „a báró úr még 20 évig is perlekedhet,

⁹³ Az anya 1885. február 10-i végrendelete ugyan csak régi ügyeket sorol fia bűnlajstromában, de gyanítható, hogy igazából a skandallum miatt fontolgatta kitagadását, mert néhány évvel korábban, 1881-ben kelt testamentumában e szándéknak még nincs nyoma. BFL VII. 151. 947/1881. Fontos lett volna egyébként az anyai örökség ügyének családi konfliktusra gyakorolt hatását felmérni, de sem a hagyatéki ügy, sem az örökösödési per nem maradt fenn.

⁹⁴ BFL VII. 183. 668–669/1890.

az adósság pedig váltóra lőn téve, az illető pedig minden negyedévben felmondhat, és azért elvárom [név törölve] báró úrtól, hogy f. év november 19-én tartozását pontosan kiegyenlítse, ellenkező esetben azt be fogom hajtatni.”⁹⁵

Végezetül érdemes elgondolkodni azon, hogy mégis miként fajulhattak idáig a dolgok, vagyis miért döntöttek a felek – elsősorban a báró és felesége – konszenzus helyett rendre a konfliktus kiélezése mellett. Az extrém joghasználat mindenekelőtt a pereskedők nonkonform személyiségével állhat összefüggésben. Ha más nem, a házasságkötés története – bármely verzióját tekintjük is – megfelelően tanúskodhat amellett, hogy a „polgári normák” (vagy amit mi azoknak gondolunk) nem kötötték szereplőink kezét.⁹⁶ Emellett azonban, *joghasználatról* lévén szó, egy további momentum is figyelmet érdemel: a fő aktor, a báró *jogérzéke*. Aristides a családi viszály hevében, de még évekkel a pereskedést megelőzően, az 1870-es évek derekán ekként panaszkodott javíthatatlan vejére: „ahelyett, hogy az elveszített megbecsülést törekedne valahogy visszaszerezni, dokumentumokat próbál gyűjteni jövőendő perekre. Minden mégoly értéktelen papír is számára nagy vonzerővel bír. Ez nála bizonyos fajta mániának látszik.”⁹⁷ Innen nézve tulajdoníthatunk különös jelentőséget annak a hírhedt pereskedésnek, amelyet August báró anyja, valamint nagybátyjai és nagynénjei, a Lo Presti család tagjai az 1850-es évektől több mint két évtizeden át egymás ellenében folytattak. A nagyszülők végrendelete kapcsán kirobbanó örökösödési vita korántsem sorolható a szokványos családi konfliktusok közé: a felek néhány év leforgása alatt egészen elképesztő számú jogi eljárást tettek folyamatba, s – minden bizonnyal részben alapos okkal – a legpiszkosabb eszközök alkalmazásával vádolták meg egymást (sőt, néhány annak idején publikált „röpirat” nyilvánosság elé is tárta a különböző machinációkat).⁹⁸ A báró gyermekeivének és ifjúkorának egyik meghatározó élménye lehetett tehát a nagyszabású pereskedés, ami néhány évtizeddel később sajátos mintát kínálhatott számára a maga konfliktusának megoldása kapcsán.

⁹⁵ BFL VII. 151. 827/1887. A tartozás kiegyenlítésére egyébként csak három év múlva, ugyancsak az 1890-es osztályegyezség után került sor.

⁹⁶ Vö. Bácskai Vera írását jelen kötetben, *Korall* 32. 80–101.

⁹⁷ Aristides keltezetlen levele a báró anyjának. EUL FT 64/1886.

⁹⁸ A báró anyai nagybátyjával, Lo Presti Lajos báróval kapcsolatban közismert volt, hogy „öcscse, Árpád és két huga ellen összesen 114 pört indított, melyeket elvégre megnyert, de aradmegeyi birtokai rámentek a perköltségekre, öcscsével pedig azóta teljesen meghasonlott.” (Szinyeyei 1900: 1395.) Tanulságos Lo Presti báró publikált ügyvédi utasítása 1857-ből: Advokaten-Instruction [1857]. Hasonlóképpen tanulságos a nagynéni, Lo Presti Lujza báró emlékirata, amelyet kifejezetten August báró anyja ellen tett közzé: Erdődy 1876. A pereskedés nyomai megtalálhatók az anya személyes iratai között: Magyar Országos Levéltár (MOL) P 1831.

FORRÁSOK

Archivio di Stato di Gorizia (ASG, Görzi Állami Levéltár, Olaszország). K. K. Städtisch Delegirte Bezirksgericht in Görz (SDBG).

D. 503/1883. Curatela dei minori Agostino e Maria B. di Augusto.

D. 618/1884.

Budapest Főváros Levéltára. (BFL)

VII. 1. d. Budapesti Királyi Ítéltábla peres iratai, lajstromkönyv.

VII. 2. c. Budapesti Királyi Törvényszék peres iratai. 1891. I. 188.

VII. 2. c. Budapesti Királyi Törvényszék peres iratai, V. kútfő (válóperek).

VII. 151. Rupp Zsigmond közjegyző iratai.

VII. 170. Jeszenszky Danó közjegyző iratai.

VII. 175. Steinbach István közjegyző iratai.

VII. 183. Tokaji Nagy Lajos közjegyző iratai.

XI. 1136. Manno Kereskedelmi Cég iratai. Jelzet nélkül. (Marie memoranduma a házasságkötés körülményeiről.)

Budapesti Unitárius Egyházközség (BUE)

Betérési anyakönyv, Házassági anyakönyv.

Erdélyi Unitárius Levéltár (EUL) Főpapi Törvényszék válóperes iratai. 64/1886.

Magyar Országos Levéltár (MOL) Melczer Istvánné szül. báró Lo Presti Henriette iratai.

Österreichisches Staatsarchiv. Kriegersarchiv. (ÖStA KA) Qualifications-Listen. Franz Bene von Rőjtök.

Wiener Stadt- und Landesarchiv (WStLA). Bezirksgericht Innere Stadt (BG IS). A 4/19A 57/40.

Advokaten-Instruction [1857]: *Advokaten-Instruction*. H. n.

Baross Károly bellusi 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

Budapesti cím- és lakjegyzék. 1885–1886.

Erdődy, Louise Gräfin 1876: *Fragmente aus meinen Erlebnissen*. Budapest.

Örökösödési per 1890: *Jogesetek Tára. Felsőbírósi Határozatok és Döntvények. Melléklet a „Jog” 48. számához*. Budapest, 1890. november 30-án. 189–191.

Szinnyei József 1900: *Magyar írók élete és munkái*. VII. kötet. Budapest.

Sztehló Kornél 1889: A kánonjogellenes kereseti kérelemről vegyes házassági válóperben. *Jogtudományi Közlöny* (24) 6. 49–50.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Nagy Sándor 2005: Adalék az unitárius egyházi bírászkodás történetéhez 1869–1895.

A Nagy György contra Beniczky Emilia házassági bontóper tanulságai. *Jogtörténeti Szemle* (2.) 4. 10–15.

Elkötelezettség és tárgyszerűség

Felkai Gábor: A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig. I–II. kötet.

Századvég, Budapest, 2006–2007. 544 és 623 oldal.

A Szerző az elmúlt másfél évtizedben oly sok tanulmányt publikált (beleértve fordításait is) a német szociológiai gondolkodás jeles alakjairól, hogy olvasói megalapozottan remélhették: Felkai Gábor egy a modern német gondolkodástörténet hosszabb időszakát vizsgáló monográfiával áll elő.¹ E várakozást teljesítette be *A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig* című kétkötetes munka. Mivel a német szociológiai gondolkodástörténet ezen időszaka (is) erőteljesen kötődött filozófiai előfeltevésekhez, szerencsés, hogy egy olyan Szerző vállalkozott erre az összegzésre, aki otthonosan mozog az újkori német filozófiatörténet területén. Egy efféle monográfia hosszas előmunkálatokat követel, így értelemszerűen néhány részelemzésével már találkozhattunk a szerző korábbi publikációiban is, ám ezek a részletek e kötetekben terjedelmesebb formában szerepelnek. A könyv azonban nemcsak az említett periódusról közöl ismereteket, hanem gazdag hatástörténeti utalások, kitekintések révén az ezt követő évtizedek német szociológiatörténetéről is informálódhatunk belőlük.

Felkai könyve a hazai szociológiai szakirodalom legjobb munkáinak sorába illeszkedik, nem kis mértékben azért, mert egy klasszikus tudományos törekvés öltött benne testet: átfogó igénnyel, azaz monografikusan tárgyaljon (bemutasson és értelmezzen) egy meghatározott problematikát, konkrétan a német szociológiai gondolkodástörténet 20. század első harmadának időszakát. A kötetek szerkezeti felépítésében szerencsés ötlet volt, hogy a szerző keretbe foglalta a tárgyalt időszakot. Egyfelől egy terjedelmesebb (kb. 100 oldal) bevezető fejezet áttekintette a *Német Szociológiai Társaság* 1910–1930 közötti kongresszusain megjelenő fontosabb témákat, irányzatokat, s az ezekhez kapcsolódó diskurzusokat. Így az olvasó már itt megismerhette a vizsgált időszak intellektuális hátterét, sőt több alapp probléma kapcsán már találkozhatott azokkal a gondolkodókkal, akik szellemi munkásságát a későbbi fejezetek részletesen taglalják. Másfelől pedig a vizsgálódás lezárásaként (kb. 30 oldal terjedelemben) bemutatta és elemezte az 1931-ben megjelent *A szociológia kézisztára* című munkát, mely reprezentatív képet adott a korabeli német szociológia áramlatairól, problémavilágáról. Ha valaki Felkai Gábor több mint 1100 oldalas monográfiájának vastagságától elretten, azt javaslom, hogy az említett bevezetést és zárófejezetet olvassa el először, s ezek ismeretében már könnyebb e terjedelmes munka olvasói feldolgozása,

¹ Csak két fontos munkát megemlítve, melyek nem e monográfia időszakát vizsgálták: Felkai Gábor: *Jürgen Habermas*. Budapest, 1993; Felkai Gábor: *A német és az osztrák szociológia a századforduló előtt*. In: Felkai Gábor – Haskó Katalin et. al: *A szociológia kialakulása*. Budapest, 1999. 251–425.

megértése. És ha már e kötetek használatáról esik szó, megjegyzendő, hogy sokat segít a második kötet végén szereplő névmutató, amit ugyanakkor érdemes lett volna egy tárgymutatóval is kiegészíteni. Egy kötet tartalomjegyzéke eligazítja az olvasót az elméletek megszületésének kronológiáját illetően, ám a hatástörténeti tájékozódás szempontjából fontos mind a névmutató (ami szerepel a II. kötet végén), mind pedig a vizsgált időszak gondolkodástörténetében megjelenő témák sorba szedése (azaz a tárgymutató, ami nem szerepel a II. kötet végén).

A Szerző a fejezetek elején kiteríti kártyáit, világossá teszi, hogy az adott vonatkozásban milyen (elsősorban német) monografikus feldolgozásokra támaszkodik, sőt értelmezi-értékeli is a szekunder irodalmat. Nemcsak a kötetekben megjelenő ismeretanyag imponáló, hanem az is, ahogy Felkai Gábor összhangot teremtett a gondolkodástörténeti vizsgálódások módszertani végletei között. E végletek abban szoktak megjelenni, hogy az objektív ábrázolás jegyében vagy csak a bemutatott gondolatvilágok összefoglalását olvashatjuk (ez a változat komoly „reflexiódeficittel” jár, hiszen már annak kiválasztása, hogy ki szerepeljen egy ilyen összegzésben, a szerzői szempont érvényesülését mutatja, ám anélkül, hogy ez világosan megjelenne). Vagy pedig a Szerző csak a saját elméleti pozíciója tekintetében vizsgálja a gondolkodástörténetet, aminek eredményeként a Szerző gondolatvilágáról sok mindent megtudhatunk, ám magáról a gondolkodástörténeti alakok eszméiről már kevesebbet. Felkai kiválóan ismeri a forrásanyagot és a másodlagos irodalmat, és ezeket az elméleti teljesítményeket illő intellektuális alázattal szóhoz is juttatja könyvében, emellett viszont határozottan, sőt helyenként szenvedéllyel (pl. Sombart tárgyalása) hangot ad saját értékelő szempontjának is. Ezért gondolom munkája jellemzőjének a tárgyszerűség és az elkötelezettség fogalmait. Mindezen elismerő megjegyzésekkel ugyanakkor nem azt akarom hangsúlyozni, hogy csak passzív befogadással olvassuk e köteteket, hanem tegyünk fel kérdéseket is benyomásaink alapján magunknak, és – ami egy recenzió keretében könnyen megoldható – a szerzőnek is.

Miért fontos, hogy magyar szerzőtől magyar nyelven megjelenik egy ilyen munka, illetve, hogy más hasonló munkák is napvilágot látnak? E kérdés meszebbre mutat, mégpedig abba az irányba, hogy egy nemzet tudományos kultúrája miként épülhet? E kérdést azért kell itt megvizsgálnunk, mert ismert, de legalábbis Felkai könyvéből ismert lehet, hogy e témakörben nagyszerű elemzéseket olvashatunk német szerzőktől. Miért nem ezekhez utalják a kutatók az érdeklődőket, vagy miért nem e művek magyar fordításával foglalatostkodnak a kiadók?² Tagadhatatlanul fontos a szekunder irodalom fordítása, ám még fontosabb, hogy magyar szerzők is írjanak eszmetörténeti, tudománytörténeti áttekintéseket. A hazai szerző munkája ugyanis – a kutató tudományos szocializációja

² E kérdés tipikus párja: miért fordítják a klasszikus műveket (az alapszövegeket)? Hiszen a szak kutatók eredeti nyelven tudják olvasni e könyveket. E vélemény hangoztatója ugyanakkor elfeledkezik arról, hogy nemcsak a szak kutatók érdeklődésére tarthat igényt egy-egy klasszikus mű, és arról is, hogy a fordítások a tudományos recepció egyik fontos állomását jelentik, s mint ilyenek az adott nemzet tudományos kultúráját gyarapítják.

következtében – beágyazottabb a hazai tudományos kultúrába, ami persze nem biztosítja önmagában a tudományos minőséget, de megadja annak lehetőségét, hogy – legalábbis ez jellemzi a sikeres könyveket – képes legyen *kulturális* fordítást adni, és ezzel hozzájárulni a világban ismert eszmék hazai recepciójához. S e recepciók a magyar tudományos kultúrát gazdagítják. Egy külföldön született mű fordítása, legyen szó klasszikus szövegről vagy a szekunder irodalom művéről, csak fokozza a lehetőségét a recepciónak, de egy hazai szerző könyve már valós eleme a recepciónak. A kulturális fordítás nem egyszerűen nyelvi fordítás, hanem az adott kultúrára történő átfordítás, ami jelentheti pl. a hazai tudományos hagyományokkal való szellemi rokonság jelzését, vagy csupán azt, hogy a hazai tudományos nyelvben konvencionálisan létrejött fogalomkészletre fordítódnak át a külhoni gondolkodók eszméi. Egy ország tudományos kultúrája nem csupán a tudományt űző tudósok egyéni (saját) kultúrájából áll, mely feltételezi más nyelvek ismeretét, magyarul: képesek olvasni és írni kutatási területük domináns tudományos nyelvezetén. Ilyen domináns tudományos nyelv volt évszázadokig a latin, majd a hazai tudomány számára a német, napjainkban pedig többnyire az angol nyelv rendelkezik ezzel a szereppel. A tudományos kultúra szélesebb terület a szakkutatók tevékenységénél. Beletartoznak a jövő potenciális kutatói, a kutatásra felkészülő, még tág érdeklődési területű egyetemisták, a tudomány világa iránt érdeklődő laikusok, és arról sem feledkezhetünk meg, hogy a szakkutatók egy része – nem tudományos célból, hanem egyszerűen ismeretszerzési vágytól inspirálva – kíváncsi más szakterületek tudományos fejleményeire. Mindannyiuk (mindannyiunk) számára igencsak fontos, hogy az említett kulturális fordítást megvalósító munkák szülessenek.

Ennyi előzetes megjegyzés után már illendő konkrétan magával a recenzió tárgyával, Felkai Gábor könyvével foglalkoznom. Alábbiakban eltekintenek e kétkötetes munka gondolatmenetének rövid összefoglalásától (komikus vállalkozás lenne néhány oldalban összegezni több mint 1100 oldalt), de attól is, hogy minden fejezethez, minden részletesen tárgyalt gondolkodóhoz kritikai kommentárt fűzzek – ezt egyszerűen korlátozott kompetenciám miatt sem tehetem. Sőt, helyzetem nem könnyíti, hogy ahol még érzek is magamban némi kompetenciát, ott – az esetek döntő többségében – elképzeléseim találkoznak a Szerzőével, s így megjegyzéseim csak üres ismétlésnek hatnának. Nincs más választásom, mint megkeresni azokat a pontokat, ahol vitatkozni tudok Felkai Gáborral.

A kritikát egy talán illetlen felvetéssel kezdeném. Talán illetlen, mert nem a szűken vett témát érinti (az 1933-ig tartó német szociológiatörténetet), hanem a hatástörténetet. Ám éppen a Szerző gazdag hatástörténeti kitekintései bátorítanak fel e hiányosság jelzésére. A „lipcsei iskoláról” van szó. A Szerző részletesen tárgyalja Hans Freyer munkásságát, és érinti az 1933 utáni ténykedését is. Épp e vonatkozásban térhetett volna ki a könyv Gehlenre, aki már a harmincas évek közepétől jelentős szerepet játszott a lipcsei iskolában, illetve Helmut Schelskyre, aki mindig is hangoztatta a lipcsei iskolához fűződő szellemi gyökereit, és ennek

bélyegét a hatvanas-hetvenes években.³ Noha a lipcsei iskola és a frankfurti iskola igencsak különböző világnézeti-tudományos pozíciót foglalt el a német szociológiai gondolkodásban, ám hasonlóvá teszi őket, hogy a szociológiai elemzést politikai szempontokkal kötötték össze.

E hiányérzet rövid jelzése után két koncepcionális kérdésben fogalmaznék meg vitapozíciót Felkai Gábor írásával kapcsolatban. Mindkét témakör közvetlenül érinti az áttekintés végén olvasható *Összegzést* (II. 553–585), ám a Szerző ez irányú gondolataival az eszmetörténeti fejezetekben is találkozhatunk. Az egyik az „egyén-közösség-állam” viszonytal kapcsolatos (A), a másik pedig azzal, hogy az elméletek és az elméletek megfogalmazóinak politikai álláspontja között mennyire „logikus” a kapcsolat (B)?

ad A) A Szerző a német szociológiai gondolkodástörténet vizsgált időszakát a modernséggel, a modernizációval való tágabb kontextusban értelmezi.⁴ Ebben az összefüggésben merül fel az individuum, a közösség és az állam egymáshoz kapcsolódó problematikája. Hogy a korabeli német szociológiában legalább két – egymással ellentétes – filozófiai hagyomány hatott egyidejűleg (röviden: a hegeli „állambarát” és a nietzschei „antietatista” hagyomány) – ez Felkai elemzéséből is világosan kiderül, ám talán érdemes lett volna e különbözőség látványosabb kiemelése, mégpedig azért, mert az alapkontextust, mármint a modernséget illetően is szembenálló utakat jelöl ki e két gondolkodóhoz (is) társítható koordinátarendszer. Az állambarát felfogáshoz (mely a hegeli filozófiában nyerte el legátfogóbb reprezentációját) kapcsolódó eszmék követői inkább támogathatták az (állam által vezérelt) modernizáció folyamatát, azt a tudatos mintakövetést, mely az állam aktív szerepétől várta a társadalom átformálását, míg a nietzschei gondolatvilág egyértelműen modernséggellenes impulzusokat nyújtott.

Mi a helyzet az individuummal? A Szerző álláspontja egyértelmű: „a legtöbb német szociológus mégis az egyén viszonylagos önállótlanóságát hangsúlyozta”. (II. 568.) Ha ehhez kapcsolódóan felidézzük Simmel gondolatait az individualitásról, akkor azt tudhatjuk meg, hogy az ún. germán szellemben az individuum végletesen egyedülálló lény, azaz Simmel szerint a „germán szellemű” gondolkodók, művészek az egyén egyedülvalóságát vallották – legalábbis ezt tapasztalta még a 19. század műveiben is.⁵ És ezt nehéz másként értelmezni

³ Egyébként Schelsky megjelenik – más összefüggésben – Felkai könyvében. Schelskynek a lipcsei iskolához fűződő viszonyáról (Freyerről és Gehlenről) és a frankfurti iskolát érintő kritikus véleményéről részletesen olvashatunk visszaemlékezésében (Helmut Schelsky: *Rückblicke eines „Anti-Soziologen”*. Opladen, 1981). Itt említeném meg, hogy a felvonultatott gazdag szekunder irodalomból számomra hiányzott Otthein Rammstedt: *Deutsche Soziologie 1933–1945* (Frankfurt am Main 1986) című munkája, ami vázlatossága ellenére pontosan dokumentálja az 1933 előtti német szociológusok publikációs munkásságát (tudományos életét) a nemzetiszocialista időszakban.

⁴ E kontextus kijelölését magam is osztom, sőt véleményem szerint az elmúlt félévszázad német szociológiai-társadalomelméleti gondolkodásának is meghatározója a modernség kérdéskörével való számvetés. Erről lásd: Balogh Istvánnal írt közös könyvünket (*Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig*. Budapest, 2000).

⁵ Georg Simmel: Az individualizmus (Ford.: Berényi Gábor.) In: Uő: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. (Szerk.: Somlai Péter.) Budapest, 1973. 534–542.

mint az individuum önállóságának (ha úgy tetszik: a világban magában maradottságának) létezőként való elfogadását. Sőt, ehhez társíthatjuk a virulens Nietzsche-hatást is. Nietzsche filozófiája nemcsak az antietatizmust, hanem mindenféle közösségellenességet is táplált, s mindezt individuumcentrikus módon tette (noha nem mindenféle, hanem csak a „korszerűtlen” egyéniséget hirdetve). A kérdés világos: mi történt a századfordulót követő évtizedekben a német szociológiai gondolkodásban, hogy ilyen gyorsan helyet vesztett az individuum? Miért kaphattak az egyénfölötti szerveződési formák (közösség, nép, állam) ily erős hangsúlyt a szociológiában, és ezzel egyidejűleg hova tűnt az individualitás respektusa? Úgy gondolom, e tekintetben az elméletek hatás-történeténél nagyobb szerepet játszottak meghatározott *társadalmi* tapasztalatok. Konkrétabban: ezek a tapasztalatok a német társadalom modernitásának sajátos vonásaival függtek össze. Felkai Gábor ezt részletesen bemutatta, okfejtését két szemponttal egészíteném ki.

Az állammal kapcsolatos erős várakozások vélhetően összefüggtek azzal a társadalomlélektani állapottal, hogy ezekben az időkben a német állam mint társadalomintegrációs tényező, igencsak fiatal volt. Alig félévszázados múltról beszélhetünk. Egy ily rövid időszak még kevésbé adhatott olyan tapasztalatokat a társadalom számára, melyek az állami erővel szembeni óvatosságot, kételyt erősíthették volna. Ellenkezőleg! Az államnak tudhatták be, hogy Németország az európai államok sorában nagyhatalommá vált. Ha úgy tetszik: megtapasztalhatták az egység erejét. Érthető, hogy tisztelték, sőt sokat vártak az államtól. S ha mégis kételyek fogalmazódtak meg az állammal szemben, akkor sem az individuumban látták a történelmi létezés sarkkövét, hanem az állam alternatívájaként a népben. Az egyént önállótlanként fogták fel – miként Felkai Gábor írta –, azaz védelemre szorulóként, s úgy vélték, hogy védelmet az államtól vagy más közösségtől (elsősorban a néptől) kaphat.

Az említettekén túlmenően azt sem hagyhatjuk ki a magyarázó faktorok közül, hogy a szociológia a társas (társadalmi) kapcsolatokat vizsgáló tudomány, azaz olyan látásmód, mely az individuumot mint társas (szociális) viszonylatokba belépni, azokban élni képes lényt ragadja meg. Már csak a diszciplináris konvenciókból is fakadt, hogy az egyénre mint szociális viszonylatokba ágyazottra tekintettek. A diszciplináris konvenció kapcsán pedig arra is gondolhatunk, hogy a korabeli német szociológia a német filozófiához való intellektuális kötődése ellenére önálló diszciplínaként akarta önmagát meghatározni, s a diszciplináris elhatárolódás tematikus elkülönüléssel is járt, azaz az individualitást közép-pontba állító filozófiai hagyománytól való elkülönüléssel.

Az egyén-állam vagy az egyén-közösség viszonyának a németországi szociológiában látható sajátos tematizációját szokás összekapcsolni a német történelem „különútjával” – miként Felkai Gábor is utalt erre Elias kutatásainak tanulságaként. (II. 570.) Mivel egy széles körben és komoly tudósok által gyakran hangoztatott metaforáról van szó – szükségesnek látom ezirányú kételyeim jelezni.

A nemzetiszocializmus létrejöttének egyik magyarázataként született a német történetírásban a „különút” (Sonderweg) megjelölés, s ezen nem csupán azt értve, hogy sajátos volt a német polgárosodás története, hanem egyúttal értékelést is hangsúlyozott: felemásnak, kompromisszumokkal terheltnek, ha úgy tesszük korcs formában megvalósultnak tartva azt. Mintha az egyik (a „normál”) úton a polgárság zökkenőmentesen áramlott volna a társadalom meghatározó, azaz a közép- és a felsőréteg pozíciójába, míg a másik (a „külön”) úton mindez nem így történt. Amennyiben a zökkenőmentesség alatt a forradalom, a fizikai erőszak, a vér hiányát értjük – akkor e magyarázat ereje igencsak kétséges. Gondoljunk csak arra, hogy Angliában a *Bill of Rights* megszületését nemcsak II. Jakab király elűzése, hanem néhány évtizeddel korábban I. Károly lefejezése és Cromwell véres diktatúrája előzte meg, illetve az angol polgárosodás történetének integráns része az angol gyarmatbirodalom kiépülése is, ami (miként más gyarmatbirodalmak kiépülése) igencsak a hatékonyan alkalmazott fizikai erőszakra támaszkodott. A modern francia társadalom létrejötté hasonlóképp véres történet. A forradalom alatti időszak a francia arisztokrácia számára (sőt rövid idő után mások számára is) a guillotine időszakát jelentette, és persze nem feledkezhetünk meg a lázadó és lemészárolt vendée-i parasztokról sem. A „különút” feltevése teleologikus történelemszemléletre utal, mintha a 19. századi német történelem eleve „beprogramozta” volna a nemzetiszocializmus keletkezését.

Nem azt kívánom kétségbe vonni, hogy ne lettek volna sajátosságai a német polgárosodás társadalomtörténetének (minden nemzet polgárosodásának voltak sajátos vonásai), hanem csupán a tekintetben javaslok óvatosságot, hogy a tragikus következmények ismeretében az egész német polgárosodás folyamatát visszamenőleg megbélyegezzük a „különút” negatív címkéjével, s e fogalmat univerzális magyarázóértékkel ruházzuk fel.⁶ Egyébként megjegyzendő, hogy az a gondolat, hogy a német történelem a 19. században „letért a normál útról”, már az ezerkilencszázhuszas években, az ún. konzervatív forradalom hívei között megfogalmazódott, csak ők másként értették e letérést, mint a későbbi Sonderweg-teória képviselői. A konzervatív forradalom gondolatvilágában a „letérés” egyértelműen azt jelentette, hogy a liberalizmus eszméi behatoltak a német társadalomba, s ezért kárhoztatták a német történelmet.

ad B) A második vitapontom az elméleti pozíciók és a politikai állásfoglalások közötti – szerintem – rövidebbre zárt kapcsolatot érinti. Felkai Gábor álláspontja a következő: „alapvetően tévesnek tartom azt a (sajnálatos módon nagyon elterjedt) széplelkű (vagy szigorúan »filozófiatörténeti«) felfogást, mely szerint szét kell választani egymástól a gondolkodók filozófiai rendszerének belső felépítését és a társadalmi-politikai ügyekben való véleményalkotásuk sajátosságait. (Ezt a gondolkodásmódot egyértelműen az önfelmentés szándékától vezérelt

⁶ Az elmúlt negyed században a strukturalista megközelítés háttérbe szorulásával immár a német történetírásban is meggyengültek a Sonderweg-elmélet pozíciói, s már nincs jelen az a korábbi teleologikus szemlélet, amely a Harmadik Birodalom szűrőjén próbálta megérteni az újkori német történelmet.

hozzáállás, a megzavart, problematikus műtfeldolgozás következményének tekintem.) Egy valamennyire is következetes gondolkodónak ugyanis (és a gondolkodás történetében megítélésem szerint csak ilyenek hagynak nyomot maguk után) nemcsak lelkiismeretével kell elszámolnia bizonyos gyakorlati döntéseivel, vonzásaival-választásaival kapcsolatban, hanem azoknak igazolhatónak kell lenniük saját filozófiai rendszerének sajátosságai fényében, mi több: levezethetőnek kell lenniük a képviselt világmagyarázat alapvető premisszáiból.” (II. 561–562.) A Szerző ehhez hozzáteszi, hogy mindez nem áll a „teljességgel apolitikus” rendszert teremtő gondolkodókra.

Most arra nem térnek ki (noha szintén fontos kérdés), hogy a „teljességgel apolitikus” rendszer kritériumát nem könnyű megadni. Sőt, a természettudományok történetéből azt is tudjuk, hogy a legapolitikusabb elméleti rendszer is politikai szerepet játszhat, emlékezzünk csak Galilei perére.⁷ Vizsgáljuk meg inkább Felkai azon állítását, miszerint a jelentős gondolkodók esetében,⁸ ha történik részükről gyakorlati-politikai állásfoglalás, az szervesen összefügg elméletük felépítettségével, mégpedig azért, mert egy jelentős tudós esetében a következetesség működik, azaz gyakorlati-politikai állásfoglalását az elméletéből következően alakítja ki. A könyv témájára konkretizálva: a diktatúrák segítőjeként szorgoskodó gondolkodók elméletében rejlik annak kulcsa, hogy miért váltak embertelen politikák propagátoraivá – s ezt ne mentegessük („széplelkű” módon) azzal, hogy elvlasztjuk a gondolkodók elméleti rendszerét és a társadalmi-politikai ügyekben való véleményalkotását. A leggyakoribb példa: Martin Heidegger (vele foglalkozik részletesebben Felkai Gábor), de Schmitt vagy éppen Lukács, Sartre neve is itt említhető meg. Hogy találkozhatunk önfelmentéssel – Felkai ezen megállapítását nem vitatom. Viszont a biográfiai problémánál talán fontosabb, legalábbis tudományos szempontból, hogy valóban ideológiai gyanúval kell-e *eleve* közelítenünk a szürakuszai csábításnak engedő gondolkodók *elméletéhez*?⁹ Amit tehát vitatok: a jelentős gondolkodók gyakorlati véleményalkotásuk során következetesek, azaz elméletükből logikusan adódik politikai állásfoglalásuk, s ha ez az állásfoglalás az embertelenséget szolgálta, akkor elméletükben van a gyökere ennek az embertelenségnek. Úgy látom, Felkai Gáborban itt túl erősen

⁷ A Galilei-per nemcsak tudomány- és egyháztörténeti szempontból elemezhető, hanem a művelődés- és politikatörténeti vonatkozásból is. Amikor ugyanis Galilei úgy döntött, hogy a tudomány hagyományos latin nyelve mellett olasz nyelven is ír tudományos értekezést, akkor ebben kifejeződött azon szándéka, hogy gondolataival nemcsak a tudósok, hanem a laikusok felé is forduljon. Azaz: a korabeli társadalom világképére is hatni kívánt. Erről lásd: Arthur Koestler szellemes, ám Galileivel kevésbé rokonszenvező leírását: Arthur Koestler: *Alvajárók* (Ford.: Makovecz Benjamin.) Budapest, 1996. 626–670.

⁸ Jelentős gondolkodó alatt a hatástörténetileg jelenlévő gondolkodókat értem, ami egyezik Felkai fenti meghatározásával, miszerint a nyomot hagyó gondolkodókról van szó. A hatástörténet mint kritérium persze komplikáltabb, hiszen nem feledkezhetünk meg a „később” felfedezett gondolkodókról sem, akik hatástörténetileg hosszú ideig nem léteztek, mint pl. Nicolaus Cusanus.

⁹ Mark Lilla: *A zabolátlan értelem* (Budapest, 2005.) című kötete több változatát is bemutatja a filozófusok politikai „kirándulásának”, vagy az ismert metaforát használva, a „szürakuszai utazásnak”.

munkál a felvilágosodás racionalista hagyománya, mely szerint a gondolkodó egy „racionális gép”, azaz elméleti pozíciója és gyakorlati (politikai) megnyilvánulása között feltétlenül logikus kapcsolatnak kell lenni. Nem hiszem, hogy ez általános érvénnyel megállapítható. Hogy levezethető-e az adott elmélet premisszáiból egy gyakorlati állásfoglalás, erről csak egyenként megvizsgálva, s csak a vizsgált esetre nézve mondhatunk ítéletet. Két példával szeretném az általános magyarázat sémájával kapcsolatos óvatosságot erősíteni.

Az első példám Lukács György. Lukács társadalom- és történelemfilozófiájához tagadhatatlanul nagyon szorosan kapcsolódott politikai véleményalkotása, de még itt is kérdéses, hogy pl. marxista pozíciójából következően vállalt-e miniszteri szerepet Nagy Imre 1956-os kormányában, *vagy* éppen azért mert nem volt következetes az elméletéhez? Emlékezzünk csak arra, hogy mások, hasonló marxista pozícióból a kádárista restaurációt *mindennemű* distanciálódás nélkül szolgálták. Melyik csoport volt a következetes? Melyik döntés következett logikusan a marxista elméletből. Vagy nézzük a Lukács életpályája során nem ritkán megfogalmazott önkritikákat, melyek nem az elméleti, hanem a gyakorlati-politikai viták kontextusában jelentek meg. Az önkritikák önminősítése az elméleti munkásságot is érintették, ugyanakkor – Lukács elméleti tevékenységét elemezve megállapítható, hogy – nem vezettek elméletének módosításához. Így nézve az önkritikák egy következtelen gondolkodó képét mutatják. Persze tekinthetünk minderre másként is. Mégpedig úgy, hogy Lukács elméleti alapállását nem csupán Hegelhez, Marxhoz kapcsolódó és *szellemtörténetileg* pozicionálható kontextusban helyezzük el, hanem mint marxista-leninista elméletet értjük, melynek elméleti relevanciája az elméleten kívül van, konkrétan: mely elméletnek integráns része a (kommunista) Párt feljebbvalóságának elismerése. S ha így tekintünk Lukácsra, akkor már következetes döntésként értelmezhetjük az önkritikákat, hiszen logikusan követte a (kommunista) Párt útmutatását. Az említetteket számba véve úgy tűnik, hogy az általánosság szintjén kétséges abból kiindulni, hogy Lukács mindenkor következetes volt elméletéhez a politikai véleményalkotásában. Hogy így volt-e vagy nem – ezt persze vizsgálhatjuk, de nem vélelmezhetjük a végeredményt előre.

A másik példám Carl Schmitt. Ebben az esetben a „politikai” (das Politische) fogalmáról kialakított elméletet – mely szerint a politikai világ konstitutív eleme a barát/ellenség megkülönböztetése – szokás összekötni Schmittnek a nemzetiszocializmus első éveiben játszott Kronjurist szerepével, amikor is igazolást keresett és talált a Führer embertelen döntéseire. (Az esetleges félreértést elkerülendő hangsúlyoznom kell, hogy Felkai elemzésében Schmitt nem kerül előtérbe, ám az itt vizsgált témakör Schmittre is vonatkoztatható.)¹⁰ A kérdés tehát: Schmitt azon elméleti álláspontjából, mely szerint a barát/ellenség megkülönböztetés konstitutív eleme a politikai életnek, levezethető-e, igazolható-e,

¹⁰ Carl Schmitt: *A politikai fogalma*. (Ford.: Cs. Kiss Lajos.) Budapest, 2002. 5–102. Schmitt politikai véleményalkotásának egyik extrém példája: „A Führer oltalmazza a jogot” (Ford.: Cs. Kiss Lajos.) In: Uo. 227–230.

hogy a kilencszázharmincas évek közepén hangoztatott politikai szövegeiben a nemzetiszocializmus ellenségkeresését támogatta. Ha figyelmünket Helmuth Plessner 1931-ben megjelent *Macht und menschliche Natur* című értekezése irányába fordítjuk, akkor azt látjuk, hogy Plessner a barát/ellenség viszonyt az ember lényegi meghatározásai közé sorolta.¹¹ Emellett, a harmincas évek végéből felidézhető még Elias civilizációtörténeti vizsgálódása is, melyben azt olvashatjuk, hogy „az egyes emberek tervei és cselekedetei, érzelmi és ésszerű rezdülései állandóan baráti vagy ellenséges kapcsolatba lépnek egymással.”¹² Mind Plessner, mind pedig Elias tehát alapvetőnek tartotta az emberi viszonylatokban a barát/ellenség megkülönböztetés érvényesülését, ugyanakkor egyikőjük sem sorolható a nemzetiszocializmust támogató politikai véleményalkotók körébe. Ezt ismerve megkérdőjelezhető, hogy az az elméleti álláspont, mely a politikai élet konstitutív elemének tartja a barát/ellenség megkülönböztetést, *szükségképp* elvezet a gyakorlati-politikai életben az ellenségkereséshez. Vagy fordítva („visszafelé”) fogalmazva: attól, hogy Schmitt politikai véleménynyilvánítása a harmincas években hatalomhoz jutott nemzetiszocializmus igazolásaként jelent meg, még nem következik, hogy a politikumot a barát/ellenség megkülönböztetésben látató elméleti javaslatát a későbbi gyakorlati-politikai döntései tükrében elve el kellene vetnünk.¹³

E példakkal azt kívántam érzékeltetni, hogy attól, hogy valaki jelentős gondolkodó volt, még nem biztos, hogy „megélte” elméletét, azaz elméletéből következően döntött gyakorlati-politikai kérdésekben. Egy gondolkodó elméleti „jelentősége” az elméletére (és annak hatástörténetére) tekintettel állapítható meg. Ugyan található arra példa, hogy egy filozófus gyakorlati állásfoglalásaiban következetes volt elméleti kiindulópontjaihoz, azaz megéli filozófiáját (a 19. századból talán Kierkegaard és Nietzsche lehet erre jó példa), de ez nem feltétlenül jellemző mindenkire. A gyakorlati életre vonatkozó döntések inkább az adott gondolkodó *személyiségéből* fakadnak, s nem csupán elméletéből. Mert egy gondolkodó elmélete és személyisége nem feltétlenül fedi egymást. Mindkettő gazdag kisugárással bírhat, ám nem szükségképp ugyanazon a területen. Csak egyetlen aspektust említve: az elmélet a gondolkodó korán túlmutathat, míg a személyiség a kortársak számára releváns.

Mindezekon túlmenően arról a kérdésről sem feledkezhetünk meg, hogy szükségképp érték-e a gondolkodói következetesség, mármint az, ha valaki az elméletéből logikusan következő gyakorlati állásfoglalást tesz? A következetesség

¹¹ Helmuth Plessner: *Macht und menschliche Natur*. In: Helmuth Plessner: *Zwischen Philosophie und Gesellschaft*. Bern, 1953. 282–283. Plessner egyébként erősebb állítást fogalmazott meg mint Schmitt. Schmitt ugyanis csak az élet politikai szeletéről nyilatkozott, míg Plessner az ember egzisztenciális jellemzőjéről beszélt.

¹² Norbert Elias: *A civilizáció folyamata*. (Ford.: Berényi Gábor.) Budapest, 1987. 678.

¹³ Schmitt ún. *szekularizáció tézisével* kapcsolatban is hasonló eredményre juthatunk. Schmitt ezt az 1922-es *Politikai teológiában* fogalmazta meg, s ezzel nagyon rokonítható gondolatokkal találkozhatunk például Karl Löwithnél, illetve Jacob Taubesnél. Ám az utóbbiak gyakorlati-politikai véleményalkotása semminemű rokonságot nem mutat Schmitt-tel.

persze szerintem is érték – de csak abban érzem magam biztosnak, ha a következetességet az elméleti okfejtések vonatkozásában kívánjuk meg. Már az is kérdéses lehet, ha valaki önmagában vetten a gyakorlati élet területén következetes döntéseiben, ha valaki pl. ugyanúgy dönt szeretteit illetően mint az ismeretlen „mások” vonatkozásában. Az ilyen emberre joggal mondják: hidegszívű. Ami persze nem jelenti szükségképp (hogy jelezzem a helyzet összetettségét), hogy ne lennének olyan vonatkozásai az életnek, amikor *mindenkit* (beleértve a szeretteinket is) ugyanazzal a mércével mérünk. Ebben a viszonylatban a legösszetettebb kérdés (azaz: legkevésbé adható általános séma szerinti válasz), ha az elméleti pozíció és a gyakorlati véleményalkotás (döntés) közötti logikus (következetes) kapcsolatot keressük.

Kételemeim megfogalmazása – szándékom szerint – nem abba az irányba mutattak, hogy lehetetlen megállapítani, hogy egy gondolkodó következetes volt-e elméletéhez gyakorlati állásfoglalásában, hanem csupán óvatosságot javasolnék az elemzőknek, hogy ne általános érvényű ítéletet aktualizáljanak e tekintetben, hanem a következetesség vizsgálatába vonják be a gondolkodó (elmélete mellett) személyiségét is, és reflektáljanak arra a problémára is, hogy a következetesség önmagában érték-e az élet minden területén?

A legutóbbi megjegyzéseimmel már jelentősen túlléptem Felkai Gábor elemzési területét, hiszen az 1933 előtti német szociológiai irodalom jeles képviselői, legalábbis éles formában akkoriban nem szembesültek az elmélet kontra politikai állásfoglalás emberi életet érintő dilemmájával, és értelemszerűen azzal sem, hogy *urólag* mindez milyen jelentéseket kaphat. Recenzióm zárásaként újfent hangsúlyozni szeretném, hogy Felkai Gábor kétkötetes munkája alapos áttekintést ad a német szociológiai gondolkodás három évtizedes történetéről. Könyve nemcsak a szakkutatók számára forgatható haszonnal, hanem – köszönhetően világos nyelvezetének – szélesebb olvasói körben is érdeklődésre tarthat igényt. A Szerző által tárgyalt problémák intellektuális ereje nemcsak abban rejlik, hogy könyve által gyarapíthatjuk tudásunkat a német szociológiai gondolkodástörténet ezen időszakáról, hanem abban is, hogy meggyőzően mutatja, érdemes és szükséges újra átgondolnunk a német szociológiatörténet ezen időszakában, vagy ezen időszakával kapcsolatban, a későbbiekben felmerült kérdéseket, dilemmákat.

Karácsony András

Jost Schneider: Sozialgeschichte des Lesens. Zur historischen Entwicklung und sozialen Differenzierung der literarischen Kommunikation in Deutschland.

Walter de Gruyter, Berlin–New York, 2004. 483. oldal.

Irodalomtudóstól szokatlannak tűnhet a magyar olvasó számára a könyv, amelynek Bochumban élő germanista szerzője arra vállalkozik, hogy a lehető legszélesebben értelmezve az irodalom, az irodalmiság, az irodalmi élet és az olvasási szokások fogalomrendszerét, ezer év íráshasználati, irodalom-fogyasztási és -értelmezési gyakorlatát összegezze egy műben. Hagyományosan az irodalom történeti vizsgálata alatt elsősorban a kanonizáció folyamatát, kanonikus művek értelmezési kereteinek változását, illetve jelenkori interpretációs gyakorlatát értjük. Napjainkra ez némileg oldódott, de továbbra is kevesebb figyelem kerül az e kereteken kívül eső szerzőkre és művekre, a tömegkultúra különböző megnyilvánulásaira, a szájhagyomány terjesztette formákra. Az irodalmi élet történeti-szociológiai megközelítése azért nem teljesen idegen a hazai szakemberek előtt, sőt, a Reinhard Wittmantól származó *irodalmi kommunikáció* fogalma évtizedek óta ismert, akárcsak az e fogalom köré épült német olvasástörténeti iskola, amely az újkor változó társadalmi viszonyai mentén próbálja tetten érni az alfabetizáció folyamatának különböző állomásait. Utóbbi irányzat elsősorban a régi irodalom szekundér megnyilvánulásaival, illetve a népköltéssel foglalkozó hazai szakemberek körében terjedt el. Jelen kötet jelentősége hogy mindezeket, tehát a kanonikus és kánonon kívüli alkotásokat, az első-, másod- és harmadvonalbeli szerzőket, alkotásaikat, használóikat és felhasználási kódjaikat együtt tárgyalja, s így tár fel közöttük eddig rejtett összefüggéseket.

A feladat első közelítésben is nagyon sokrétűnek tűnik, ám a benne rejlő lehetőségeket a szerző messzemenően ki tudja használni. Számára az irodalom nem csupán a professzionális írók és tudósok által alkotott (és tegyük hozzá olvasott, hallgatott), ténylegesen leírt szövegeket jelenti, hanem a szóbeli formákat is, továbbá az irodalom megjelenített formáinak képi és zenei elemeit, s azok kölcsönhatásait is. Valóban kevés műfaj képzelhető el vizuális és auditív elemek nélkül, például a színház, sőt sokáig a lírai műnem egésze sem, amelyek mind hosszú alakulástörténetet tudhatnak magukénak. Csak a 20. század első felében, a modernség második hullámának hatására zárkózott be a vers az olvasószobák falai közé, illetve került tankönyvekbe, szigorú tanári felügyelet melletti felhasználásra. A 19. században még általános volt a lírai alkotások megzenésítése, továbbá mindennapos azok megszólaltatása, a billentyűs hangszereken való játék és éneklés a polgári otthonokban, s hangszerkísérettel vagy anélküli pedig a paraszti közösségekben. Nem beszélve továbbá olyan összefüggésekről, mint a *Bänkelsang*, a képregény és a rajzfilm közötti szerves kapcsolat.

A látszólag szinte beláthatatlan feladatmennyiség elvégzéséhez, egymás mellett élő, ám különböző, illetve nagyon hasonló, de időben távoli jelenségek

összecsiszolásához a leghatékonyabb eszköznek egységes elméleti keret felfeszítése kínálkozik, amit a szerző el is végez. Könyve gondolatmenetét a *civilizáció folyamata*nak eliasi modelljébe illeszti, az irodalom és irodalmiság évszázados változását más kulturális jelenségekkel összefüggésben tárgyalja, ezen belül valamennyi társadalmi osztály és réteg adott időszakban jellemző irodalmi életét bemutatja.

A könyv négy nagy fejezetre tagolódik: a törzsi társadalom (vagyis a germán törzsek) korszakát, a feudális, a polgári valamint demokratikus korszakokat tárgyalja külön-külön. Schneidernek, az újkori irodalom története kutatójaként, bevallottan nagyobb affinitása van az utóbbi két korszakhoz, s így a két utóbbi fejezet jelentősen terjedelmesebb. Ennek persze az is az oka, hogy utóbbi két korszak a téma szempontjából jóval eseménydúsabb volt, s a megfelelő források is jelentősebb számban állnak rendelkezésre. Mindamellet Schneider legfőbb értéke a rendszeres gondolkodás, amely folyamatok ábrázolására teszi képessé, s a folyamatok minél plasztikusabb megjelenítése érdekében eltekint az egyes irodalmi jelenségek túlzott részletezésétől. E jelenségek átalakulását, egymásból következősét, illetve a folyton alakuló társadalmi rétegek, csoportok kulturális eszközök elsajátítására és levetkőzésére kialakított gyakorlatát kívánja bemutatni. A kontinuitás és arányosság igénye persze szükségképpen vonja maga után az elnagyolás veszélyét, így a kötet enciklopédikus műként vagy kézikönyvként kevésbé használható. A Norbert Elias által az európai civilizáció alakulásáról alkotott elmélet használhatósága a polgári korszakot tárgyaló fejezetnél megtorpan. Itt talán már nincsen szükség a kevés forrásadat összefűzéséhez szükséges keretre. Az utolsó két fejezet azonban a kötet két legkimunkáltabb és legjobban hasznosítható része (a teljes terjedelem kétharmadát teszi ki).

Munkamódszerét tekintve Jost Schneider eltér a német alfabetizáció-történeti iskola korábbi gyakorlatától, a kvantitatív elemzések ugyan minden egyes fejezet és alfejezet elején megjelennek, ám az ehhez szükséges statisztikai adatokat a szerző nem maga gyűjti, hanem más szerzőktől (pl. a fent említett Wittmanntól vagy Peter Nussertől) kölcsönzi. A számszerűsíthető információk felől a generáció tagjai mára a mélyebb összefüggések felé mozdulnak el. A szerző eredetisége az elméleti keret kidolgozása, a rendszerben való láttatás mellett a minden egyes alfejezetben megjelenő műelemzésekben rejlik. Ahogy kötete zárlatában maga is hangsúlyozza, a magaskultúra írásművei, az úgynevezett klasszikusok mellett a többi társadalmi réteg számára készült szöveges alkotások magyarázata esetében is szükség van szoros olvasatra, analízisre.¹ A jövő feladata lesz a különböző társadalmi szintek által előállított szövegek (továbbá vizuális és auditív elemeket is tartalmazó megnyilvánulások) elemzéséhez megfelelő interpretációs

¹ Meg kell jegyezni, hogy Jost Schneider egyáltalán nem foglalkozik a kánon fogalmával, és annak plaszticitásával, változékonyságával, egyáltalán, a kanonizáció folyamatosságával. A műveltségi elit „klasszikus” alkotásai, például Goethe vagy Schiller műveinek, vagy más szerzők változó megítéléséről nem beszél, hanem ezeket abszolút értékűnek, s mint ilyet, időtlennek kezeli. Holott éppen ez, a kánon pluralitása és változásai jelentik ma a művelődésszociológiai alapú irodalomtörténeti kutatások egyik sarokpontját.

gyakorlat kialakítása. (451–452.) Ennek érdekében Schneider maga is jelentős munkát végez. A legújabb kort tárgyaló vaskos fejezet különböző pontjain szakaszaiban kerül terítékre például Ingeborg Bachmann, a háború utáni korszak egyik legjelentősebb német írójának *Malina* (1971) című regénye, bemutatva, hogy a mű különböző társadalmi miliókben, más-más befogadói attitűd számára milyen oldalait képes felvillantani. (360–362, 427–430.) E regény mellett jelentős mennyiségű tömegfogyasztásra szánt alkotás, például lektúr-regény, dalszöveg, füzetes regény, gyermek- és ifjúsági irodalom elemzését is elvégzi a Szerző. Hosszan időz például a német nyelvterület alsó-középrétegei körében rendkívül népszerű kortárs *Volkslied*-műfajnál, mint egy társadalmi csoport mentalitásának kiváló reprezentánsánál (a német nyelvű satelit-tévécsatornák segítségével számunkra is ismerősek lehetnek), bemutatja főbb típusait, sajátosságait, elemez néhány jellegzetes dalszöveget. (321, 394–400.)

A negyedik, „demokratikus korszak”-ot tárgyaló fejezethez társadalmi tabló már nem volna elegendő, hiszen a társadalmi és művelődési rétegek, csoportok nem fedik egymást, az emberek életkor, életfelfogás, világkép és egyáltalán, kulturálódási szokások alapján is különböznek. Ennek reprezentálására a művelődésszociológusok által kidolgozott ún. SIMUS-modellt használja fel, ez alapján egy kilenc szegmensű *társadalmi miliő*-rendszert mutat be és elemez részletesen. A korszak kulturális életének szerves részét képezik az elektronikus médiumok, a rádió, televízió, a számítógépes játékok és az internet; a fejezet ezeket a jelenségeket is érinti.

Az utolsó, negyedik fejezetet azonban egyfajta tudathasadás jellemzi: a szerző demokratikus korszaknak nevezi az első világháború vége és az 1989-es rendszer-váltás által határolt „rövid 20. századot”. Ha azonban jobban megnézzük, a 20. századot teljesen átugorja. A minden alfejezet elején álló statisztikai adatait egy 1992-es népszámlálásból meríti. A közelmúlt, egész pontosan nem tudhatóan, de sejtetően az utolsó másfél évtized áll e fejezet vizsgálatainak középpontjában. Időnként történik némi utalás a Weimari Köztársaság korának szabad szellemiségére, vagy a német kispolgárság mentalitása és a náci ideológia térnyerése közt kapcsolatra, de a német nyelvterület igen jelentős részének közel ötven éves szocialista berendezkedése, és ezzel járó kulturális valamint irodalmi elkülönülése, nem mellesleg saját alkotói és esztétikája még csak meg sem említődik.

A fentieknek ellentmondóan azonban a monográfia jelenkori irodalmi életre vonatkozó megállapításai tűnnek a legfontosabbaknak, illetve leginkább továbbgondolandó, előremutató javaslatait e fejezetben fejt ki a Szerző. A legfőbb érdeme az illúziók eloszlatása. Először is az írott irodalom polgárosító, civilizatorikus szerepével kapcsolatos ideálok felszámolása, hiszen például az olvasás a 19. századi munkásosztály számára nem elsősorban Goethe vagy Schiller műveinek tanulmányozását jelentette, hanem sokkal inkább az akkor induló kolportázs-irodalom korlátozott kódját. Megerősíti továbbá azt a már az 1970-es évek elején amerikai felmérések által kimutatott tényt, hogy az elektronikus médiumok megjelenése a társadalmi különbségeket a műveltség, a tudás területén nemhogy

nem csökkentette, hanem felnagytotta, az internet korában ez a folyamat tovább erősödik. (307–308.) Bár napjainkban előszeretettel riogatják a közvéleményt a Gutenberg-galaxis végével, a statisztikák másról tanúskodnak. 2000-ben Németországban nagyjából 570 000 ember tevékenykedett művészeti illetve publikációs területen, ők, valamint a 780 000 tanár és 157 000 felsőoktatási előadó jelentős része alkotják a hivatásos olvasók [*Berufleser*] közel milliós taborát, amely az osztársadalom közel 2 százaléka.² Ez ötször annyi embert jelent, mint a polgári korszak értelmiségi elitje [*Bildungsbürgertum*]. (419–420.) Ugyanott Schneider azt is elmondja, hogy most van az első olyan időszak a német történelemben, amikor az irodalmi magaskultúra nem társadalmi rétegekhez kötött, ugyanakkor a szociológiailag meghatározható elit réteg nem feltétlenül naprakész az európai és hazai magaskultúrában. A sajátos helyzetről és az irodalomtudomány alkalmazkodásának szükségességéről vallott nézeteit érdemes szó szerint is idézni: „... csak a hivatásos olvasók azok, akik történeti-kritikai kiadásokat használnak, rendszeres bibliográfiát készítenek, kiértékelik a másodlagos irodalmat, és saját szövegértelmezésüket az adott szöveg interpretációtörténetébe illesztik. Kultúrszociológiai naivitást és irodalompedagógiai fantáziátlanságot árulna el, ha ezt az olvasási módot, amelynek napjaink társadalmi rétegeinek irodalmi életében nincs természetes helye, az egyetlen legitimként ismernénk el. Az irodalomtudomány feladata nem az kellene legyen, hogy a kilenc társadalmi millió sajátos irodalmi kultúrája ellen harcoljon, és kicserélje azt a magaskultúra tudományos recepciójára.” (422.)

Jost Schneider számára tehát a demokratikus-plurális korszak beköszöntö az irodalomtudomány demokratizálását és pluralizálását is magával kellene vonja, amelyet számára a társadalomtörténeti közelítés és módszertan segít megteremteni. Mindez egy napjainkban zajló folyamatba illeszkedik, amelynek során Németország bölcsészkarain a filológiai tanszékeket irodalom- és kultúratudományi tanszékekké keresztelik át, jelezvén, milyen fontos és szerves e kettő, az irodalom és hordozói, az emberi társadalmak szereplői közti kapcsolat.

Mikos Éva

² Ebből a három kategóriából levonja a tornatanárokat, a gazdasági újságírókat és egyéb specialistákat, s így nagyjából 700 000-re becsüli azok számát, akik életük jelentős részét olvasással töltik, továbbá egzisztenciájukat is ezzel a tevékenységgel teremtik meg.

Kocsis János Balázs: Területfejlesztés Budapesten 1950 és 1985 között. A döntéshozatali mechanizmus és fejlesztések társadalmi háttere.

Napvilág Kiadó, Budapest, 2006. 168 oldal.

2006-ban látott napvilágot Kocsis János Balázs városszociológus könyve a pártállam budapesti területfejlesztéséről. A várostörténészek a Szerző több tanulmányát is ismerhetik,¹ aki most elméleti helyett feltáró munkát végzett. Igen nehéz helyzetben volt, mert olyan kitűnő szerzők mint Preisich Gábor vagy Csizmady Adrienne 1998-ban, illetve 2003-ban² megjelent művei után kellett ugyanazon a téren újat mutatnia. A kötet bevezetőjében leszögezte, hogy a korszak területfejlesztési koncepcióit vizsgálta, és leginkább egy problémára koncentrált: a szocialista korszak lakáshelyzetére. Azon belül is a legérzékenyebben azt a problémát járta körül, hogyan viszonyultak a döntéshozók ahhoz a kérdéshez, hogy a főváros egykori peremkerületei lakásproblémáinak megoldására a családi házak vagy a lakótelepek építése-e a megfelelőbb módszer.

A szerző kutatásait levéltári, döntő többségében Budapest Főváros Levéltára (BFL) őrzésében lévő forrásokra alapozta. Korabeli idézetekkel nemcsak színebbé tette írását, de segítségükkel jobban belekóstolhatunk a pártapparátus nyelvhasználatába, gondolkodásmódjába is. Az idézetek mind újabb és újabb aspektusból villantják fel a Rákosi- és Kádár-rezsim szörnyű lakáskörülményeit, és a megfelelően citált mondatok sokszor egy oldalon belül is többször megváltoztatják a bennünk már-már kialakulóban levő képet. Már elítélnénk azt a tanácsi dolgozót, aki így vélekedik az esztétikumról: „én nem félek attól, hogy a külső területüket jobban elcsúfítjuk [olcsó, alacsony minőségű családi házak építésével], mint ahogyan el vannak csúfítva.” De rögtön megváltozik a véleményünk, ha tovább olvassuk: „Az Illatos úti házak kívülről még elfogadhatóak, de a lakások szörnyen néznek ki. Egyszoba-konyhás lakásokba 14 ember is lakik helyenként. A legegészségtelenebb levegő uralkodik. Ezt a kérdést másképpen megoldani nem lehet, mint olcsóbb, több lakást építtetni”. (51.) Olyan érdekességek is előkerülnek, amelyek nem feltétlen közismertek, például a hetvenes években egy beszámoló szerint „a házigyárakból kapnak a dolgozók kiselejtezett paneleket, amelyekből akár kétszintes házakat is építhetnek”. (132.)

A kötetből megismerhetjük azokat a tényezőket, amelyek a budapesti tanácsokat hátráltatták a lakásépítési koncepciók teljesítésében. Ezekben nemcsak a gazdasági viszonyok, de a különböző „felettes” hatóságok, mint az Építésügyi Miniszté-

¹ Pl. Kocsis János Balázs: A szuburbanizáció jelenségének főbb elméleti megközelítései a városszociológiai és más rokon tudományterületek irodalmában. *Tér és társadalom* (14.) 2000. 2–3. 311–321. A szerző többek között a Politikátörténeti Intézet Kht. Településfejlesztés és városszociológia a XX. században nevű kutatócsoportban tevékenykedik.

² Preisich Gábor: *Budapest városépítésének története 4. köt., 1945–1990.* Budapest, 1998.; Csizmady Adrienne: *A lakótelep.* Budapest, 2003.

rium, Honvédelmi Minisztérium, Belügyminisztérium önhatalmú, és szűklátókörű döntéshozói is közrejátszottak.

A szerző maga írja, hogy kutatásait e témakörben folytatni kívánja, ezért néhány hibára, hiányosságra talán nem haszontalan felhívni a figyelmet. A bevezetést követő első két fejezet az 1873-as város egyesítéstől a II. világháború végéig mutatja be a városfejlesztési törekvéseket, elveket, az ezekért felelős személyeket, az alkalmazott építészeti stílusokat, illetve a város peremkerületeinek fejlődését 1950 és 1985 között. Az első a szerzőnek a leicesteri egyetemen írt szakdolgozatán, a másik Preisich Gábor könyvein alapszik. Mivel nem illeszkednek annyira szervesen a kötetbe, mint a további fejezetek, egy kicsit az az érzésünk, hogy Kocsisnak nem volt szíve kihagyni a tanulmányból ezeket a már meglévő szövegeket. Talán ennek köszönhető a kissé hosszúra nyúlt nemzetközi kitekintés, viszont itt még nagy érzékenységgel mutatott be társadalomtörténeti problémákat (pl.: mentalitás, túlszűfolttság). A tárgyalt időszakban viszont hiányzik a nemzetközi összehasonlítás, pedig ennek van már a szocializmus időszakában és napjainkban is feldolgozott irodalma.³ Nem tudjuk meg, vajon készültek-e olyan meg nem valósult koncepciók a főváros rendezéséről, amelyek európai mértékkel is megfelelők lettek volna, és egyáltalán nem olvashatunk a nyugat-európai modellekről.

A peremkerületek bemutatása egyébként több olyan problémát (Általános Rendezési Terv, budai hegyvidék beépítése stb.) is felvet, amivel csak később kellene foglalkoznia, itt bőven elég lett volna a peremkerületek 1950 előtti fejlődését, a fővároshoz csatolását és a korábbi fővárostól való eltéréseket megmutatni. Lábjegyzetek és hivatkozások hiányában nehéz különválasztani Preisich és a szerző kutatásait, a szövegben csak dr. Körner Zsuzsa könyvére hivatkozik, így méltán hihetnénk, hogy csupán a szerző által említett két kötet kivonatát olvasuk. Preisich Gábor kritika nélküli központi szereplője a műnek, a szakirodalmi hivatkozások java része őt említi, több fejezetben is bevallottan rá támaszkodik a szerző, és a kötet feléhez érve már kissé zavaróan sok idézetet olvashatunk tőle. Azt azonban el kell ismerni, hogy mindig fontos idézetekről van szó, fel sem merül a „lapkitöltés” gondolata, és Preisich szavai jól szemléltetik a szakemberek és a politikai apparátus közt sokszor fellépő ellentétet.

A bevezetőben viszont szükségesnek tartottam volna, hogy bemutassa a vizsgált testületek rövid történetét, hiszen nem mindenki számára világos, mikor és mit jelent a Pártbizottság, Politikai Bizottság vagy a Végrehajtó Bizottság (=VB), Párt Végrehajtó Bizottság, mikor beszélhetünk Budapest Székesfőváros Tanácsáról és Budapest Főváros Tanácsáról. A kor hektikus szóhasználatát és rövidítéseit a szerző nem bírálta felül, nem egységesítette, ezért olyan érzésünk támad, mintha néha maga sem tudta volna eldönteni, hogy melyik szervről ír: különböző nevekkal és rövidítésekkel illetve például az MDP Budapesti Bizottság Párt Végrehajtó Bizottságát (Budapesti Pártbizottság Végrehajtó Bizottsága <BPVB>,

³ Szelényi Iván (szerk.): *A szocialista városok és a szociológia*. Budapest, 1971, illetve dr. Körner Zsuzsa – Nagy Márta: *Az európai és a magyar telepszerű lakásépítés története 1945-től napjainkig*. Budapest, 2006.

Párt Végrehajtó Bizottság <PVB>). Budapest esetében a világos szétválasztás érdekében szerencsésebb lett volna a „központi szervezet” elnevezés helyett a *vezető testület* használata.

A kötet alcímében is szerepel, így hasznos lett volna a pártállam döntéshozó mechanizmusának ismertetése is, melyhez hatásköri listákat is fel lehet használni. Nem egyszer történik is erre utalás (pl. 39–40.), de több fejezetben szétszórva, és szerintem nem a megfelelő helyen. Különösen érdekes lett volna, ha megismerjük, hogyan született meg az elhatározás egy adott terület átépítéséről, és egy másik szemszögből pedig azt, hogyan népesült be az adott városrész, milyen utakat kellett az egyénnek bejárnia, hogy megkapja a kölcsönöket, a lakhatási vagy beköltözési engedélyt, vagyis látnánk a hivatali út mindkét oldalát. Egy bekezdés erejéig szó van az OTP-hitelekről (94.), de nem tudjuk meg belőle, hogyan lehetett OTP-lakáshoz jutni, mi volt a feltétele, egyáltalán tudhatták-e az emberek, hogy miben különbözik a tanácsi vagy a szövetkezeti lakás igénylése? Hogyan vehették fel a vállalati kölcsönöket? És az OTP miből finanszírozta az építkezéseket? És a tanács, az állam? Egy szó sem esik például a gazdasági mechanizmus átalakításról, az olajválság begyűrűzéséről vagy a nyugati kölcsönökről. Többször is említi, hogy a különböző szervek közti viszony időnként feszült volt, de azon kívül nem tudunk meg többet, hogy a minisztériumok és a tanácsok közti együttműködés nem mindig volt felhőtlen. Azt is csak lebegteti, miben állt Szépvölgyi Zoltán 1980-as félreállítás, hiszen 1986-ig Budapest tanácselnöke volt.

Időnként előtűnik az alcímbe még sokat sejtető *fejlesztések társadalmi háttere* is. Láthatunk példákat az élelmiszerellátás megszervezésére, az üzletek forgalmára, az alkoholfogyasztásra, de hiányoltam a magáneros építkezések nehézségeiből adódó társadalmi következmények, például a válások számának vagy az alkoholizmus emelkedésének vizsgálatát. Van-e nyoma peranyagokban, elvitték-e bíróságra az ügyfelek az átadott lakások hiányosságaival kapcsolatos sérelmeiket? Ha ennyi nehézséggel járt, miért ez a korszak a sikertörténet a közvélemény szemében, ha lakásépítésről beszélünk? Érdekes lenne egy olyan vizsgálat is, hogy a korszak szociológiai munkáiban vizsgált témakörök mennyire fontosak a mai történészeknek, ugyanazokat a problémákat ragadjuk-e meg, ugyanazokra a konklúziókra jutunk-e, mint a hetvenes–nyolcvanas évek kutatói?⁴ És egyáltalán használták-e a tanácsi vagy a pártapparátusbeli döntéshozók ezeket az elemzéseket? Fontos vizsgálati szempontnak tekintem a lakásmobilitást is. A szerző említi, hogy a párt szerint éppen a munkások nem tudták megvásárolni a „modern” lakásokat, de hogyan változott ez a negyven év alatt?

Több szakkifejezés (például: békekölcsön túljegyzés, városrész rehabilitációja stb.) megért volna egy pár szavas vagy mondatos magyarázatot, főleg, ha az „ügynevezett” szóval utalt is a különleges használatra (például: „ügynevezett szervezett egyéni módon”). Nem derül ki az sem egyértelműen, mivel járt a tiszta OTP-

⁴ Csak példaként két írás: Dr. Kóródi József – dr. Kőszegfalvi György: *Városfejlesztés Magyarországon*. Budapest, 1971; Szelényi Iván: *Településrendszer és társadalmi struktúra*. Budapest, 1972. Kézirat.

beruházás, az OKISZ-kivitelezés, illetve a magán- és társadalmi munka. Néhány adatot, körülményt a teljes megértés érdekében jobban ki kellett volna fejteni, ezek egy része csak lebeg a kötetben. Érdeemes lenne ismertetni, hogy mit jelent például az az adat, hogy „a közművek a város belterületének 17 %-án vannak kellően kiépítve” (94.), hiszen a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) statisztikáiban ezzel szemben a megépült lakásoknál majd 100 százalékos közművesítést olvashatunk. Hasonló problémákat fedezhetünk fel a gáz-, elektromos és a hőellátás terén is. Ez pusztán az adatok torzításából adódik, vagy a fennmaradó 83 százalékon olyan területeket is értenünk kell, ahol nem is terveztek lakást építeni, vagy ahol nem is szükséges a közművesítés?⁵ És egyáltalán, mi volt a helyzet ebben az időben más szocialista vagy nyugat-európai országoknál? Azt megtudjuk, hogy a Magánérő Bizottságot „mind kritikussai, mind saját tagjai súlytalannak tekintették; csak ajánlástartéti jogosítványaik voltak, és tagjaiknak sem volt kellő társadalmi tekintélyük”, de hogy ez miért alakulhatott ki, arra nem kapunk választ.

Említettük, hogy Kocsis János Balázs kutatásait leginkább levéltári forrásokra alapozta. Ezek azonban szinte kizárólagosan a hatóságok *hivatalos* jelentéseire épülnek, így feltételezhetően meglehetősen *egyoldalúak*. A szerző ráadásul sokszor kézenfekvőnek veszi egyes jelentések, sőt tervek megvalósulását is. Az adatok sokkal sokszínűbbek lettek volna például a hangulatjelentések tükrében, meg tudhattuk volna, hogyan viszonyult maga a lakosság a lakáshelyzethez.

Egy félreértésre is fel kell hívni a figyelmet: Kocsis szerint „a tanács VB jegyzőkönyvei a Fővárosi Levéltárban jelenleg rendezetlenek” (118.) Budapest Főváros Tanácsa VB-üléseinek jegyzőkönyvei *darabszinten rendezettek, és a BFL kutatótermében elérhető darabszintű jegyzékekkel rendelkeznek*. Ugyanitt említi azt is, hogy a belső viták „terepei a *tanácsülések* voltak.” Akkor miért nincs egyetlen hivatkozás sem Budapest Főváros Tanácsa *tanácsülési jegyzőkönyveire*? Ugyanígy fontos lett volna kiterjeszteni a kutatást a Budapest Fővárosi Tanács VB Építési (1953-tól Építészeti és Városrendezési) Osztályának, Lakásügyi Osztályának (1950–1952. Lakásgazdálkodási Osztály), Építési Igazgatóságának, Közmű- és Szolgáltatási Igazgatóságának irataira is.⁶ A további vizsgálatoknak mindenképpen ki kellene terjedniük még az építési, szállítási vállalatok irataira is,⁷ elsősorban azonban a Magyar Országos Levéltár (MOL) őrzésében lévő Országos Takarékpénztár állagai, például a Lakásépítési és hitelezési igazgatóság iratai rejthetnek még értékes információkat.⁸

A felelős kutató hitelét erősíti, ha a forrásokra hivatkozás és a források ellenőrzése, értelmezése következetes. Egy 1970-ből származó mondat (121.) például

⁵ Az adatok ellenőrzésére lásd például a KSH kiadványait: *A tanácsok tevékenységéről, 1966*. Budapest, 1967; *A tanácsok társadalmi és gazdasági tevékenysége, 1967–72*. Budapest, 1968–1973; *A területfejlesztés eredményei az V. ötéves terv időszakában*. Budapest, 1981; *A területfejlesztés eredményei a VI. ötéves terv időszakában*. Budapest, 1986.

⁶ Sorban a jelzetek: Budapest Fővárosi Levéltára (BFL) XXIII.102.; XXIII.101.a; XXIII.111., XXIII.116., XXIII.125. és XXIII.126.

⁷ Például a 23. sz. Állami Építőipari Vállalat iratai. BFL XXIX.714.

⁸ Magyar Országos Levéltár (MOL) XXIX-L-3-h.

a hivatkozással ellentétben nem a Fővárosi Tanács VB *jelentéséből*, hanem *előterjesztéséből* való, ami logikailag is egyértelmű, ha figyelembe vesszük, hogy az 1971-ben indult IV. ötéves terv számadataival foglalkozik.⁹ Nem tudjuk mire vélni azt sem, ha a szövegben „egy évvel későbbi javaslat” szerepel, ehhez képest a jelzetekben *négy* év eltérés van. (44.) Nem segíti az olvasó tájékozódását akkor sem, amikor ugyanarra a témára (például az 1961. és 1963. közt magánereőből épült lakások eloszlása) két különböző táblázatot hoz különböző számadatokkal és ellentétes tendenciával úgy, hogy nem kapunk választ az eltérések okaira. (99.)

A nem hozzáértő olvasó munkáját jelentősen segítené egy rövidítésjegyzék. Meglehetősen nehézkes az egyes rövidítések feloldása, főleg olyan esetben, ahol nehéz eldönteni, hogy egy új rövidítésről vagy elírásról van szó, például a már részben említett „BPVB” és a „PBVB” vagy a „PVB” esetében. Az irodalomra hivatkozás nem egységes, a levéltári őrzési helyek feloldása sem megfelelő (Magyar Országos Levéltár és a Budapest Főváros Levéltára lenne a helyes). A szemléltető táblázatok címei sem fizikailag, sem formailag nem különülnek el jól a szövegtől, így sokszor zavarják az olvasást, szerencsésebb lett volna ezeket függelékben szerepeltetni.

Végezetül reményünket fejezzük ki, hogy a Szerző folytatja kutatásait, és azok akár napjainkig is kitolódnak. Személy szerint – a fent feltett kérdéseken túl – kíváncsi vagyok arra is, hogy a Szelényi Iván által 1990-ben megfogalmazott, a lakótelepgyűrűk lakosságára vonatkozó prognózisok közül melyik vált be?¹⁰ Van-e összefüggés a mai újjépítésű „lakóparkok” tervezésében és kivitelezésében tapasztalható problémák és a Kádár-korszak kérdései közt? Történt-e e téren rendszerváltás Budapesten?

Rácz Attila

⁹ BFL A Magyar Szocialista Munkáspárt Budapesti Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei (XXXV.1.a.4.), 344. öe. 32.

¹⁰ Szelényi Iván: *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Budapest, 1990. 179–180.

Papp Imre: A francia nemesi társadalom a XVIII. században.

LHarmattan, Budapest, 2005. 372 oldal.

Papp Imre, aki két, a középkor történetével foglalkozó egyetemi tankönyv megírásában is segédkezett, jelen kötetében – amely a 2004-ben megvédett akadémiai doktori dolgozatának átdolgozott változata – a 18. század francia nemesi társadalmat mutatja be. A Szerző ezen kötete szintén tankönyvként szolgálhat a jövőben. A tankönyvek alapkonceptiója, hogy a kutatási eredmények összefoglalását nyújtsa. Ennek megfelelően Papp Imre e könyve sem alapoz még feltáratlan levéltári forrásokra, elsősorban nem új vizsgálati szempontok kiemelésére törekszik, hanem széleskörű tájékozottságára építve a téma francia szakirodalmának összegzésére, illetve a különböző kutatási eredmények értékelésére vállalkozik.

A 2005-ben megjelent monográfiában a Szerző a francia nemesség súlyát kvalitatív mutatói (privilegiumai, vagyona, befolyása, műveltsége, illetve a népeségen belüli létszáma) alapján mutatja be. Kutatási területe jóval tágabb korszakot ölel át, mint a címben megjelölt évszázad, ezért fordul elő az, hogy az egyes tematikai egységeknél visszanyúl az adott kérdés gyökereihez, és így komplexebb, egységesebb rálátást biztosít.

A kötetben, mely a források számbavételével és historiográfiai bevezetéssel kezdődik, tematikus fejezeteket találunk. A források problematikájaként a Szerző egyenetlenségüket emeli ki. Statisztikai, demográfiai adatokon kívül emlékiratokat és egyes irodalmi műveket is számba vesz, például Balzacot idézi. Mindezekről a tárgy bemutatása élőbbé, olvasmányosabbá válik. A téma historiográfiai áttekintésével a Szerző saját munkájának helyét jelöli ki a szakirodalomban. Teljességre törekedve mutatja be a korszakkal foglalkozó francia kutatókat. Precíz jegyzetei és részletes bibliográfiája a téma iránt érdeklődők számára hasznos tájékoztató pontot nyújthatnak.

A nemesi állapottal és a privilegiumok kérdésével foglalkozik a második fejezet. Az ún. tiszteletbeli privilegiumok, mint a nemesi előnév vagy címer, a nemesség számára nagy jelentőséggel bírtak, mivel ezek jelölték ki különleges helyüket a társadalomban. A jogszolgáltatásban jóval nagyobb jelentőségű volt a dologi kiváltságaikra épülő előnyük, mint a többi társadalmi rendé. Politikai, szolgálati és adózási kiváltságaik vizsgálatánál a Szerző a könyv időkereteit át lépve egészen a 14. századig tekint vissza. Földesúri jogok, származás és rang, mind a nemesi felsőbbésszűtudat alapját képezték.

A következő tematikus egység a nemesség létszámának változását tárgyalja, kezdve a nemessé válás módozataival. A 18. század folyamán a nemesség létszáma folyamatosan csökkent, aminek két főbb kiváltó oka volt: egyrészt a rangvesztés, lesüllyedés; másrészt a kihalás. Papp Imre a francia nemesség számáról a szakirodalomban előforduló különféle becsléseket részletesen és alaposan veszi sorba, és magyarázza meg az egymásnak gyakran ellentmondó számításokat, például az adóösszeírások és intendánsi jelentések ellentmondásait. A különböző

kalkulációk hátterében mindenekelőtt a források részlegessége áll: a harmincnégyből mindössze tizenhárom adó- és intendánsi kerület adatai ismertek. Ezek alapján a nemesség létszamarányának kivetítése az egész országra sok tévedési lehetőséget hordoz magában – szögezi a le a Szerző (134). A becslések 80 000 és 500 000 fő között ingadoznak.

A nemesi hivatás a következő tematikus egység. A nemesség eredendően kétféle módon szolgálhatta az uralkodót: karddal vagy kereszttel. Ezekhez később társult a talár. A Szerző ezen a ponton igyekszik tisztázni a félreértéseket. Közkeletű tévedés például az újnemesek és a taláros nemesek kizárólagos azonosítása. Bár az újnemesség 80%-a hivatallal emelkedett fel (166.), a talárosok egy része régi nemesi családok sarja volt, elsősorban a fő tisztségviselők származtak egy szűk rétegből. A miniszteri dinasztiák a 17. század nemesi társadalmát jellemezték elsősorban, de ismerünk hasonlókat a 18. századból is. A Szerző az adatok, százalékok, számarányok rideg tényeit sok példával illusztrálja, ezáltal törekszik árnyalt képet adni a francia társadalomról. Egy-egy konkrét életpályán követhetjük végig az egyes tisztségek történetének alakulását.

Miként jelent meg egyre inkább a szerzett érdem jutalmazása a hagyományos nemesi értékek mellett a század második felében? Erre a kérdésre keresi a választ a könyv következő része. Az alapvetően polgári értékek fokozatosan a nemesi értékek közé vegyültek, megjelent a pénzügyi és az üzleti nemesség, akik vagyonnuknál fogva a születési arisztokráciához kerültek legközelebb. Az elszegényedő udvar és a presztízstre vágyó pénzarisztokrácia kölcsönösen függtek egymástól. A 18. század folyamán változott a pénzarisztokrácia megítélése. Az alapvetően negatív vélemények fokozatosan elfogadóbbá, majd befogadóbbá váltak. A forradalom előtt kb. 4000 udvari nemesi családot tartottak számon Franciaországban. A 18. század második felében az udvari arisztokrácia a felzárkózó újnemesség és a vidéki nemesség harapófogójába került. A származás nem volt már elegendő, új tényező, a társasági életben való részvétel kapott egyre nagyobb szerepet. Az udvar vonzereje mindig is jelentős maradt, bár gyengülése kétségtelen volt. Az udvari arisztokrácia kétlakivá vált, Párizs és Versailles között „ingázott”.

A vizsgálat következő szakasza az anyagi erőforrásokra irányul. A nemesi vagyon alapját még mindig a földbirtok és az abból származó jövedelmek tették ki. Mivel átfogó birtokösszeírás az ancien régime idején nem készült, a teljes nemességre csupán egy-egy tartomány adataiból tudunk következtetni. Ezek szerint a nemességet többnyire nem a nyereségvágy, hanem a szegénység készítette arra, hogy valamilyen foglalkozásba álljon. Ez a jelenség az esetek többségében a közép és főleg a kismemeseket érintette.

A 18. század közepétől a gazdasági fellendülés, a pénz- és piacviszonyok fejlődése, az árak emelkedése, az angol példa és a fiziokrata tanok elterjedésének hatására a szűk birtokos nemesi csoport gazdasági magatartásában jelentős módosulásként idomulni próbált a piaci viszonyokhoz. A monográfia számba veszi a földesurak gazdagodási lehetőségeit, mint például a közföldre kisajátítását, a termelés korszerűsítését, az egyéni vállalkozó szellem fejlődését. Megállapítja,

hogy a nemesi földből származó jövedelem igen ingadozó volt, de minden esetben az urasági jogokból származó bevételek többszörösét tette ki. A 18. század végére a földműves társadalom és a nemesség összekötő szálai közül már nem az urasági jogok voltak a legerősebbek, hanem a bérleti viszony. A nemes vagyoni helyzetét a földbirtokon kívül az ipari létesítmények, a városi ingatlanok és egyre gyakrabban az értékpapírok, államkötvények és részvények birtoklása fejezte még ki. A születési privilégium a nemesség körében nem szűnt meg, a vagyoni tényező csupán szorosan felzárkózott melléje, és így egyre inkább összemosta a rendeket.

A Szerző a francia nemesi társadalmat a már említett tizenhárom adó- és intendánsi kerületben fizetett személyi adóból következtetve és Guy Chaussinand-Nogaret vagyoni kategóriáit használva¹ csoportosítja. Ezek alapján hat vagyoni csoportot különböztet meg a könyv. A 20 000–50 000 Livres értékű vagyonnal bíró köznemesek alkották a nemesi társadalom több mint 67%-át. Az állami hivatalok fizetéseit nem határozták meg pontosan, és a parlamenti fizetések is igen eltérően alakultak. Az állam a hivatalok árusításából nem kis bevételre tett szert. A parlamenti hivatal közfunkciójával a társadalmi presztízs és méltóság megtestesítőjének számított. Ám a század folyamán a hivatal értéke, pontosabban a belőle nyerhető jövedelem csökkent. Csak úgy térült meg a hivatal ára, ha azt legalább két nemzedéken át a vásárló család bírta.

A középnemességet a korabeli irodalom csupán elszegényedő rétegnek tekintette. Ezt a leegyszerűsített képet támasztotta alá sok irodalmi alkotás. Bár ezek mindenképpen túlzónak tekinthetők, mégis nem teljesen alaptalanok, mivel a nemesség 41%-a tartozott ebbe a szerényen élő csoportba, fejt ki a Szerző. Az alacsony jövedelmű közép- és kisnemes között anyagi szempontból nem lehetett éles határt húzni. A közkedvelt tisztí pálya háborúk idején inkább a tönkremenést, mint a felemelkedést jelentette. A szegénység miatt nem jutott pénz a gyerekek kollégiumi tandíjára, így a katonatiszti és hivatali pálya is bezárult előttük, és egyedül a kétkezi mesterség vállalása maradt. A fejezet végén a Szerző azt a következtetést vonja le, hogy a gazdag polgárság nemessé válásával nemcsak a nemesi társadalom csúcsán volt érintkezés a rendek között, hanem a hierarchia legalján is, itt azonban fordított irányba: a szegény nemesség vegyült a harmadik rendbe.

A születési nemesség számára a régi értékekkel, mint a származás, a rang és az ebből fakadó megbecsülés által megalapozott elkülönülés mindig megmaradt. A 18. század végén azonban az állam és maga a társadalmi elit új kritériumokkal bővítette a régiek sorát, nevezetesen az érdemmel és a tehetséggel. A változások előidézésében nagy szerepük volt a szalonoknak, akadémiáknak, ahol ledőltek a rendi társadalom falai. Egyre több házassági kapcsolat kötöttett a század végére a különböző nemesi csoportok tagjai közt.

A mű végén két rövid fejezetet találunk, melyek *A forradalom megpróbáltatásai* és az *Utóvirágzás* címeket viselik. A forradalom hatására a régi és újnemesség

¹ Chaussinand-Nogaret, Guy: *La noblesse au XVIIIe siècle. De la féodalité aux lumières* (Paris 1976.) művére hivatkozik Papp Imre.

egyaránt kiszorult a politikai hatalomból, azonban vagyonuk jelentős része megmaradt. A változás alkalmazkodásra készítette az arisztokráciát, melynek 1794 után is ugyanúgy megvolt a lehetősége arra, hogy betagozódjon az új jogelveken alapuló társadalomba. Napóleon idején már nem a régi nemességhez igazodtak, hanem a volt nemesség igazodott az új rendhez. Mivel nem volt többé privilégium, a régi nemesség helyét a társadalomban a császár szolgálata, vagyonuk és képességeik határozták meg. A vagyon szerepe felértékelődött. Napóleon uralma alatt a nemesség megerősödött, majd a restauráció idején politikai-társadalmi befolyását is visszanyerte.

A Szerző több olyan kérdésre keresi a választ, mely a 18. századi társadalmi folyamatokon túl a forradalom és az azt követő századok történetét is befolyásolta. Papp Imre könyvének különösen nagy értéket ad, hogy a franciául nem olvasók számára nemcsak összefoglalja a téma szakirodalmait, de sajátos, egyéni szempontjai révén egy új szintézisig is eljut.

Hajós Ágnes

Tarsolyba!

Kovács Ákos: A kitalált hagyomány.

Kalligram Kiadó, Pozsony, 2006. 448 oldal.

A legtöbb internetes könyvruház honlapján, ha vásárolni akarunk, csak rá kell klikkelnünk a bevásárlókocsi globális szimbólumára. Kosárba! – szól az utasítás. Néhány oldalon ugyanez a művelet így hangzik: Tarsolyba! Kovács Ákos könyve mindkét módon megvásárolható, s csak feltételezni lehet, hogy az utóbbi fogalommal megcélzott közönség talán nehezebb szívvel fogadja majd a benne foglaltakat.

Miféle tarsoly? Volt-e valóban tarsolya az ősmagyaroknak, honfoglalóknak? S ha igen (vagy még inkább: ha nem), akkor mikor került előtérbe ez a tárgy? Csak nem a 19. századi nemzetépítés hevében? Vagy esetleg a rendszerváltás után újjáéledő ősmagyar romantikában? S hogyan vált a nemzeti oldalon elkötelezettek szimbólumává, milyen érdekek és politikai akaratok mentén? Kovács Ákos minden bizonnyal ilyen kérdéseket feszegetne, ha írna a tarsolyról könyvében.

Onnan gondolhatjuk, hogy sok hasonlóról ír. Az első kettő, képekkel gazdagon kísért terjedelmesebb tanulmány az Ópusztaszeri Nemzeti Emlékhelyről (*Árpád ünnep, Szent Istvánkor – Egy kultikus emlékhely genealógiája*) illetve az aratóünnepékből augusztus 20-ra áttolódott nemzeti ünnepről (*Az Új Kenyér Ünnepe*) szól. Ezt követi egy rövidebb szöveg a magyarországi Szent Kristóf-kultusról, aztán olvashatunk „nemzeti hangszerünkről”, a tárogatóról, és végül található egy írása a *Szent István-napi Magyar Anyák Nemzeti Ünnepe* tárgykörében. A kötetet függelék egészíti ki, ahol az egyes szövegekhez tartozó dokumentumok kaptak helyet, és végül egy névmutató zárja. A Kalligram Kiadó által kötetbe gyűjtött, korábban már folyóiratokban és hetilapokban (*Mozgó Világ, Beszélő, 2000, Magyar Narancs*) megjelent írásokat Bán Zoltán András előszava vezeti be, fűlszövegében pedig György Péter ajánlja az olvasó figyelmébe a könyvet.

Az írások rendszerint kronologikus rendben veszik végig az adott „hagyomány” kialakulásának folyamatát. A témaválasztás logikáját követve Kovács Ákos mindig igyekszik megtalálni azt a pontot, ahol tetten érhető a kitalálás mozzanata. Ez egyúttal lehetőség arra, hogy a mögöttes ideológiai szándékokra is fényt derítsen. Elsősorban a különféle (gyakran szélsőséges) sajtótermékekben megjelenő cikkek, tudósítások segítségével vezeti végig az olvasót, meg-megállva egy-egy érdekesebb részletnél, különösen is szívesen időzve a nyilvános reprezentációk részletes leírásánál. A kötetben érintett témák legszembeötlőbb rokonsága az, hogy azok erősen kötődnek a Horthy-korszakhoz, illetve újra felbukkannak a rendszerváltást követő években. A sajtótermékek mellett bevonja forrásként a korabeli fotókat vagy metszeteket, és olykor idéz a témákhoz kapcsolódó szakirodalomból is.

A kötet provokatívnak szánt, oximoront sejtető címe – amely egyúttal azonnal elhelyezi az értelmezési síkon a címlap nemzeti szalagos új kenyérét – minden bizonnyal utalás a kultúratudományokban ma már alapvető irodalomnak

számító, Hobsbawn és Ranger szerkesztette *The Invention of Tradition* című könyvre (bár ezt a szerző sehol sem erősíti meg). De a „kitaláltság” ennek ismerete nélkül is közkeletű kifejezés. A legtöbb humán tudományra megtermékenyítő hatással bíró szemlélet, miszerint feltárható egy konstruálási folyamat, rengeteg, szerteágazó eredménnyel járt: gondolhatunk például itt az irodalomtörténet kánon-kutatásaira vagy kultusz-kritikáira, a történelmi emlékhelyek, műemlékek vagy megemlékezési szertartások vizsgálatára, vagy akár a társadalmi nemek, személyes identitás és emlékezet megkonstruálását feltáró kutatásokra. Az tehát, hogy Kovács Ákos a hagyományok és hivatalos ünneplések „kitaláltságát” fedezi fel és leplezi le, nem hat az újdonság erejével.

A szakirodalmi hivatkozásokat a kötet lábjegyzeteiben találjuk. Kevés köztük az olyan, amely eligazítana a tekintetben, hogy a szerző milyen elméleti kiindulópontokkal rendelkezik, milyen fogalmi apparátust működtet kutatásai során vagy milyen tudományos diskurzushoz kíván kapcsolódni témáival. Az írásokból azonban néhány ki nem mondott előfeltevés mégis körvonalazható. Hagyományon a szó romantikus értelmében vett népi hagyományt ért: tehát olyat, ami spontán módon, szervesen, a (magyar) nép akaratából fejlődött ki, mindenféle hatalom (legyen az egyházi, világi) vagy ideológia behatása nélkül. Az Új Kenyér Ünnepe kapcsán például olyan „spontán agrárrítusokkal” veti össze a felsőbb utasításra konstruált ünnepet, „amelyek kevésbé látványosak ugyan, de az «élet» betakarításának misztériumát egyszerű hiedelmekkel párosítva, természetes rítusokkal fejezték ki”. (121.)

A Magyar Anyák Nemzeti Ünnepe kapcsán is a „népi” és a „politikai” képez ellentétpárt: „Az anyák szaporaságának külföldről átvett és nyilvánvalóan politikai célokat szolgáló kultuszát Magyarországon a Szent István-napi Magyar Anyák Nemzeti Ünnepe és a körülötte állami irányítással szervezett mozgalom volt hivatva kibontakoztatni. Méghozzá úgy, hogy a *népi hagyomány* szerves részét képező *adománygyűjtés, adományozás* eredeti, májusi időpontjának Szent István-napra történő önkényes áthelyezésével egy élő, *politikai hagyományt* teremtsenek.” (288. – Kiemelések az eredetiben.) Az, hogy ez az eredeti hagyomány a pünkösddőlés, pünkösdi királynéjárás volna, csak néhány oldallal korábbról sejthető; de hogy ennek, mint egy tiszta, ősi, népi formájú hagyománynak köze lehetne a sokgyerekes anyák ünnepélyes megajándékozásához, legalábbis igen kétséges.

Kovács már-már a terjengősségig menően részletesen bemutatja, hogyan konstruálódik meg elmélete szerint az új kenyér ünnepe direkt politikai szándékok mentén. Néhány oldallal később, az 1941-es szabadkai Magyar Kenyér Ünnepe kapcsán mégis azt rója föl a kormányzónak, hogy az nem is az aratókat, hanem a katonákat tüntette ki. (150.) Vagy netán azt kéri számon a korabeli sajtón, hogy ezt a leleplezést nem tette meg, hanem „a politikai hatalom bácskai triumfálása” helyett „egy agrárország nagyszerű agrárünnepének” titulálta azt? A szerző itt is, mint sokhelyütt könyvében, nem mulasztja el részletesen leírni a felvonulás túlbujánzó magyaros romantikáját és retorikáját – ezek a mai

olvasó számára netán riasztó külsőségek azonban szervesen hozzátartoztak ahhoz a korhoz, minduntalan felemlegetésük inkább szolgálja az elrettentést, mint a megértést. Az pedig már a durva csúsztatások közé tartozik, hogy (az Új Kenyér Ünnepe témához csak lazán kapcsolódó) Gyöngyösbokréta mozgalmat egy retorikai csavarral egyenesen a zsidó munkaszolgálatokért teszi felelőssé: „Azt, hogy az az út, amelyen Paulini, illetve a Gyöngyösbokréta mozgalom is már évek óta »lendülettel és mégis megfontoltan« haladt, végül hova torkollott, részben az úvidéki dráma, részben az is megmutatta, hogy az 1941. április 16-án megjelent 2870/1941 számú kormányrendelet a zsidó férfiakat ún. honvédelmi kiségitő (munka) szolgálatra kötelezte.”

Előfeltevésként említhetjük meg azt az általános történeti elbeszélői módot is, amit Kovács alkalmaz. E szerint az események irányítói mindig a felsőbb körökben, a politikai és egyházi vezetésben, illetve az e körül gyülekező értelmiségiek között keresendők. Ők azok, akik kitervelik esetünkben a hagyományok megalkotásának mikéntjét, amit meglévő hatalmuk felhasználásával aztán érvényre is juttatnak. A tömeg ebben az értelmezésben megvezetett báb. „A római katolikus egyház a kultusz meggyökereztetése érdekében szinte minden befolyását latba vetette” – írja a Szent Kristóf-kultuszról szóló írásában. „Ha célja eléréséhez a tüzet nem is, de a második világháborúban a páncélosokat, a kádári közmegegyezés éveiben pedig német turistákat, s bizonyos idegenforgalmi, turisztikai megfontolásokat egyaránt figyelembe vett és fölhasznált.” (220.) Hogy mi volt ez esetben a viszonylagos kudarc oka, míg más „kitalált hagyományok” esetében máig virágzó kultuszokat találunk? Ebben a magyarázati sémában Kovács Ákosnak erre nem sikerül igazi feleletet adnia.

A kötet legmarkánsabb előfeltevése szerint ha a konstruáltság, a mesterkélt, történetileg hiteltelen alapvetés bebizonyosodik, mindenkinek jobb belátásra térve fel kéne hagynia addigi irracionális tevékenységével. A racionalitás nevében folytatott leleplezési szándék a könyv megírásának háttérében álló legközvetlenebb ideológiai ok is. (Ez volna talán az, amit Bán Zoltán András a bevezetőben „világos útmutatásnak” tart?) Kovács ugyanakkor cikkei szereplőibe – nem kevésbé ideologikus módon – egy-egy odavetett, kiszólásszerű megjegyzéssel is beleszúr. Pauliniról nem felejt el megjegyezni, hogy a Gyöngyösbokréta fellépés előtt „jőféle bort is itatott” a táncosokkal (135.) és „népművészeti tárgyakkal szépen feldíszített családi házában szerette volna a háború pusztítása elől meghúzni magát” (152.), máshol meg azt szúrja be mintegy mellékesen, hogy a repülőgépet megáldó pap mögött „csinos, miniszoknyás stewardessek” sorakoztak. (221.)

Pedig éppen az irracionális társadalmi viselkedés, vagy, ha tetszik, a hit az, ami a megértő tudományok számára izgalmas kérdés lehetne. Arra ugyanis Kovács Ákos csak igen sommás, és leginkább csak elítélő (ha nem lesajnáló) feleletet tud adni könyve alapján, hogy miért sikeres mégis az elemzett ünnepek többsége vagy miért támad újra igény a tárogatószóra. Megelégedhetünk-e azzal, ha a butaságot és a célzott politikai szándékot tesszük meg oknak az efféle jelenségek láttán? Ha írásainkat tanulmányként szeretnénk definiálni, minden

bizonytal nem. „Nem az a kérdés tehát, hogy szándékos vagy öntudatlan-e a jelenközpontúság, hanem az, hogy miként birkózzunk meg azzal a látszólag kényelmetlen ténnyel, hogy a múlt mindig aktualizálódik, ahogy örökséggé válik.” – írja David Löwenthal.¹

Az nem tűnik kielégítő tudományos kérdésfeltevésnek, ha megpróbáljuk a múlt koronkénti aktualizálásának, mi több, kisajátításának a felelőseit felkutatni. A jelenség ugyanis, miszerint minden közösség a számára fontos eseményeket vagy tárgyakat újra és újra tartalommal – olykor az eredetitől markánsan eltérővel is – ruházza fel, öröknek tűnik. (Erre maga a Szerző szolgál a legszemléletesebb példakal.) Éppen ez a felruházás, örökségeremtés az, amittől a múlt élővé, értelemtelivé válik, ezért lesz közösségleg is fontossá, társadalmilag elfogadottá. „Végül már anélkül is lehetséges az örökség konstrukciója, hogy háttérben, aranyfedeztként valóban ott állna a közösségi emlékezet: sőt, esetenként megfigyelhető, hogy az emlékezet és a hagyomány pótlására alkotják meg az örökséget.”² Érdemesebb volna tehát fordítani egyet a vizsgálódás nézőpontján, és a „kitalált hagyományokat” az azt legitimáló vagy éppen mesterkéltsege miatt minduntalan elutasító tömeg szemzőgéből, a „kulturális örökség” fogalmi rendszerével megvizsgálni.

Milyen kutatói pozícióból beszél Kovács Ákos, adatait miért éppen így ren-dezi, témaválasztását mi motiválja? Úgy tűnik, nála a kultúra fogalma Norbert Elias-i értelemben vett viszonyfogalom.³ Azok a kifejezések, hogy egy kultusz (itt a tárogató kapcsán éppen Rákóczié) lehet „torz”, „groteszk” vagy „tévútra csúszott” (272.), azt sejtetik, hogy a szerző számára van egy „ép”, „igazi” és „rendes” módja is annak, ahogy (például Rákócziról) megemlékezhetünk. Hivatkozása itt R. Várkonyi Ágnes egy esszéjére mutat, amelyben valóban el is olvashatjuk, miképpen lehet a 20. század végén a nagy fejedelmet „európai államférfiként”, nemzetiségi és szociális kérdésekre fogékony liberális értelmiségiként kanonizálni.⁴ Ez azonban legalább annyira tükrözi a jelenkor értékpreferenciáit, mint ahogy tükrözte a kurucos jelmezes, tárogató felvonulás az egy évszázaddal ezelőttiét.

A „leleplezés” minden bizonnyal a kutatói szándék kulcsszava. Szent Kristóf kapcsán egy püspök szavait idézi egy plébánosra hivatkozva: „Te, Gyuszi, most már úgyis megszűnt a Jakab-napi vásározás, csináljunk egy gépjármű-megáldásos búcsút!” (217.) Az olvasóban feltámadhat a gyanú, olvasva ezt a bizalmaskodó hangú mondatot, hogy mintha Kovács Ákos itt valamiféle összeesküvésre szeretne rámutatni. És valóban: négy oldallal később – ezúttal egy másik Szent Kristóf-megjelenítés kapcsán – már csak a kimondhatatlanság homályába vesző három pont marad: „a *Fegyvernemi szentek élete* című könyvsorozat kiadásának definitív

¹ David Löwenthal: Az örökség megteremtése. In: Sonkoly Gábor – Erdősi Péter (szerk.): *A kulturális örökség*. L'Harmattan–Atelier, Budapest, 2004. 463–492.

² Sonkoly Gábor – Erdősi Péter: Bevezetés. In: uők. (szerk.): *A kulturális örökség*. L'Harmattan–Atelier, Budapest, 2004. 7–20.

³ Norbert Elias: A „kultúra” és a „civilizáció” ellentétének szociogenezise Németországban. In: Wessely Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, Budapest, 1998. 41–51.

⁴ R. Várkonyi Ágnes: Kultusz és katarzis. In: Uő: *Századfordulóink*. Liget, Budapest, 1999. 50–65.

iniciatíváját igen magas, de nem egyházi körökből kapták...” (221.) Az Új Kenyér Ünnepe kapcsán pedig egy bizalmas miniszteri irattal indítja az értekezést, melyben Darányi Ignác a századfordulón a sztrájkhullám megfékezése érdekében tartja kívánatosnak az aratóünnep tartását. Kovács egyébként a felvezetésben bár külföldi szakirodalomra utal, a vonatkozó lábjegyzetben csak Jászi Oszkár szerepel (235. lábjegyzet), és jóllehet először (továbbá a fejezetcímbe) bizalmas iratot említ, utóbb mégis az ötletnek a napi sajtóban megjelent méltatásait emeli ki.

A Szerző az identitás, a nemzeti hovatartozás kérdéséhez is túl vaskos ujjakkal nyúl. A tárogató kapcsán kerül érdeklődése középpontjába Schunda Vencel József, egy 19. századi hangszergyáros, aki újra (vagy inkább meg-) alkotta a tárogatót. „Olyan tőkés vállalkozó, aki – mint sokan ebben a korban – a gyorsan felfutó magyar gazdaság kínálta lehetőségek kihasználására törekedve – kitűnően megtanult magyarul, teljesen asszimilálódott, s tőkéletesen »magyarrá lett«. Döntését nem érzelmi, szubjektív, hanem kizárólag üzleti, gazdasági szempontok, a gyors érvényesülés motiválta.” Vallhat-e ilyen végletekig leegyszerűsített módon egy magát liberálisnak mondó kutató az asszimiláció sokrétű folyamatáról? Állíthatunk-e források híján bármit is egy ember belső motivációiról, szubjektív-érzelmi szempontjairól? De hogy állítása nem csak elírás, megerősíti, hogy Habsburg Ottót is úgy említi, mint „Schundához hasonlóan szintén »magyarrá lett« koronaherceg”-et. Ki tehát az igazi magyar?

Néhál elemi tévedések is maradtak a szövegben. A Miatyánkról, amit a kenyér keresztény szimbolikája kapcsán hoz be, és amit Jézus így vezet be: „Ti azért így imádkozzatok” (Mt. 6, 9), nem állítható, hogy „Jézus tanítványinak alázatos kérése” volna. (125.) Lehet, hogy a felhasznált forrás tévedése (vagy félreértése) a következő mondat is: „Az ima arra kéri Istent, hogy miként a járművén utazó és a szent könyvét olvasgató Fülöpnek, akinek az Úr egykor hitet és malasztot adományozott, most híveinek is mutassa meg az üdvösség útját”, de az mindenképpen az utánajárás hiányát mutatja, hogy hivatkozásként nagyvonalúan ennyi áll: „történetét lásd Ap. Csel.” (215.) Gyakran azonosítja egy-egy cikk állításait a tudomány vagy a „kritika” álláspontjával, máshol pedig hivatkozásai meglehetősen túlhaladott cikkekre mutatnak – ezek érdemi tárgyalása azonban már túlfeszítené recenzióink terjedelmét.

Semmiképpen sem kérdőjelezhető meg Kovács Ákosnak az az érdeme, hogy valóban meghökkentő, anakronisztikus vagy éppen felháborító tények sokaságára mutat rá. Valóban szíven üti az olvasót a dilettantizmus áradása az Árpád kultuszban, az erőszakoltság a Szent Kristóf kultusz propagálásában vagy éppen a hátsó borítón látható bűváruháshonvédlány, amint ünnepélyesen új kenyeret nyújt át. A probléma inkább az, hogy a Szerző a széles körű, források sokaságát felvonultató munka ellenére sem jut el e jelenségek értelmező felfedéséig, hanem maga is beáll a szörnyülködők vagy élcelődők táborába – amivel a tisztánlátás helyett inkább a hangzavart fokozza.

SZERZŐINK

Bácskai Vera (1930) történész, professor emeritus
(ELTE BTK, Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék)
bacsakiv@yahoo.com

Granasztói György (1938) történész, professor emeritus (ELTE BTK Atelier)
grana@euroweb.hu

Hajós Ágnes (1982) történész, PhD-hallgató (ELTE BTK Atelier)
hajos_agnes@yahoo.com

Karácsony András (1957) filozófus (ELTE ÁJK Filozófia Tanszék)
karacsony@ajk.elte.hu

Kohut Tamás (1980) szociológus, PhD-hallgató (ELTE TÁTK)
kohuttamas@gmail.com

Mikos Éva (1976) néprajzkutató (MTA Néprajzi Kutatóintézet)
mikos@etnologia.mta.hu

Nagy Sándor (1973) levéltáros (Budapest Főváros Levéltára)
nagys@bparchiv.hu

Rácz Attila (1973) főlevéltáros (Budapest Főváros Levéltára)
racza@bparchiv.hu

Verdier, Nicolas (1966) geográfus, történész
(CNRS, Laboratoire Géographie-cités, Paris)
nicolas.verdier@parisgeo.cnrs.fr

Viczián Zsófia (1978) pedagógus, PhD-hallgató (ELTE BTK Atelier)
viczianzs@freemail.hu

CONTENTS

DISTANCE – NEARNESS

STUDIES

Granasztói, György	Household in Nagyszombat (1579–1711) Family and household in Europe before the demographical transition	5
Nicolas Verdier	From the logic of fairness to the abstraction of measure. The change of measure and the perception of distance in France between the end of the 17 th and the beginning of the 19 th century	31
Kohut, Tamás	“As for morals, the hostels have now been put in order”: Everyday Life in the Workers’ Hostels of the Socialist Era	60

SOURCES AND INTERPRETATIONS

Bácskai, Vera	Hunt for Husbands and Dowries	78
Nagy, Sándor	Dirty Lawsuits: Family Conflict in the Maze of Law (1882–1893)	100

BOOKS

Felkai Gábor: A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig.
I–II. kötet.

– Karácsony, András

132

Jost Schneider: Sozialgeschichte des Lesens. Zur historischen Entwicklung und sozialen Differenzierung der literarischen Kommunikation in Deutschland	– Mikos, Éva	142
Kocsis János Balázs: Területfejlesztés Budapesten 1950 és 1985 között	– Rácz, Attila	146
Papp Imre: A francia nemesi társadalom a XVIII. században	– Hajós, Ágnes	151
Kovács Ákos: A kitalált hagyomány	– Viczián, Zsófia	155
Authors		160
Contents		161
Abstracts		163

ABSTRACTS

Bácskai, Vera: Hunt for Husbands and Dowries

The case study presents the story of an unusual marriage. Both parties, as well as their respective families, employ a diversity of practices breaching contemporary norms and etiquette. The aristocratic groom is motivated to win the hand of the daughter of the ennobled rich Greek merchant by the supposed wealth of her dowry. In the meantime, the mother of the girl is out to find the best husband for her barely grown-up, illegitimate child.

The story of the marriage is known from two versions of the girl's own narrative. The first version, a lengthy detailed letter to her father, was written shortly after the marriage, in which she, blaming her mother for what had happened, pleads for the promised annuity. The second version was written during the divorce and blames everything on the dowry-shark husband who had ripped off her father in the most deplorable manner. In this letter she chooses to remain silent about the role of the mother in the case.

The story is evidence how etiquette guides are very unreliable sources in assessing the norms of behaviour and values of the nobility (and possibly the bourgeoisie too) of fin-de-siècle Hungary.

Granasztói, György: Household in Nagyszombat (1579–1711) Family and household in Europe before the demographical transition

In anthropological sense, 'household' used to be the cellular comparative unit of the urban structure of towns before the demographic transition. All those who lived under the same roof as the first man of a house were considered to belong to one household. This is the conclusion of the systematic analysis of a town's society based on tax registers or censuses prepared by townspeople. Since the registrars, to be able to assess taxes as precisely as possible, progressed from house to house asking several questions, the sixteenth-eighteenth-century tax registers of the town of Nagyszombat (present-day Trnava, Slovakia) function as quasi-surveys. Since essentially the same questions were repeated each time, we now have a unique source for the history of the town conceived at five different times (1579, 1612, 1634, 1656, 1711). These sources can be used not only to trace the stratification of the town's society, but a transformation of the use of the social space can be detected at the same time too.

The composition of urban households was diverse in Early Modern Europe. Understanding this is crucial for historians, since it makes learned conclusions

about characteristics of family structure possible. The fragmentary nature of the conclusions about family demographics is counterbalanced by the fact that the sources cover five different points in time. The analysis focuses on those individuals in the tax register, who were designated by the term *ibidem*. In modern terms, whereas the head of the household is considered 'primary occupant', *ibidem* simply means 'occupant'. Some of them paid taxes after themselves; some were levied taxes after their paid work.

In Nagyszombat, the majority of *ibidem*s usually lived in districts with higher house taxes. The difference in the size of households also represents social differences, which affected the way social space was structured. This function, however, changed significantly through the respective years. The in-depth analysis of the composition of large households concluded that the significance of more complex family nuclei cannot be ignored. This view dissents from earlier scholarship of urban history. Data from the crisis-ridden years of 1634 and 1656 suggest that the ties keeping together larger households were not strong and their cohesion was usually encouraged by economic prosperity rather than anything else. Parallel to this, in some cases it seems that larger households of primary occupants with Slavic surnames stayed together even in humbler financial circumstances. Due to the changes in the circumstances of the formation of large households, the transformation of consumer habits in the seventeenth century developed a new concentration of these households near the market square of the town. From the aspect of social history, one of the general conclusions of the analysis of households was that phenomena were not linear but interrelated.

Kohut, Tamás: "As for morals, the hostels have now been put in order": Everyday Life in the Workers' Hostels of the Socialist Era

The Socialist state's policies to reform economy and society in Hungary triggered significant social macro-processes, especially the transformation of the employment structure, traditional peasant society, and migration within the country's borders. As a result of the economic policy dictated by the aims of industrialisation, as well as agricultural collectivisation, the number of people employed in industry increased. Parallel to this, a significant part of peasant societies were forced to abandon their traditional lifestyles and take up industrial work accessible only by commuting to remote workplaces. Approximately half of these commuters moved into workers' hostels.

Workers' hostels often failed to provide the most basic conveniences. In some cases they had neither hygiene facilities and running water, nor heating. This present study examines different aspects of everyday life in workers' hostels. My hypothesis is that the examination of everyday life in workers' hostels will

facilitate our understanding to what extent can the dominant macro-processes of the era, such as internal migration and commuting, be considered a situation of exigency.

Nagy, Sándor: *Dirty Lawsuits: Family Conflict in the Maze of Law (1882–1893)*

This essay, as a peculiar continuation to Vera Bácskai's article, examines the legal aspect of a family conflict, which took place in both parts of the Austro-Hungarian Monarchy in the latter third of the nineteenth century. The story itself is that of the disintegration of the family of the Saxon-Hungarian soldier-baron who had seduced and married the daughter of a Viennese Greek merchant. It reports the efforts of the husband and his wife, disowned by her father, to secure her inheritance, and later on, the ruin of their marriage and the subsequent criminal case of adultery starting in Görz (Gorizia, Austria), continuing in Budapest, and culminating in a scandalous divorce case in Cluj. (Kolozsvár, Hungary)

The essay, however, focuses less on the actual story, and more on the relationships between different legal procedures, the choice of legal strategies and tactics of the family members, the underlying motivations, and the consequences of their decisions. The justification of this choice, which is also one of the most important conclusions of this essay, is that the source expected to help us reconstruct the conflict, the narratives of the participants and their witnesses presented in courts of the Austro-Hungarian Monarchy conform these aforementioned strategies entirely.

According to the author, a case of pathological legal practice, in some respects, sheds more light on the operation of the contemporary legal system than 'normal' legal cases. In this case, family members consciously (ab)use the conflicting Austro-Hungarian (as well as Hungarian vs Transylvanian) laws and fully exploit the possibilities that these conflicts opened up for them in order to achieve their goals. This manoeuvring in the given legal context increase the importance of questions of adjective law, arising from the status of the subjects (citizenship/national status, place of residency, religion). At the same time it 'unpersonalised' the legal conflict for the participants, in that determining the tactics were entirely taken over by professional representatives and lawyers instead of the parties involved.

Analysis in this particular case stresses the intimate relationship between lawsuits and administrative procedures. The modality of the criminal lawsuit of adultery and the divorce case (examined in greater depth due to the nature of source material available) is fundamentally determined by the struggle for the inheritance. Ultimately, especially following the estrangement of the couple,

the legal conflict lost its 'rational' characteristics, ruined the social prestige of the families involved, and irreversibly destroyed all human bonds between the members of the family. Thus, no matter how resourceful individual legal practices were in this case, beyond a certain point (and one that is hard to define) the institutionalised administration of justice made the irreconcilable parties pay a high price.

The author also draws attention to a possible, and in this particular case seemingly relevant, explanation of pathological legal practice. A couple of decades earlier, a similarly intensive litigation took place for the inheritance in the family of our unscrupulously litigating baron's mother. This fact, corroborated by a contemporary comment, justifies the conclusion that the mother's decisions, which had eventually led to the strengthening of the family's status, may have provided her son with a pattern as to how to resolve his own conflicts by legal means.

Nicolas Verdier: From the logic of fairness to the abstraction of measure. The change of measure and the perception of distance in France between the end of the 17th and the beginning of the 19th century

The historicity of the report that our societies entertain with the space they occupy is rarely taken into account. The subject of this article is to give an overview of the particular moment of this historicity, offering an additional dimension to this "world that we have lost". The case studied here is that of the fastest mean of transport of the 18th century France: the horse Post.

It is a system of transport made of routes between different towns that work thanks to the existence of a large number of relays on the roads; that allow all travellers to always have fresh horses. Originally, this institution is only at the service of the monarchy, but its use spread widely in the society from the 17th century. This technical network will disappear upon the arrival of the rail. But, beyond this restricted case, this is the question of the report to the measure and to the technical and scientific representation of the space that will be treated. As a matter of fact, the 18th century is that of two major works of geographical knowledge: the Cassini map and the metric system, these two being intimately linked. The tension which will be evoked here is the slow acceptance; even the slow appropriation – even hybridization – of this knowledge valorises for a long time more the painfulness of displacement than the scientific measure.

A KORALL szerzőinek!

A Korall folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, recenziókat, forrásközléseket, konferencia- és egyéb beszámolókat fogad el közlésre, kizárólag az alábbi formai feltételek teljesítésével. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy cikkük kivonata, a megjelenést követő második évben pedig az egész cikk az Interneten (www.korall.org) is megjelenik. (Amennyiben ehhez a szerző nem járul hozzá, úgy azt kérjük, hogy írásban jelezze a szerkesztőségnek.)

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen öt, recenzió esetén három példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét CD-n vagy e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább), lehetőség szerint mellékelve egy kinyomtatott példányt, mely megegyezik a fájl tartalmával. (Célszerű a táblázatokat, ábrákat külön fájlban is leadni.) Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzet funkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven, a cikk leadásával egyidőben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el a szerkesztőség. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

A szerkesztőség fenntartja a jogot, hogy anonim külső szakértő véleményét is kikérje a leadott tanulmányról.

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni, illetve idegen művek esetén a címet lefordítani, []-ben megadva azt.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az irodalmi hivatkozások a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (pl. Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (pl. Berger–Luckmann 1998: 104–105.)

A forráshivatkozások a forrástípusnak (levéltári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári források esetében kérjük rövidített formában hivatkozzon a szerző, s a rövidítést hátul a források között oldja fel. (pl. Somogy Megyei Levéltár (SML), Főispáni iratok (Fi) 13789/1935.)

A tanulmány után először a felhasznált levéltári, könyvészeti és egyéb források (pl. interjú: ki készítette, kivel, mikor) sorolandók fel. Például:

FORRÁSOK

Vas Megyei Levéltár, Alispáni iratok 1931–1937.

Nemzeti Sport (1925–1935)

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső.

(A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételes felsorolásban, abc-sorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek feltüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése esetén kérjük, hogy a cikk összes hivatkozásában szerepeljen a kiadó:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelese*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Eckart, V. (szerk.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

[Lexikon szócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona* 12. kötet, Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva. Amennyiben az újságcikk egy szakirodalmi/irodalmi cikket jelöl, a hivatkozott irodalmak között tüntessük fel. Ha azonban forrásként használjuk (pl. szövegelemzésre, adatforrásként stb.), a források jegyzékében szerepeltessük azt!]

[Kéziratok:]

Katádfay Tihamér 1966: Legnagyszerűbb gondolataim. Kézirat. (Vas Megyei Levéltár, Kézirattár 551. sz.)

[A lelőhely (pl. OSzK Kézirattár) megjelölése fontos. Amennyiben forrásként használjuk, akkor oda kerüljön. Ha tudományos műként, akkor kötethez hasonlóan a hivatkozott irodalmak között tüntessük fel.]

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratoss publikáció:]

Kiss Ágnes 2011: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (Közlésre elfogadva, megjelenés előtt.)

EGYÉB

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i.m., ld., uo. rövidítések!
- Ügyeljünk az elválasztójel (-) és a kötőjel (–) helyes használatára! (Számok, évszámok, oldalszámok közé – jelet rakjunk!)
- Az idézeteket csak e jelek közé: „, ” írjuk! Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön!
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Példa: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző) (A Ford.) (Kiemelés tőlem – X. Y.).

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztőség

1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org, Megrendelés: terjesztes@korall.org, Honlap: www.korall.org

Telefon: Takács Árpád, szerkesztőségi titkár, 06-70-56-56-760

Czoch Gábor, czochg@yahoo.com

Horváth Gergely Krisztián, főszerkesztő, hktm@ludens.elte.hu

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Pozsgai Péter, pozsgai.peter@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

Budapesti Teleki Téka
1088 Bródy Sándor u. 46.

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyváruház
1072 Rákóczi út 14.

Gondolat Könyvesház
1053 Budapest,
Károlyi Mihály utca 16.

Írók Boltja
1061 Andrassy út. 45.

Könyvtárellátó Kht.
Kódex Könyváruház
1054 Budapest, Honvéd utca 5.

Pici Magiszter Könyvesbolt
1053 Magyar u. 40.

Pont Könyvesbolt
1051 Nádor u. 8.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina krt. 26.

Ráday Könyvesház
1092 Budapest, Ráday u. 27

Terjesztés Bácskai Endre
Email: bacskai@szazadveg.hu
Tel.: 479–5298
Fax: 479–5290

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

MISKOLC

Egyetemi Könyvesbolt
3515 Egyetemváros

PÉCS

Széchenyi Könyvesbolt
7624 Rókus u. 5.

Ára 1000 Ft

